

TEORIJA IN PRAKSA

UDK 3 ISSN 0040-3598

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE
UNIVERZA V LJUBLJANI
LETNIK XXXII
7-8/1995

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LET. XXXII št. 7-8

JULIJ – AVGUST 1995, UDK 3, ISSN 0040-3598

UČTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Frane Adam, Vojko Antončič, Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink, Anton Grizold, Vjeran Katunarić, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Slavko Splichal, Niko Toš, Drago Zajc

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Bernik, Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Ljubica Jelušič, Zdravko Mlinar, France Vreg

ODGOVORNI UREDNIK:

France Vreg

POMOČNIK ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int. 232

NAROČNINA:

za drugo polletje 1995:

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 3.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 7.000,00 SIT, za tujino 8.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1.000,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO: Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poština plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE

MARJAN BREZOVŠEK: Kritika novejših zamisli institucij	561
IVAN BERNIK, BRINA MALNAR, NIKO TOŠ: Protislovja instrumentalnega razumevanja demokracije	574
LJUBICA JELUŠIČ: Širjenje Evropske unije	590
T. K. OOMMEN: Social Transformation and Future Identities: West Europa and South Asia	604

IZ RAZISKA V

FRANCE VREG: Etologija socialnega vedenja	613
ZINKA KOLARIČ: Programi javnih del na področju socialnega varstva	622
SRNA MANDIČ: Stanovanjski trg in stanovanjska politika	636
MARJAN MALEŠIČ: Ekonomsko vojskovanje – koncept in učinkovitost	646

ČLOVEK IN DRUŽBA V PORAJAJOČI SE »NOVI EVROPI«

Uredniški zapis	659
ZDRAVKO MLINAR: Od območne k omrežni organizaciji evropske družbe	659
JAN MAKAROVIČ: Ustvarjalnost kot odgovor na vprašanje slovenske nacionalne avtonomije	671
DRAGO KOS: Delokalizacija vsakdanjega življenja	681
IDA HOJNIK ZUPANC: Telekomunikacije za starega človeka v vzhodno-evropskih državah	688
MARJAN HOČEVAR: Do kam segajo evropska transurbana omrežja?	697
FRANC TRČEK: Virtualne skupnosti: igre onkraj teritorialnih meja	705
MARTINA SKOK: Državne meje in evropsko povezovanje	712

POGLEDI, KOMENTARJI

MARKO KOS: Ustanavljanje novih tehnoloških podjetij	721
---	-----

PRIKAZI, RECENZIJE:

MARJETA TRATNIK VOLASKO IN MATEVŽ KOŠIR: Čarovnice (Maca Jogan, Vasko Simoniti)	731
M. POWELL, J. SOLITY: Učitelj ima nadzor (Alojzija Židan)	734
JACQUES LE GOFF: Srednjovekovni imaginarij (Mitja Velikonja)	736

NOVE KNJIGE**AVTORSKI SINOPSIS**

739

746

MARJAN BREZOVŠEK*

Kritika novejših zamisli institucij

Novi institucionalizem v politični znanosti in sociologiji

»Stari institucionalizem« je bil osredotočen na pravno in zgodovinsko analizo političnih pojavov; prav tako je bil povezan z močnim prepričanjem v vrednost »ustavnega inženiringa«, še posebej zaradi spodbujanja demokracije (npr. Woodrow Wilson). Izkušnje iz obdobja med obema svetovnima vojnama so oslabile ta optimizem. Stari institucionalizem je bil vse bolj obtoževan zaradi obravnave samo formalnosti, ne pa tudi stvarnosti.

Zdi se, da zdaj obstaja težnja po »novem institucionalizmu« tako v sociologiji (ekonomiji) kot tudi v politični znanosti, deloma tudi neodvisno druga od druge.¹ Pojma »institucij« in »institucionalizem« sta zdaj tako pogosta, kot smo bili navajeni na »strukturo« in »strukturalizem«. Včasih je novi institucionalizem kot reakcija in kot alternativa drugim pristopom v politični znanosti, zlasti k teoriji racionalne izbire (March-Olsen, 1989), včasih pa kot njeno dopolnilo (Ostrom, 1991). Nekateri institucionalisti obtožujejo »glavni tok« politične znanosti za opravljanje političnih analiz brez institucij. Takšne obtožbe se nam zdijo sicer na splošno napačne; res pa je, da imajo mnogi politični znanstveniki institucije za dognane oziroma samoumevne. Pogosto jih obravnavajo samo kot »posredne spremenljivke« in kot »omejitve« političnega delovanja.

Eden od razlogov za privlačnost institucionalizma je brez dvoma ta, da pomeni uporabo izboljšav v organizacijski teoriji na političnem področju oziroma za reševanje političnih problemov. Težnjo k institucionalizmu pa je mogoče obrazložiti tudi z dogodki v zunanjem svetu. Že dalj časa smo namreč priče težnjam po okrepitevi »institucionalizacije« s poudarkom na političnem področju ter poskusom po omejevanju (oviranju) takšnih teženj. Hitro naraščanje teženj po »internacionalizaciji« je povezano z intenzivno izgradnjo mednarodnih institucij. Ogromne spremembe v Vzhodni Evropi so prepletene s prizadevanji po »re-institucionalizaciji«. Novejše izkušnje iz Vzhodne Evrope, toda tudi iz t.i. tretjega sveta, so najbrž prispevale k povečanemu zavedanju znanstvenikov o močni, toda tudi zelo zapleteni (in večinoma neznan) povezanosti (soodvisnosti) med različnimi institucionalnimi področji, to je med vzpostavljanjem političnih, ekonomskih in vzgojnih institucij. Mnoge povezave so možne, toda vse povezave niso življenjske. Obsežnejša prizadevanja po obnovi institucij zato zahtevajo širše vidike (perspektivo). Isto velja seveda za študij in raziskovanje takšnih prizadevanj ali celo za miselne

* Dr. Marjan Brezovšek, docent na FDV.

¹ Seveda je potrebna previdnost, kadar gre za označevanje neke zamisli kot »nove«, saj gre dostikrat za modne muhe, ki hitro izginejo. Zato je upravičljivo vprašanje, kaj je novega glede »novega institucionalizma«. Kljub vsemu je študij institucij osrednja tema politične znanosti od vsega začetka.

eksperimente, to je v obliki ocenjevanja odnosov med obstoječimi političnimi kulturami in novimi političnimi institucijami.

Dejstvo, da študij institucij in institucionalnih reform zahteva širši vidik, pa ne pomeni, da bi moral biti tudi moralni koncept »institucije« zato širok. Z uporabo (pre)široke opredelitve »institucij« obstaja tveganje, da postane institucionalizem kot pristop nepomemben in celo nesmiseln. Opredelitev »institucije« mora biti izoblikovana tako, da jo je mogoče uporabljati v različnih formulacijah raziskovalnega problema, niti preširoko, da bi bila številna zanimiva raziskovalna vprašanja »izgubljena«, in tudi ne preozko, da bi ločevala pojave, ki spadajo tesno skupaj. V tem prispevku zato obravnavamo številne zahteve, ki jih mora izpolniti opredelitev »institucije«, in različne opredelitve različnih avtorjev, da bi prišli do ugotovitve meril za »primerno« opredelitev. Čeprav se pristopi različnih avtorjev močno razlikujejo po svoji metodologiji (Ostrom, 1995), torej po načinu konceptualizacije institucij in njihovih posledic, pa vsi poudarjajo, da institucije pomembno vplivajo na izide javnih zadev (policy outcomes).

Novi institucionalizem kot obnova razprave o akciji, strukturi in kulturi

Razprava med tistimi, ki trdijo, da so institucije pomembne, vendar pa se ne strinjajo glede stopnje njihove pomembnosti, je zelo živahna in zanimiva. Zadeva namreč temeljni problem družbenih ved: kako pojasniti stvari, ki jih počnejo ljudje? Kakšno vlogo igrajo institucije, organizacije in kalkulacije koristnosti v procesu odločanja? Kako veliko težo naj pripišemo posamezniku in institucionalnemu okviru, v katerem se sprejemajo odločitve, in širšim dejavnikom okolja, kot so: kultura, družbene norme in običaji? Razprava obnavlja klasično vprašanje, kaj najboljše pojasnjuje družbene pojave: struktura, kultura ali individualno delovanje (Taylor, 1989).

»Nove institucionaliste« lahko razvrstimo v tri širše skupine: racionalno izbiro, sociologijo in zgodovinski institucionalizem. *Institucionalisti racionalne izbire* trdijo, da morajo biti posamezniki in njihove strateške kalkulacije osrednja skrb družbene znanosti. Pomen te šole političnih znanstvenikov in ekonomistov je nedvoumen.² Douglas C. North ugotavlja, da institucije oblikujejo k največji koristnosti usmerjeni posamezniki z jasnimi nameni; ko pa so institucije enkrat vzpostavljene, pa postavljajo parametre za nadaljnje delovanje. Vladne institucije in trg so pomembni dejavniki pri pojasnjevanju, zakaj je v nekaterih državah gospodarstvo učinkovitejše kot drugje.

Drugi institucionalisti menijo, da je ena od pomanjkljivosti racionalistične izbire prav to, da izločuje oblikovanje naših preferenc (Hall, 1992). Steinmo in Thelen (1992) opredeljujeta sama sebe kot »zgodovinska institucionalista«, ki sta prevzela pojem omejene racionalnosti, kot sta jo razvila James March in Johan Olsen. Ta pristop ne zanika, da posamezniki poskušajo kalkulirati s svojimi interesi, vendar pa tudi ugotavlja, da so izidi rezultat odnosov med različnimi skupinami, interesi, idejami in institucionalnimi strukturami. Preference so izoblikovane znotraj institucionalnega okvira, v katerem se pojavijo, in jih ne bi smeli obravnavati kot stalne in nespremenljive.

Tretja skupina »novih institucionalistov« trdi, da individualne odločitve niso samo rezultat institucionalnega okvira, pač pa mnogo širšega okvira preferenc.

² Nekateri od novih institucionalnih ekonomistov so dobili celo Nobelovo nagrado (npr. Douglas C. North, 1993).

Posamezniki so vpeti v kulturno in organizacijsko »polje« ali »sektorje«, ki opredeljuje(jo) sam koncept »interesov« in »koristnosti« (Granovetter, Swedberg, 1992). Walter Powell in Paul Di Maggio (1991) v zbirki esejev posebej poudarjata takšen »sociološki pristop« in poudarjata pomembno vlogo kulture, družbe, organizacijske identitete in industrijskega sektorja pri opredelitvi interesa, kot ga lahko razvije posameznik.

S tega vidika je »novi institucionalizem« v ekonomiji, politični znanosti in sociologiji zares vsestranski pojav. Medtem ko si ti široki pristopi delijo skrb za vlogo institucij v družbeni znanosti, pa se močno razlikujejo v teoriji in po metodi. Za institucionaliste racionalne izbire so institucije posredujoča spremenljivka, sposobna vplivati na individualne izbire in delovanje, jih pa ne opredeljuje (determinira). Pri zgodovinskih institucionalistih igrajo institucije odločujočo vlogo, saj oblikujejo in določajo delovanje posameznikov, vendar pa včasih nanje vplivajo tudi kolektivne in individualne izbire. Za sociologe so institucije odvisne od širših »makro spremenljivk«, kot sta družba in kultura, posamezniki pa so predvsem odvisna in precej nepomembna spremenljivka. »Zbadljivka«, da ekonomisti poskušajo dokazati, kako ljudje izbirajo, in sociologi, kako ne izbirajo, se zdi tako še vedno prava! Ali je torej sploh kaj novega v tej literaturi, o »novem institucionalizmu«?

Tako za institucionaliste kot njihove kritike velja splošna ugotovitev, da nas trditev o »pomenu institucij« ne pripelje zelo daleč. Zato Weaver in Rockman (1993) v svojem uvodu v knjigi z značilnim naslovom »Do Institutions Matter?« zelo hitro ugotovita, da so prava vprašanja, katere institucije so pomembne in kako (zakaj) so pomembne. Samo politološka oziroma zgodovinska institucionalna tradicija ponuja vsaj tri široke odgovore na prvo vprašanje (katere institucije so pomembne?) Ena skupina trdi, da so *državne institucije* posebnega pomena; drugi poudarjajo argumente v korist *političnih institucij*; tretja skupina pa odklanja, da bi pripisala analitično prvenstvo kateri koli posebni vrsti institucij, medtem ko vztraja pri pomenu »posredniške stopnje« (ravni) institucij (Thelen in Steinmo, 1992) v primerjavi z »makrostrukturami« (str. 11).

Weaver in Rockman tu zastopata še posebno (različno) tradicijo, kjer so institucije grobo izenačene z nacionalnim (državnim) vladnim sistemom oziroma sistemi. Ta tretja formulacija tako razkriva konceptualne probleme, ki se skrivajo za navidezno empiričnim problemom določanja, katere institucije so pomembne. Kaj natančno razumemo (pojmuje) z *institucijami*? In katere so tiste spremenljivke poleg institucij, ki so lahko prav tako pomembne? Pomanjkanje konceptualne razčlenitve je v institucionalistični literaturi naravnost presenetljivo in zato nujna naloga v tem prispevku. Institucije niso pomembne samo zato, ker opredeljujejo sposobnost vlade za uzakonitev in izpeljavo politik (javnih zadev) oziroma strategijo političnih in ekonomskih subjektov ter razdelitev moči (oblasti) med njimi, pač pa določajo tudi, kdo so ti subjekti in/ali kako ti subjekti zaznavajo svoje interese. Institucije torej niso pomembne samo zato, ker omogočajo oblasti (vladi) izvajanje politike (javnih zadev), ampak tudi zaradi opredeljevanja ciljev teh politik in politike v najširšem pomenu.

»Institucija«: nekatere zahteve pri opredelitvi (merila)

Zdi se, da je obče znano, da je zelo težko podati splošno opredelitev pojma »institucije«. Neko ne preveč natančno pregledovanje literature daje vtis, da so

opredelitve ali preveč *splošne* in zato »neoperativne« ali pa *preozke* in pogosto uporabljene v posebne raziskovalne namene in v povezavi s posameznimi institucionalnimi področji (npr. ekonomijo).

Ena od temeljnih zahtev je, da mora opredelitev prispevati k ugotovitvi razreda (skupine) pojava, ki ga želimo proučevati, pri čemer pa ta identifikacija ne bi smela biti tako zapletena, da bi morala biti vsa prizadevanja usmerjena k vprašanju, ali določen pojav pripada ali ne pripada k opredeljenemu razredu (skupini). Empirične posplošitve, pojasnitve in podobno bi morale tako biti po možnosti izpuščene iz opredelitve.

V kritičnem prispevku o knjigi Marcha in Olsena »Rediscovering Institutions« je Gunnar Sjoblom (1993, 400) izoblikoval nekaj točk, ki jih je treba upoštevati pri tvorbi opredelitve pojma »institucije«. Nekatere od teh točk so oblikovane v povezavi s knjigo Marcha in Olsena), vendar pa so po našem mnenju tudi splošnega pomena, tako da jih lahko uporabimo na tem mestu. Skupaj z našim komentarjem so tako te točke (in hkrati zahteve pri opredelitvi) naslednje:

– Čeprav se zdi na prvi pogled vsakdanje (in nepomembno), pa moramo razlikovati institucije na različnih ravneh (stopnjah) *splošnosti* (npr. med »pravnim sistemom« in »sodišči«), čeprav je v praksi to težko izvedljivo.

– Sposobni moramo biti razlikovati med *političnimi, ekonomskimi, socialnimi* (itd.) *institucijami* (in tako tudi povedati nekaj specifičnega glede vloge političnih institucij v »oblikovanju pomena«)³.

– Nekatere, ne pa tudi vse, institucije so *organizacije* (gl. podnaslov knjige Marcha in Olsena) z vlogami, posebnimi nalogami, obveznostmi itd.; samo takšne institucije so lahko akterji (»subjekti«).⁴ Norme, pravila in podobno per se ne morejo biti akterji (»subjekti«).

– Institucije, ki bi jim manjkal vsak temelj v *orientacijskih strukturnih članih skupnosti*, kjer le-te obstajajo, se ne bi mogle obdržati.⁵ Ne smemo po pozabiti, da te strukture nastajajo prav v družbenem ravnanju ljudi, vključno s tehnološkim obnašanjem, tako da institucije v nekem smislu gradijo svojo lastno podlago v zavesti.

– Različne institucije v politični skupnosti (polity) so verjetno medsebojno povezane, toda niso nujno združljive, skladne, natančne ali nesporne. Institucionalna analiza tako vključuje ne samo državni mehanizem, ampak tudi predstavništvo societalnih interesov in institucij, povezanih s predstavniško demokracijo – strankami, volilnimi pravili in zakonodajnimi, tj. t.i. »*policy-centered*« *institucionalizem*.

– Da bi lahko povedali kaj poučnega o *empirični povezanosti* med institucijami in drugimi pojavi v političnem življenju,⁶ moramo biti sposobni razlikovati institucije od vedenja, politične kulture, ustav, režimov, politične skupnosti, sicer ostanejo številni zanimivi raziskovalni problemi neopredeljeni.⁷

³ Eisenstadt (1968, 410) omenja kot glavna institucionalna področja: družino in sorodstvo, vzgojo, ekonomijo, politiko, kulturo in stratifikacijo.

⁴ Najbrž bi bila boljša formulacija: Nekatere, toda ne vse, institucije bi lahko obravnavali (analizirali) kot organizacije.

⁵ Gl. več o tem E. Pusić (1974, 11).

⁶ Gre za problem vključitve empiričnih posplošitev v opredelitev, ki so v nekaterih ali večini primerov »resnične« (dejanske), možno pa je seveda tudi obratno. Pomembno je, da tudi takšne primere vključimo v opredelitev, zavedati pa se moramo, da institucije sicer »predpisujejo« vedenje, vendar pa ne vsega vedenja, različni predpisi niso nujno usklajeni, problem pa je tudi vključitev sankcij v samo opredelitev.

⁷ Pomembno vprašanje je tu, kakšne posledice raziskovalne strategije nastopijo, če so »norme« sestavni del opredelitve »institucije«.

– Institucije so lahko »naravne« (»spontane«), nepričakovano pojavljajoče ali načrtovane. Nekateri avtorji vse institucije obravnavajo kot načrtovane (modelirane) in zato seveda tudi s posebnimi cilji, t.j. pristranskostjo, vendar pa se nekatere institucije pojavljajo prav kot »nenameravane posledice«.

– Institucije so lahko *pristransko usmerjene* k različnim skupinam; takšna nagljenost je lahko namerna ali nenamerna. Prav tako je lahko neopredeljena, tj. da daje prednost različnim skupinam v različnih situacijah.

– Razen opredelitve »institucije« prav tako potrebujemo koncept »institucionalizacije« (kot proces), »stopnjo institucionalizacije« itd.⁸

– *Arene* (torišče) niso »samo arene« (kot pravita včasih March in Olsen), pač pa *institucionalizirane strukture odločanja* z določenimi udeleženci, proceduralnimi pravili, pristojnostmi odločanja itd.⁹

– Institucije so lahko *stabilne*, dolgotrajne in delujejo kot »trenje« pri poskusih sprememb, toda to je empirično vprašanje. Institucije so lahko tudi *nestabilne*, kratkotrajne in olajšujejo spremembe.

– Institucije so lahko ali pa tudi ne povezane s *sankcijami*; na splošno institucije zagotavljajo določene spodbude (ali zavore) za udeležence, toda takšne spodbude lahko različni udeleženci interpretirajo in presoajo na različne načine.

– Institucije lahko oblikujejo *soglasje*, toda prav tako lahko povzročajo *konflikte*. Lahko oblikujejo občutek »pomembnosti«, pa tudi občutek »nepomembnosti«.

– Nekateri *interese* lahko oblikujejo politične institucije, nekaterih pa ne.¹⁰ Razumno je ugotoviti, da politične institucije navadno vplivajo na stopnjo aspiracij posameznih akterjev. Razlika med interesi in stopnjo aspiracij je pomembna.

– Pomen institucij je različen v različnih situacijah (in akterjih in odločitvah), zato je pomembno, da so opredeljene tako, da jih je mogoče uporabiti za različne vrste raziskovalnih vprašanj, tj. tako za odvisne kot neodvisne spremenljivke.

Na splošno: čim širša je opredelitev »institucije«, tem bolj očitno je, da so »institucije pomembne«, toda toliko težje je povedati kar koli natančnega glede načinov, kako, zakaj so pomembne. Previdnost je potrebna tudi pri vključevanju empiričnih posplošitev v teoretične opredelitve. Sicer se poveča tveganje dokazovanja v krogu z zmešnjavo empiričnih in opredelitvenih ugotovitev (trditev).

Pregled nekaterih opredelitev in pristopov

Eisenstadt (1968)

»Družbene institucije so običajno pojmovane kot temeljna žarišča družbenih organizacij, skupnih vsem družbam, in ki se ukvarjajo z nekaterimi temeljnimi splošnimi problemi urejenega družbenega življenja. Trije bistveni vidiki institucij so značilni. Prvič, vzorec (način) vedenja, ki je urejen z institucijami (»institucionaliziran«) in zajema nekatere trajne, temeljne probleme vsake družbe. Drugič, institucije vključujejo regulacijo vedenja posameznikov v družbi v skladu z nekaterimi dokončnimi, stalnimi in organiziranimi vzorci (načini). Tretjič, ti vzorci (načini) vključujejo natančno normativno ureditev in regulacijo; ta je podprta z norma-

⁸ Gl. Riggsovo poučno analizo »razvoja« kot pogoja in kot procesa (v Sartori, 1984, 133).

⁹ Kolikor vemo, so »arene« predvsem posredujoča spremenljivka v politični analizi. Z drugega vidika pa je neka arena (npr. parlament) lahko včasih analizirana tudi kot organizacijski akter.

¹⁰ Predmet, obravnavan v tej točki, je osrednjega pomena, zlasti za goreče nove institucionaliste, vendar ga tudi nihče ne opredeljuje kot opredelitveno lastnost političnih institucij.

mi in sankcijami, ki so legitimizirane s temi normami« (409). »... institucije ali vzorce (načine) institucionalizacije lahko tu opredelimo kot regulativna načela, ki urejajo večino dejavnosti posameznikov v družbi in jo organizirajo v dokončne (ustaljene) organizacijske vzorce (načine) z vidika nekaterih trajnih, temeljnih problemov vsake družbe in urejenega življenja« (410).

Pripombe. Eisenstadtova opredelitev je zelo splošna (kot naj bi bila). Toda ali je res, da se vse institucije ukvarjajo s »trajnimi, temeljnimi problemi vsake družbe«? In ali niso izrazi kot »dokončen«, »nepretrgan« ipd. premočne besede?

North (1981)

»Institucije so vrsta pravil, sporazumnih postopkov ter moralnih in etičnih vedenjskih norm, namenjenih uravnavanjem vedenja posameznikov zaradi povečevanja bogastva ali koristi vodij (pooblaščenecv). V primeru političnih ali ekonomskih institucij je korist maksimirana z izkoriščanjem zaslужka iz blagovne menjave, ki je posledica specializacije (vključno s specializacijo v nasilju)« (201).

North je to svojo splošno opredelitev tudi dopolnil s podrobnejšo razčlenitvijo: »ustavna pravila so temeljna pravila, ki so podlaga za podrobno označitev (utemeljitev) bazične strukture lastninskih pravic in državnega nadzora. So težje spremljiva kot *operativna pravila*, ki kot statutarni zakoni, splošni zakoni ali sporazumne pogodbe podrobneje razčlenjujejo pogoje izmenjave v okviru ustavnih pravil. *Normativna vedenjska pravila* pa so zakonik vedenja s ciljem legitimiziranja ustavnih in operativnih pravil« (203).

Pripombe. North ima za samoumevno, da so vse institucije »načrtovane«. Njegova opredelitev je precej specializirana in usmerjena v političnogospodarski sistem in posebej v ekonomijo. Nadalje, tudi sama opredelitev »institucije« vsebuje posebno teorijo, ki ne olajšuje identifikacije institucij.

Knight (1992)

»Prvič, institucija je vrsta pravil, ki strukturira družbene interakcije na posebne načine.

Drugič, da bi vrsta pravil postala institucija, mora biti poznavanje teh pravil razširjeno med člani ustrezne skupnosti ali družbe« (2).

V komentarju k tej opredelitvi Knight poudarja, da obstajajo tako *formalne* kot *neformalne institucije* (in tudi sankcije), da so nekatere kolektivne institucije konceptualizirane tako kot institucije kot organizacije ter da se razširjenost pravil nanaša samo na poznavanje, ne pomeni pa, da je določena institucija v prednosti ali da jo vsi sprejemajo.

V nadaljevanju pa Knight prehaja od opredelitve k teoriji (ali orisu teorije): »Prvenstveni motiv za družbene institucije ne more biti doseganje kolektivnih ciljev... Prej gre za to, da so institucionalna pravila izoblikovana prek zahtev in delovanja racionalnih udeležencev. Kolikor imajo lahko takšna pravila substantivne učinke na družbene izide, toliko naj bi substantivna vsebina teh pravil izražala koristoljubne interese, ki motivirajo te zahteve in delovanje. Rajši kot osredotočanje na kolektivne cilje želijo ti sebični udeleženci takšne institucije, ki proizvajajo take družbene rezultate, ki so najboljši zanje kot individualne strateške udeležence (38).

Knights pa zanimajo tudi spremembe pravil na mikroinstitucionalni ravni. Knight želi pojasniti procese, v katerih postanejo pravila družbeno razširjeni predpisi ter zakaj je neko pravilo sprejeto rajši kot drugo. On tako spodbija predhodna prizadevanja po ugotavljanju družbeno optimalnih pravil kot tistih, ki bodo spreje-

ta. Pojasnjevalni dejavnik v izbiri pravil so po njegovem mnenju rajši distributivne posledice sprejetja alternativnih pravil. Knight namreč »družbene institucije pojmuje kot rezultat prizadevanj nekaterih po omejevanju delovanja drugih, s katerimi so v odnosu« (19).

Pri osredotočanju na pogajalski proces, ki je implicitno ali eksplisitno vključen v evolucijo (ali načrtovanje) institucij, Knight opozarja na razlike v moči posameznih udeležencev. Ključni vidik te moči so relativne točke nevarnosti za različne udeležence, to je čiste koristi; ki naj bi se povečale za vsakega udeleženca, če ne bi bil dosežen sporazum v pogajalski situaciji. Če je nadaljevanje statusa quo koristnejše za nekatere udeležence kot za druge in če je sporazum udeležencev za spremembo pravil, potem imajo ti udeleženci močnejši položaj in lahko diferencialno vplivajo na rezultate pogajanj o pravilih.

Pripombe. V primerjavi z Northom Knight jasno razlikuje med opredelitvijo »institucije« in orisom teorije. Zahteva v drugem delu njegove opredelitve, da bi morale biti institucije poznane vsem pomembnejšim članom, je splošna lastnost v opredelitvah »institucije«. Razlog za to je tudi v razlikovanju med družbeno predpisanimi pravili in posebnimi akcijskimi pravili. Medtem ko izvor pravil Knight pojasnjuje z relativno močnega položaja nekaterih udeležencev v odnosu do drugih, pa je ohranjanje sistema pravil odvisno od razširjenosti razumevanja pravil in verjetnosti njihove uveljavitve. Pravila se torej spreminjajo ali ohranjajo glede na relativno ravnotežje moči udeležencev, vključno z uvedbo novih udeležencev ali spremembami v vrednotenju virov predhodnih udeležencev. Pravila, ki vodijo k suboptimalnim rezultatom, lahko dolgo časa veljajo, ker razdelitev koristi daje predmet tistim, od katerih je odvisno strinjanje s spremembo.

Knight odprto obravnava tri od štirih glavnih točk kritik teorij racionalne izbire na institucionalnem področju in trdi, da »vsaka teorija, ki je utemeljena na odnosih med racionalnim delovanjem in družbenimi institucijami, lahko brez težav vključi vprašanja zgodovinskih izkušenj, skupnost izkušenj ali suboptimalnosti« (18). V odgovoru na četrto kritiko, ki se nanaša na predpostavko nespremenljivih preferenc, pa Knight opozarja, da je to predpostavko težko obdržati z zgodovinskega vidika. To predpostavko je tudi težko spremeniti v okviru racionalne izbire in zato nadaljuje s predpostavko posameznikov s stalnimi preferencami. Razen s to izjemo pa Knight poskuša povezati vsebino obeh pristopov in obravnava številna vprašanja moči in razdelitve, kar zanima zlasti tiste, ki se ukvarjajo z zgodovinskim pristopom.

Tsebelis (1989)

»Pojem *institucija* uporabljam za označitev formalnih pravil ponavljajočih se političnih ali družbenih iger. Pravila so oblikovno formalna zaradi razlikovanja med institucijami in normami ali običaji. Pravila naj bi bila znana igralcem in vsak igralec pričakuje, da jih bodo potrdili tudi drugi igralci« (94).

»Pravila politične ali družbene igre lahko urejajo odnose med

- 1) političnimi igralci (akterji) (...)
- 2) institucionaliziranimi akterji (...)
- 3) institucionaliziranimi akterji in posameznimi državljani (...)
- 4) posameznimi državljani (...) (95).

Tsebelis to ponazarja 1) z odnosi med vlado in opozicijo, 2) z odnosi med izvršno oblastjo in zakonodajo, 3) z davčno zakonodajo; 4) s civilno in kazensko zakonodajo ter običaji za družbeno koordinacijo (94).

Nadaljnje navedbe se ne nanašajo na opredelitev, temveč na številne teoretič-

ne predpostavke: »Literatura racionalne izbire običajno obravnava institucije kot omejitve delovanja racionalnih udeležencev. Pogl. 4 raziskuje nasproten problem: problem institucionalnega načrtovanja« (246). – »Vsak udeleženec bo poskušal maksimirati svoje cilje, medtem ko bo ostal v okviru institucionalnih omejitev... udeleženci maksimirajo svoje cilje bodisi s spreminjanjem strategije ali s spreminjanjem institucionaliziranega okolja, ki spreminja njihove strategije v izide (rezultate) (96). – »Poznavanje tovrstnih rezultatov, ki jih proizvajajo različne institucije, lahko spreminja preference glede politik v preference glede institucij. Potem različni udeleženci poskušajo izbrati različne institucije...« (98).

Pripombe. Razlikovanje med institucijami in normami ali običaji v prvi navedbi je zanimivo. Očitno je opredelitev stvarno specializirana tako, da ustreza avtorjevemu raziskovalnemu namenu – sam zadnji del prve navedbe se zdi prej podoben teoretičnemu pogoju kot pa delu splošne opredelitve. Naštevaje različnih vrst odnosov med udeleženci je poučno, čeprav bi lahko vsebovalo še eno skupino: odnose med političnimi akterji in posameznimi državljani.

March-Olsen (1989)

»Institucije so zbirke postopkov in uporabljajo pravila za izbiro med njimi. Pravila so lahko vsiljena ali uveljavljena z neposredno prisilo ter politično in organizacijsko avtoriteto, ali pa so lahko del kodeksa, primernege vedenja, naučenega in internaliziranega skozi socializacijo ali vzgojo« (21). »S pravili« razumemo navade, postopke, dogovore, vloge, strategije, organizacijske oblike in tehnologije, s katerimi se oblikuje politična dejavnost. Prav tako razumemo z njimi prepričanja, paradigme, kodekse, kulture ter znanje, ki obdaja, podpira, spopolnjuje in nasprotuje tem pravilom in navadam...«(22)

»Politične institucije so zbirka prepletenih, medsebojno povezanih pravil in običajev, ki opredeljujejo ustrezno delovanje v okviru odnosov med vlogami in okoliščinami. Proces vključuje določitev položaja, izvršitev vloge in opredelitev obveznosti vloge v takšnem položaju« (160).

Pripombe. Medtem ko Knight in Tsebelis in tudi North poskušajo kombinirati analizo racionalne izbire in institucionalno analizo, je knjiga Marcha in Olsena napad na racionalno izbiro (in tudi nekatere druge pristope), ker odpravlja(jo) vsakršno vlogo institucij pri pojasnjevanju političnih izidov. *Rediscovering Institutions* ugotavlja, da je človeška racionalnost omejena. Človekovo delovanje je poskus zadovoljitve in izpolnitve pričakovanj, ki so specifična v določenem okviru in globoko zakoreninjena na kulturnem, družbenoekonomskem in političnem področju oziroma strukturah.

Razmerja med opredelitvami, podanimi v prvi in tretji navedbi vsaka zase, so najbrž nekoliko zapletena, take največje težave izvirajo iz druge navedbe, kjer je zamisel institucije izjemno široka.¹¹ V knjigi sploh ne najdemo natančne opredelitve »institucije«, uporabljena zamisel pa tudi ni konsistentna.

Poudarek na pravilih, strukturah, kodeksih in organizacijskih normah je zasnovan na Webrovi zamisli organizacije kot tvorbe, namenjene razdelitvi nagrad in sankcij in izoblikovanju navodil za ustrezno vedenje. Udeleženci v organizaciji so »ukročeni« z različnimi oblikami nadzora, kot so hierarhije, sankcije, pravila, postopki in nagrade. Za organizacije sta značilni specifikacija zadev in delitev dela. Toda medtem ko je Weber močno zapostavil, kako naj bi posamezniki delovali

¹¹ Tu bi lahko uporabili karikirano znan Wildavskijev naslov: če so institucije vse, potem mogoče niso nič (Wildavsky, 1973).

v okviru birokracij in organizacije, pa sta bila March in Olsen očarana prav s tem problemom. Poskušala sta pokazati, da se posamezniki vedejo v skladu z vrsto pravil in postopkov, ki opredeljujejo primernost njihovega ravnanja (23–24). Z njunega vidika so institucije pomembne, ker oblikujejo, celo določajo, človekovo vedenje. Institucije so namenjene legitimiziranju določenih pravil vodenja in vedenja, ki zadevajo odnose moči, ter vzpostavljanju družbenih in kulturnih norm veliko bolj, kot si to zamišlja maksimiranje koristi. Posameznike bolj zanima primeren odgovor na okoliščine ter upoštevanje njihovega položaja in odgovornosti. Odločitve torej izvirajo iz navad, rutine, naključnih dogodkov in so vedno utemeljene na omejeni informiranosti in racionalnosti.

Powell-DiMaggio (1991)

»Institucije niso zgolj pravila, postopki, organizacijski standardi in upravljalvske strukture, ampak tudi običaji in dogovori« (17). Powell in DiMaggio tudi trdita, da institucije določajo delovanje »racionalnih akterjev«. Npr. posameznik, ki se želi ločiti od svojega partnerja, si ne izmišlja novih pravil, ampak mora samo slediti že uveljavljenim, utečenim pravilom. Posamezniki tako niso svobodni pri izbiri med institucijami, pravili, postopki in normami (10). Udeleženci povezujejo določeno delovanje z določenimi okoliščinami s pravili primernosti (11). Posamezniki so vpleteni v tako mnogo družbenih, ekonomskih in političnih odnosov, ki so zunaj njihovega nadzora in celo spoznanja, tako da je težko govoriti o maksimiranju koristi in racionalnem vedenju v strogem ekonomskem pomenu. Sam koncept nacionalnosti je odvisen od svojega okolja.

Pripombe. Njuna opredelitev institucij je v dobršni meri širša kot pri Marchu in Olsenu, vendar enako kritična do teoretikov racionalne izbire. »Kognitivna« in »kulturna« ukoreninjenost pojasnjuje, zakaj si večina posameznikov ne more niti zamisliti alternativnih institucionalnih ureditev in rajši ostajajo pri že uveljavljenih (večina je inherentno konzervativna). Težave teh novih institucionalnih sociologov zato nastopijo pri pojasnjevanju institucionalnih sprememb. Pri tem raziskovanju poudarjata Powell in DiMaggio dvojno usmeritev: protislovno notranjo sestavo institucij in zunajinstitucionalne vire sprememb. Zanimiva je tudi njuna misel, da »institucionalni izomorfizem« pojasnjuje institucionalno spremembo. Sprememba nastane kot rezultat prisilnega, posnemovalnega ali normativnega izomorfizma, kar pripelje organizacije in institucije k prevzemu presenetljivo homogenih oblik (64).

Hall (1986, 1992)

Hall opredeljuje institucije s sklicevanjem na »formalna pravila, predpisane postopke in običajno prakso, ki opredeljujejo odnose med posamezniki in politično skupnostjo in ekonomijo« (1992, 96). Njegova zgradba je sestavljena iz treh ravni. Na najvišjo raven je postavljeno tržno gospodarstvo v povezavi z ustavno, demokratično politično skupnostjo, ki postavlja omejitve pri usmerjanju in sprejemanju politik. Naslednjo raven navzdol v tej zgradbi sestavljajo notranje značilnosti organizacije politične ekonomije vsake države (organizacija sindikatov, sestava podjetij, odnosi med bankami, mednarodne ekonomske sile, strankarski sistem, upravna struktura itd.). Na dnu te zgradbe pa so običajni operativni postopki javnih in zasebnih agencij. Težavnost spreminjanja vsake od teh sestavin njegove zgradbe postaja vse večja, če se gibljemo od urejanja in privajenega organizacijskega življenja k vseobsegajoči ustavni strukturi države.

Pripombe. Hall je zaslužen za ponovno vpeljavo institucionalne analize v poli-

tično znanost in za spoznanje, da institucije niso zgolj omejitve, pač pa so lahko tudi »sistematično nagnjene k dajanju prednosti spremembam« (1992, 107). Druga in tretja raven sta bistveni za njegovo institucionalno analizo. »Institucionalni dejavniki igrajo dvojno temeljno vlogo v tem modelu. Po eni strani organizacija oblikovanja politik vpliva na stopnjo moči, ki jo ima ena vrsta udeležencev nad rezultati teh politik... Po drugi strani pa organizacijski položaj prav tako vpliva na opredelitev interesov udeležencev z vzpostavljanjem njihovih institucionalnih odgovornosti in odnosov z drugimi udeleženci. Na ta način organizacijski dejavniki vplivajo tako na stopnjo pritiska, ki ga lahko udeleženci izvajajo na javne zadeve, kot na verjetno usmeritev tega pritiska« (1986,19).

Institucije oblikujejo preference in cilje udeležencev procesa odločanja ter z razdelitvijo moči med igralce pomagajo oblikovati izide tega procesa. Dve glavni spremenljivki sta tako institucionalna razdelitev moči in oblikovanje strategij za doseg zaželenih ciljev posameznih udeležencev ob upoštevanju njihove institucionalne povezanosti. Po Hallovem mnenju teorije racionalne izbire preveč poudarjajo izbiro, ki jo imajo posamezniki pri odločanju v okviru institucionalnih omejitev, prav tako pa podcenjujejo pritisk (omejitve), ki ga imajo ti strukturalni elementi na udeležence pri določanju, kakšne naj bodo njihove preference.

Thelen-Steinmo (1992)

Thelen in Steinmo obravnavata institucije kot kontekstualno omejitvev posameznikov in njihove izbire. Institucije so upoštevane, vendar niso odločilne pri izbiri. »Institucije omejujejo in izražajo politiko, vendar pa niso nikoli edini vzrok izidov« (3). Thelen in Steinmo ugotavljata, da zgodovinski institucionalisti gledajo na institucije kot določilnice izbire in preferenc. Skratka, »institucije niso samo še ena spremenljivka in institucionalna obravnava presega trditve o pomenu institucij. Z oblikovanjem ne samo strategij udeležencev kot pri racionalni izbiri, temveč tudi njihovih ciljev, in s pomirjanjem njihovih odnosov sodelovanja in konfliktov institucije strukturirajo politično stanje (razmere) in puščajo svoj lasten odtis na političnih rezultatih (9).

Institucionalni pristop po njunem mnenju tako ne izpodriva pozornosti do drugih spremenljivk, igralcev, njihovih interesov in strategij ter razdelitve moči med njimi; pač pa postavlja te dejavnike v kontekst, pokaže, v kakšnih odnosih so med seboj, in usmerja pozornost k načinu, kako se oblikujejo politične razmere (12-13). Njuna zamisel institucij poudarja predvsem »posredniško raven institucij, kot so strankarski sistemi in struktura ekonomskih interesnih skupin (npr. sindikati)«, in izključuje »makrostrukture, kot so razredi« (11). Politični udeleženci ali skupine poskušajo zasledovati svoje interese, čeprav omejeno.

Pripombe. Avtorja zelo poudarjata, da politične institucije delujejo (in jih je zato treba tako tudi obravnavati) v širšem družbenem, ekonomskem in političnem okviru, v katerega so vpete. Ali bi morali zato institucije videti kot povezavo, kjer druge spremenljivke pridejo do veljave, ali kot spremenljivke v širšem kontekstu (povezavi)? Usmeritev k posredniškim institucijam sicer olajšuje in omogoča razumevanje sistemskih razlik med državami in primerjave med njimi, vendar pa ostajajo težave z razlikovanjem med institucijami in strukturami ter z izločitvijo nekatereh institucij (npr. trga) iz takšne obravnave. Politični sistem ima tudi nekatere strukturalne značilnosti, ki jih ni mogoče opredeliti kot institucije (npr. centralizacija države).

Ta pristop daje prednost vlogi političnih institucij in mu ne uspe sistematično analizirati sodobnega kapitalizma. Takšen pristop je usmerjen k politični skupno-

sti in opravičljiv za namene primerjalnih javnih zadev (politik), toda preveč zožen za primerjalno politično ekonomijo. Premik analitične pozornosti od države k politični skupnosti pa je povezan tudi z »institucionalnim dinamizmom«, ki ima svoje spodbude v okolju, novih udeležencih ter novih ciljnih starih udeležencev v etabliranih institucijah.

Weaver-Rockman (1993)

Weaver in Rockman sta se vrnila k vprašanju, ki ga je postavil že Woodrow Wilson, nanaša pa se na učinek ameriških institucij v primerjavi z drugimi demokracijami. Zanimajo ga predvsem posledice razlik v institucionalni ureditvi za vladno učinkovitost, nadalje, če politične institucije pospešujejo sposobnosti (zmožnosti) oblikovanja politik in kako do teh razlik pride ter kako je mogoče znanje o institucionalnih posledicah uporabiti. Političnoinstitucionalne spremenjivke zajemajo: izvršno-zakonodajne odnose, volilna pravila, strankarske sisteme in načine oblikovanja vlad, odnose med središčem in obrobjem, vlogo sodstva in naravo in vlogo birokracije. Nekatere od vladnih sposobnosti (zmožnosti) pa so vzpostavljanje in ohranjanje prednosti ob številnih konfliktnih zahtevah; določanje virov, ki so najučinkovitejši; inovacije ob neuspehu starih politik; usklajevanje konfliktnih ciljev v koherentno celoto ter sposobnost vsiliti izgube močnim skupinam. Hipoteze se nanašajo na to, ali ima parlamentarni sistem v primerjavi s sistemom ločitve oblasti odgovornejšo vladno, z večjimi sposobnostmi, boljšimi izbirami politik in višjo verjetnostjo preobrazbe političnih izbir v politične izide.

Pripombe. Že na prvi pogled se zdi, da so nekatera vprašanja okorna in je nanje težko odgovoriti. Noben sistem nima namreč popolne vrste sposobnosti (zmožnosti), kot so opredeljene v njuni knjigi, in to, ali obstaja parlamentarni sistem ali sistem ločitve oblasti, ni tako bistveno, kot so drugi vidiki institucionalnih značilnosti sistema. Tudi sklepi so zelo nepopolni, npr. čeprav institucije vplivajo na vladne sposobnosti, so njihovi učinki naključni; posebne institucionalne ureditve pogosto razvijajo tako možnosti kot tveganja za vladne sposobnosti (bidirectionalit); sposobnosti oblikovanja politik so lahko zelo različne med posameznimi policy arenami v okviru istega političnega sistema; institucionalni učinki na vladne sposobnosti so kanalizirani skozi vladne značilnosti odločanja itd. Prav tako je eden od sklepov, da je vladne institucije mogoče bolje razumeti, če jih obravnavamo v njihovi sestavljenosti iz različnih slojev. Po začetnem tradicionalnem osredotočanju na vladno kot celoto avtorja končata tam, kjer se drugi pristopi pravzaprav začnejo. Makropojavi nedvomno zahtevajo svoje teorije in metode empiričnega raziskovanja.

Nekaj sklepov

Kaj se lahko naučimo iz tega pregleda opredelitev in pristopov? Po našem mnenju so vse našete opredelitve in pristopi po svoje poučni. Nobeno presenečenje ni, če ugotovimo, da je težko najti »ustrezno« opredelitev, institucije ter da sta obseg in vsebina predstavljenih opredelitev močno različna (tudi če to ni »bistveno sporen koncept«). Če takšno stanje samo lahko pojasni nekaj »priljubljenosti« in razširjenosti pojma »institucije« in novega institucionalizma, pa to ni videti preveč obetajoče za »kumulativno« politično znanost. V takšnih okoliščinah je velika nevarnost, da se bo razprava osredotočila na terminološke in konceptualne razlike in ne na substantivne rezultate, t.j. na teoretične probleme, empirične posplošitve,

pojasnjevanje posebnih primerov itd., tako da različne študije institucij in njihovega pomena niso primerljive.

Kaj lahko razumemo s »primerno opredelitvijo« (ali celo »plodno opredelitvijo«)? Naša razprava izhaja iz nominalističnega in obnavljajočega izhodišča in težnje po zagovarjanju uporabe »minimalne opredelitve« (Sartori, 1984). Eden od kriterijev je bil že omenjen, t.j., da mora opredelitev prispevati k ugotavljanju razreda (skupine) pojava in s tem nekaj povedati o tem razredu (skupini) in odnosih z drugimi skupinami pojavov, ne sme pa biti tako zapletena, da bi vsa naša prizadevanja zaobsegla pojasnjevanje, kateri pojav pokriva opredelitev. Drug kriterij je, da bi opredelitev koncepta morala biti takšna, da bi bila dosledno uporabna za različne vrste raziskovalnih vprašanj: pojem in pomen »institucije« mora biti isti, pa če se uporablja kot odvisna, neodvisna ali posredujoča spremenljivka, če hočemo proučevati izvor institucij, njihov obstoj ali spremembo ali njihove učinke. Tretji kriterij opozarja na to, da opredelitev ne sme zanemariti, izpustiti številnih zanimivih odnosov (raziskovalnih vprašanj), kar se zgodi, če je opredelitev preširoka. Ta kriterij zahteva zmernost pri obsegu opredelitve. Če naj bo »politično vedenje« pojasnjeno s pomočjo »institucij«, potem »politično vedenje« ne sme biti opredelitvena sestavina zamisli »institucije«. Isto velja tudi za »politično kulturo« in po našem mnenju tudi za »norme«. Četrti kriterij pa dopolnjuje prejšnjega in poudarja, da opredelitev ne sme biti tudi preozka, da bi preveč togo ločevala dva ali več pojavov, ki imajo lahko veliko skupnega, tako da se posplošitve lahko nanašajo na oba ali vse pojave. Torej niti zoženi holizem niti ločevanje predmeta, ki ne vidi celote, nista zaželena. Nekaj podobnega velja tudi za vključevanje empiričnih posplošitev in dejavnikov okolja v samo opredelitev »institucije«.

LITERATURA

- EISENSTADT, S.N. 1968 – Social Institutions: the Concept. International Encyclopedia of the Social Sciences. London and New York: The Macmillan Company/The Free Press.
- GRANOVETTER, M., Swedberg, R. 1992 – The sociology of Economic Life. Westview Press, Boulder.
- HALL, P. 1986 – Governing the Economy. Oxford University Press, New York
- JORDAN, G. 1994 – A Conceptual Analysis of 'Interest Groups': Identifying the Field of Interest. Paper, Ipsa Berlin 1994.
- KNIGHT, J. 1992 – Institutions and Social Conflict. – Cambridge University Press, Cambridge.
- MARCH, J. G., Olsen, J.P. 1989 – Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics. The Free Press, New York. Collier-Macmillan Publishers, London.
- NORTH, D. C. 1981 – Structure and Change in Economic History. W.W. Norton & Company, New York and London.
- OPPENHEIM, F. 1981 – Political Concepts. A Reconstruction. Basil Blackwell, Oxford.
- OSTROM, E. 1991 – Rational Choice Theory and Institutional Analysis: Toward Complementarity. American Political Science Review, vol. 85: 1991:1: 237–243.
- POWELL, W. W., DiMaggio, P. J. 1991 – The New Institutionalism in Organizational Analysis. University of Chicago Press, Chicago.
- PUSIĆ, E. 1974 – Razvedenost i povezanost. Encyclopaedia moderna, Zagreb.
- SARTORI, G. ed. 1984 – Social Science Concepts. A Systematic Analysis. Sage Publications, Beverly Hills and London.
- SJOBLOM, G. 1977 – The Cumulation Problem in Political Science. An Essay on Research Strategies, European Journal of Political Research, vol. 5:1977:1: 1–32.
- SJOBLOM, G. 1993 – Some Critical Remarks on March and Olsen's Rediscovering Institutions. Journal of Theoretical Politics, v. 5:1993:3:3: 397–407.
- STEINMO, S., Thelen, K., Longstreth, F. 1992 – Structural Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis. Cambridge University Press, New York.
- TAYLOR, M. 1989 – Structure, Culture and Action in the Eplanation of Social Change. Politics and Society, vol. 17:115–162

TSEBELIS, G. 1989 – *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*. The Free Press, New York. Collier-Macmillan, London.

WEAVER, R. K., Rockman, B. A. 1993 – *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad*. Brookings Institutions, Washington, D. C.

WILDAVSKY, A. 1973 – *If Planning Is Everything, Maybe It Is Nothing*. *Policy Sciences*, vol. 4:1973.

Protislovja instrumentalnega razumevanja demokracije

Politična kultura v postsocialističnih družbah: nekaj splošnih premislekov

Obstajajo številni razlogi za to, da razumemo nastajanje postsocialističnih družb kot kompleksen proces. Ta proces nikakor ni omejen le na politično demokratizacijo, pač pa obsega preobrazbo skoraj vseh vidikov življenja v družbi. Da bi ta proces razumeli, se moramo spopasti predvsem z zapleteno soodvisnostjo posameznih vidikov te preobrazbe. To dejstvo dobro ponazarja ugotovitev R. Dahrendorfa, da »formalni proces ustavnih reform traja najmanj šest mesecev; občutek, da se stvari premikajo naprej kot rezultat gospodarskih reform, se zelo verjetno ne bo utrdil prej kot v šestih letih; tretji pogoj demokratizacije je takšna preobrazba zakonodaje in gospodarstva, ki omogoča njuno uspešno delovanje tako v dobrih kot v slabih časih in kljubovanje tako notranjim kot zunanjim izzivom. Da se zgodi to, je potrebnih vsaj šestdeset let« (Dahrendorf, 1990: 93). Lahko se ne strinjamo z Dahrendorfovo določitvijo najpomembnejših področij družbene preobrazbe in z dolžino njihovega trajanja. Težko pa je ugovarjati njegovi ključni ugotovitvi, da je hitrost preobrazbe na posameznih družbenih področjih v temelju različna. Ta časovna neusklajenost sprememb ima daljnosežne posledice. Ne le da se premiki na enem področju ne morejo utrditi, dokler jim ne sledi preobrazba tudi na drugih področjih, pač pa lahko počasnost preobrazbe na enem področju tudi prepreči ali celo zaobrne procese sprememb na drugih področjih. Učinkovitost reform zakonodaje je lahko nična, če ob tem ne poteka tudi preobrazba gospodarskih in družbenih struktur v družbi. Izhajajoč iz tega dejstva sta ključni problem in vir negotovosti preobrazbe postsocialističnih družb povezana s časovno (ne)usklajenostjo, (ne)sinhroniziranostjo sprememb na različnih področjih družbenega življenja (glej Offe, 1991).

Videti je, da je to splošno analitično izhodišče vsaj implicitno sprejeto v večini analiz politične kulture v postsocialističnih družbah. Znotraj te perspektive se analiza politične kulture osredotoča predvsem na časovno (ne)usklajenost preobrazbe politične kulture in demokratizacije političnega sistema. Ta ideja je jasno izoblikovana v Lipsetovem prevrednotenju nujnih elementov demokracije. Lipset trdi, da je »uspeh demokracije v teh (tj. postsocialističnih) državah predvsem odvisen od zmožnosti prebivalstva, da se prilagodi svobodi, da se odpove svojim dosedanjim pogledom na vlogo države, in od njegove pripravljenosti, da sprejme ciklična nihanja tržnega sistema. Hkrati seveda tudi od uspešnega delovanja gospodarstva« (Lipset, 1994: 13). Lipset obenem poudarja, da je za ustvarjanje podlage za množično naklonjenost demokraciji potrebno dosti časa. Iz tega sledi, da se v postsocialističnih družbah ustvari precejšen »časovni zamik« med preobrazbo političnega sistema in vzpostavitvijo ustrezne politične kulture. Zaradi tega

* Dr. Ivan Bernik, izredni profesor na FDV v Ljubljani,
mag. Brina Malnar, asistentka na FDV,
dr. Niko Toš, redni profesor na FDV.

»zamika« je demokracija v postsocialističnih državah lahko zelo nestabilna. Tako je tudi zaradi političnih, in ne le zaradi znanstvenih razlogov zelo primerno analizirati to neskladje in njegove posledice za stabilnost nove politične ureditve.

Očitna prednost takega pristopa je v tem, da se znotraj njega zastavljajo jasna analitična vprašanja – vendar pa obenem predpostavlja, da že imamo odgovore na ključna vprašanja teorije politične kulture, tj. na »vprašanja o trajnosti (ali spremenljivosti) politične kulture in nujnosti tega, da obstaja skladnost med politično kulturo in strukturami političnega sistema« (Dalton, 1994: 470)¹. Znotraj te perspektive je politična kultura nekaj sorazmerno trajnega v primerjavi z drugimi vidiki družbenega življenja, obenem pa skladnost med politično kulturo in političnim sistemom velja za nujni pogoj stabilnosti politične ureditve. S tem je obseg analitičnih vprašanj, ki jih je mogoče oblikovati znotraj tega pristopa, precej omejen. V tej analizi bomo izhajali predvsem iz analitičnega potenciala, ki ga daje tak pristop, obenem pa se bomo zavedali dejstva, da so nekatere njegove predpostavke precej nasprotujoče.

Glede na to da so se v postsocialističnih družbah izoblikovale temeljne institucije demokratičnega sistema, je najzanimivejše vprašanje, ki se nam tu zastavlja, koliko politična kultura »ustreza« novi institucionalni ureditvi. Ali, povedano še jasneje, koliko se »postsocialistična« politična kultura približuje vzorcu, ki prevladuje v zahodnih demokracijah? Vendar pa je tu treba omeniti, da nekatere razprave o politični kulturi v zahodnih demokracijah kot tudi v postsocialističnih družbah kažejo, da to vprašanje lahko zavaja. Analize namreč pokažejo, da ne obstaja homogeni vzorec politične kulture niti znotraj posameznih zahodnih družb, kaj šele tak, ki bi bil skupen za vse (glej Kitschelet, 1993: 306). Ker v zahodnih družbah očitno obstajajo različne kulturne podlage, znotraj katerih lahko deluje demokratični politični sistem, preobrazbe politične kulture v postsocialističnih družbah ni mogoče razumeti kot preprostega napredovanja v smeri nekega splošno uveljavljenega zahodnega vzora.

Še eno dejstvo, ki kaže, da je »večsmerni« koncept preobrazbe politične kulture primernejši, so razprave o temeljnih značilnostih socialistične in postsocialistične politične kulture, ki zdaj potekajo. Čeprav so med posameznimi socialističnimi državami obstajale velike razlike, je povsod prevladoval tak vzorec politične kulture, za katerega so značilni paternalistično-avtoritaren odnos do oblasti, občutek nemoči in osredotočenost na zasebno življenje (glej Meyer, 1993: 3). Kot so pokazale mnoge študije (glej Bernik, 1993: 108–115), so se tudi v »najsrečnejših« obdobjih teh družb stališča do politične oblasti oblikovala predvsem na pragmatičnih temeljih. To pomeni, da je bil odnos do socialističnih režimov odvisen od tega, koliko jim je uspelo zagotoviti pričakovano raven gospodarske in socialne blaginje. Sklepali bi lahko, da je postopen zaton socialističnih režimov pripeljal tudi do upadanja paternalistično-avtoritarnih stališč. Tako bi morale nastati primerne razmere za oblikovanje vrednot in stališč, ki so v skladu z novim demokratičnim političnim sistemom. Tako sklepanje vsebuje tudi predpostavko, da je bil nastanek novih demokratičnih političnih ustanov mogoč zaradi hkratnega oblikovanja demokratične politične kulture oziroma da je šlo oblikovanje te kulture vsaj vzporedno z njim. Vendar pa se je tovrstno sklepanje izkazalo kot preveč poenostavljeno.

¹ Zdi se, da vprašanje, ali »koncept politične kulture dejansko daje dobro podlago za pojasnjevanje tega, kaj se dogaja v političnem procesu« (Street, 1993: 105), sodi med ključna vprašanja teorije politične kulture. Toda Streetova analiza kaže, da obstaja soglasje glede splošnega pozitivnega odgovora na ta vprašanja. Seveda pa so nesoglasja glede načinov vplivanja politične kulture na politične strukture.

no, kot je pokazala večina dosedanjih analiz, in je bilo kot tako zavrnjeno. Tako imamo na drugi strani trditve, da razpad starih političnih vrednot ne vodi nujno k nastanku novih, pač pa lahko privede v dolgotrajno odsotnost konsistentnega vzorca političnih vrednot in pričakovanj, tj. v stanje anomalije (glej Kolarska-Bobinska, 1990: 281–2; Ziemer, 1994: 493). Po drugi strani pa se je pokazalo, da lahko ta prazen prostor napolnijo politične vrednote in stališča, ki jih nikakor ne moremo imeti za demokratična (glej Vainshtein, 1994: 251–52).

Enega najbolj nasprotujočih argumentov v korist te zadnje trditve je predstavil P. Sztompka. Sztompka trdi, da je problem postsocialističnih družb njihova »civilizacijska nekompetenca« (Sztompka, 1993). Čeprav so socialistične družbe naredile nekaj demokratičnih premikov tako na gospodarskem kot na političnem področju, so v politični kulturi prevladali tradicionalni vzorci vrednot. Sztompka meni, da so tudi socialistični režimi kljub svoji revolucionarni retoriki v bistvu temeljili na teh kulturnih vzorcih. Z drugimi besedami, v postsocialističnih družbah je breme preteklosti najbolj prisotno prav v politični kulturi. Zaradi tega so po avtorjevem mnenju te družbe kulturno sorazmerno nekompetentne, v tem smislu slabo opremljene za spopadanje z novimi razvojnimi izzivi.

Sztompkove ugotovitve so močno podobne tistim, ki so nastale pred več kot dvajsetimi leti v razpravi o »egalitarnem sindromu« (Županov, 1970: 21–39) v Jugoslaviji. Bistvo teh razprav je bilo v tezi, ki jo je razvil J. Županov, da bi bil za prevladujočo kulturno matriko jugoslovanske družbe značilen poseben spoj egalitarnih in avtoritarnih vrednot in pričakovanj.² Čeprav je imela ta kulturna matrika korenine v tradiciji, je bila funkcionalno vpeta v socialistično družbo. Politični režim si je lahko pridobil množično podporo prav z izpolnjevanjem egalitarnih pričakovanj večine prebivalstva. Čeprav je bil spoj egalitarizma in avtoritarnosti funkcionalen z vidika stabilnosti političnega režima, pa je bil, kot je Županov posebej poudaril, zelo nefunkcionalen z vidika modernizacije jugoslovanske družbe.

Tovrstne razprave dokazujejo, da je preobrazba politične kulture lahko večsmerna, in obenem tudi, da se dogaja v kontekstu širokega »prostora«, ki ga določa obstoječa politična kultura. To so na eni strani predvsem vrednote in stališča, v katerih lahko prepoznamo avtoritarni paternalizem, in na drugi strani vrednote, kjer lahko prepoznamo različne oblike nastajajoče demokratične politične kulture. Večina ugotovitev iz teh razprav tudi kaže, da zaradi velike odpornosti politične kulture za spremembe v postsocialističnih družbah obstaja značilno neskladje med spremembo politične kulture in spremembami na drugih področjih.

Struktura tega imaginarnega prostora politične kulture postane še bolj zapletena, če upoštevamo razlike med posameznimi postsocialističnimi družbami. Avtorji, ki trdijo, da tradicija pomembno vpliva na obstoječo politično kulturo, pojasnjujejo poglobljene razlike med političnimi kulturami posameznih držav z različnimi kulturnimi ozadji. Po mnenju nekaterih je eden poglobljenih posploševalcev teh razlik ta, ali določena družba temelji na katoliški ali pravoslavni religiozni tradiciji (glej Adam, 1989). V nasprotju s tem Evans in Whitefield menita, da politično dogajanje v postsocialističnih družbah na nacionalni ravni določajo predvsem tri spremenljivke – »gospodarska razvitost, stopnja etnične homogenosti in tradici-

² Gledano nazaj se zdi, da je ta razprava daleč najdragocenejši prispevek k študiji politične kulture v nekdanji jugoslovanski družbi. Obstajale so tudi druge teoretične in empirične študije politične kulture, a so bile skoraj vse omejene na vprašanje, v kolikšni meri je uradna »politična kultura samoupravnega socializma« zajela množice (glej Luksič, 1992: 16–20).

onalna vloga države« (Evans in Whitefield, 1953: 539). Družbe, za katere sta značilni višja stopnja gospodarske rasti, visoka stopnja etnične homogenosti in niso zapletene v proces vzpostavljanja nacionalne države, imajo večje možnosti doseči politično stabilnost kot druge. Ta nabor spremenljivk pa je mogoče dopolniti vsaj še z eno – hitrostjo politične preobrazbe. Pričakovati je, da imajo družbe, v katerih je bila politična preobrazba postopna, več možnosti ustvariti razmere za stabilno politično ureditev kot tiste, v katerih je bil politični prehod hiter oziroma je bil revolucionaren.

V naši analizi bo do zdaj predstavljeni nabor dejavnikov, ki vplivajo na stabilnost oziroma preobrazbo politične kulture, splošni okvir, znotraj katerega bomo postavili izhodiščno hipotezo. Ta zadeva spreminjanje politične kulture v Sloveniji in opredeljuje njeno vlogo pri utrjevanju novega političnega sistema. Preden pa se lotimo te naloge, je nujen kratek opis »slovenske poti« iz socializma.

Primer Slovenije: demokratizacija in oblikovanje samostojne države

Četudi sta bila procesa demokratizacije in vzpostavljanja samostojne države v Sloveniji prepletena, pa nista potekala povsem usklajeno. Prvi je bil mnogo bolj postopen in predvidljiv kot drugi. Tretji pomemben demokratični proces, preobrazba gospodarstva, je prav tako zaostajal za politično preobrazbo, vendar pa se je pospešil z odhodom Slovenije iz Jugoslavije. Za potek prehoda v Sloveniji očitno drži trditev, da je postsocialistična preobrazba kompleksni sklop med seboj povezanih, vendar ne nujno časovno usklajenih procesov.

Potek slovenske demokratizacije je bil vsaj v določenih točkah podoben madžarski »negotiated revolution« (pogajalski revoluciji) (glej Burst, 1990) in se je razlikoval od dogajanj na Češkoslovaškem in v Vzhodni Nemčiji, ki so bila bolj revolucionarna (glej Ash, 1990). Prvi koraki v smeri preobrazbe političnega sistema so bili narejeni s pojavom političnega oporečništva, ki se je ponovno pojavilo v začetku osemdesetih let po obdobju represije v sedemdesetih letih. Čeprav omejeno na sorazmerno majhne skupine intelektualcev (zlasti družboslovcev, filozofov in pisateljev), je imelo oporečništvo močan vpliv na politična razmišljanja. Vplivni sta bili zlasti dve ideji – da socialističnega sistema ni mogoče reformirati, pač pa ga je treba preobraziti po zgledu zahodnih demokracij, in da mora biti v procesu te preobrazbe Sloveniji znotraj jugoslovanske federacije dana večja avtonomija.³ Vpliv novih idej je bil še večji zaradi neodločne reakcije slovenske politične elite, ki se je srečevala s problemom vse večje izgube legitimnosti. Da bi ohranila podporo javnosti, je bila vladajoča elita prisiljena privzemati vse bolj strpna stališča do novih idej in njihovih zagovornikov. Tako je bilo proti koncu osemdesetih let doseženo temeljno soglasje o nadaljnjem poteku demokratizacije in povečevanju avtonomije Slovenije. To soglasje je bilo doseženo brez formalnih pogajanj med novimi političnimi akterji in staro politično elito. Obstoj takega

³ Čeprav so bile spodbuda za politično oporečništvo notranje okoliščine, so oporečniške ideje močno oblikovali tudi zunanji vplivi. Celotne zahteve po večji slovenski samostojnosti v Jugoslaviji in pozneje po neodvisnosti so bile razumljene kot nujen korak pri vključevanju v procese nadnacionalnega povezovanja v Evropi. Poglavitni razlog za sklicevanje na tuje vzore je bil odsotnost pomembnejših predsocijalističnih demokratičnih tradicij in sorazmerna gospodarska in kulturna odprtost Jugoslavije nasproti zahodnim družbam. V poznejših fazah demokratizacije so obstajali poskusi nekaterih političnih strank, da bi poudarile svojo privrženost predsocijalistični demokratični politični tradiciji. Vendar pa so dolgo obdobje politične diskontinuitete in radikalne spremembe socialne strukture (pred drugo svetovno vojno je bila Slovenija pretežno kmetijska, danes pa je le še okoli 10% prebivalstva kmetijsko aktivnega) povzročile, da so bili ti poskusi neproduktivni.

soglasja je po eni strani omogočil prehod razpršenega oporečništva v legalno politično opozicijo in nato diferenciacijo te opozicije na različne politične stranke ter po drugi strani preobrazbo Zveze komunistov v eno od strank. Ta razvoj je dosegel svoj vrh z demokratičnimi volitvami spomladi leta 1990, kjer so se zamenjale politične vloge. Čeprav se je nekdanja Zveza komunistov na volitvah pokazala kot najmočnejša posamična stranka, je pristala v opoziciji, nekdanje opozicijske stranke pa so sestavljale vladajočo koalicijo.

Zahteva po redefiniciji položaja Slovenije znotraj jugoslovanske države je imela močan vpliv na potek demokratizacije v Sloveniji. Ker so tej zahtevi vse bolj nasprotovale druge jugoslovanske politične elite – predvsem srbske –, je olajšala vzpostavitev temeljnega soglasja med vsemi političnimi silami v Sloveniji glede poteka demokratizacije. Zunanji pritisk pa kljub vsemu ni preprečil postopne vzpostavitve sorazmerno raznolike politične scene. Ker so ideje o samostojnosti sprejeli vsi politični akterji, ta ni bila več pomembna politična tema in politični spori so se v začetku devetdesetih let vse bolj osredotočali na notranje probleme, predvsem na način poteka gospodarske preobrazbe. Politično diferenciacijo in oblikovanje »normalnega« spektra političnih strank je močno olajšala tudi etnična homogenost slovenske družbe.⁴ V Sloveniji zaradi te homogenosti ni prišlo do organiziranja političnih strank na etnični podlagi. Zaradi odsotnosti pogajalskih mehanizmov na zvezni ravni in naraščajočih napetosti med zagovorniki centralizacije in decentralizacije jugoslovanske države je v letu 1990 v Sloveniji prevladala osamosvojitvena opcija. Vendar pa se je kljub temu, da je bilo pred razglasitvijo neodvisnosti v letu 1991 storjenih nekaj pripravljalnih korakov, nova država spopadla tako s problemom utrjevanja notranje stabilnosti kot tudi problemom prilaganja novemu političnemu in gospodarskemu okolju.

Razglasitev neodvisnosti je tako pomenila prehod od »herojske« faze demokratizacije, za katero so bile značilne velike politične odločitve, kot npr. opustitev avtoritarne politične ureditve, razglasitev neodvisnosti in širok konsenz, k »prozaični« (glej Bernik, 1994: 123–130). Politični dogodki, zlasti konflikti na politični sceni, pa so pokazali, da prozaični problemi mnogokrat lahko povzročajo celo večje politične razkole kot tisti z zgodovinskim ozadjem.

Na podlagi tega hitrega opisa poteka demokratizacije v Sloveniji in na podlagi analitičnega okvira, predstavljenega v prvem delu, lahko predstavimo temeljne hipoteze naše analize politične kulture v Sloveniji. Prva hipoteza zadeva odnos med hitrostjo procesa demokratizacije in ustrojem politične kulture. Sklepamo lahko, da je postopni proces demokratizacije, ki je obenem temeljil na širokem soglasju, omogočil nastanek demokratične politične kulture, ki je kot taka primerna podlaga za delovanje demokratičnih političnih ustanov. Povedano na kratko, pričakujemo lahko upadanje avtoritarnih stališč in vzpon prodemokratičnih. Predpostavljamo tudi lahko, da v Sloveniji nimamo stanja razpada vrednot, obenem pa tudi ne stanja, kjer bi že bila izoblikovana zelo konsistentna politična kultura, ker preobrazba še zdaleč ni končana. Zaradi pomembne vloge nekdanje socialistične države pri redistribuciji blaginje lahko pričakujemo, da bo velik del prebivalstva še naprej podpiral močno vlogo države pri zagotavljanju družbene blaginje.

Druga hipoteza zadeva vlogo nacionalnih občutkov v procesu demokratizacije. Predpostavimo lahko, da je bila zaradi močne soodvisnosti med potekom demo-

⁴ Glede na popis iz leta 1991 se je 87,7% prebivalcev Slovenije opredelilo za Slovence. Drugi so bili večinoma imigranti iz nekdanje skupne zvezne države.

kratizacije in vzpostavljanjem lastne države vloga teh občutkov zelo pomembna. Vendar lahko obenem predpostavimo, da se ta vloga zmanjšuje s končanjem »herojske« faze demokratizacije. To pomeni, da bi morala biti za odnos do novega mednarodnega okolja značilna visoka raven odprtosti. Odnos do tega okolja bi se moral ostro razlikovati od odnosa do prejšnjega okolja, tj. jugoslovanske zvezne države. Za odnos do tega okolja je bila namreč značilna visoka raven etnocentrizma. Tako lahko predpostavimo, da je eden pomembnih vidikov spreminjanja politične kulture naraščanje stališč, ki pomenijo podporo vključevanju Slovenije v procese evropskega združevanja.

Končno lahko predpostavimo, da se zaradi sorazmerno počasnega poteka preobrazbe in visoke stopnje soglasja tako glede demokratizacije kot glede vzpostavljanja lastne države večina slovenskega prebivalstva ni le prilagodila novi politični ureditvi, pač pa jo je tudi sprejela kot legitimno. To pomeni, da mora biti podpora demokraciji na splošno brezpogojna in torej neodvisna od neposrednih gospodarskih in socialnih rezultatov demokratičnega sistema. Če bi se ta hipoteza izkazala kot pravilna, bi lahko trdili, da je nova politična ureditev že zelo trdna (glej Linz, 1990: 157–160) in da je Slovenija že vstopila – vsaj kar zadeva politično ureditev – v posttranzicijsko fazo.

Navedene hipoteze pomenijo le izhodišče in usmeritev za našo analizo, ki pa mora šele dati podlago za oceno njihove empirične pomembnosti. Vendar pa obenem ne moremo pričakovati zelo natančnih odgovorov na vprašanja, ki jih vsebujejo te hipoteze. Obstajata vsaj dva razloga, zaradi katerih bodo rezultati naše analize sorazmerno skromni. Prvi je povezan z dejstvom, da je preobrazba politične kulture dolgoročen proces, zato bi bilo na podlagi dosedanjih raziskav preuranjeno delati daljnosežne sklepe. Drugi razlog se nanaša na tip empiričnih podatkov o preobrazbi politične kulture v Sloveniji. V Sloveniji obstaja dolga tradicija mnenjskih raziskav, vendar pa se večina podatkov iz javnomnenjskih raziskav nanaša na »površinsko« ugotavljanje stališč, ki zadevajo družbene spremembe (glej Rose in Haerpfner, 1994:3).⁵ Ti podatki omogočajo uvid v spremembe stališč anketirancev do političnega sistema, niso pa takega tipa, da bi omogočali preverjanje kompleksnih hipotez, ki zadevajo preobrazbo politične kulture. Ker se gibljejo predvsem na ravni političnih stališč, ne dajejo dovolj informacije o vseh vidikih politične kulture, ki sestoji tudi iz vrednot in pričakovanj (glej Meyer, 1993: 3; Street, 1994: 107). Naši podatki torej ne povedo dovolj o tistih vidikih politične kulture, ki jih lahko pojmujejo kot »globlje« od stališč in bolj trajne. Kljub temu menimo, da bo ta analiza ponudila nekaj temeljnih informacij o stanju politične kulture v Sloveniji in nakazala vprašanja, na katera se bo treba posebej osredotočiti v nadaljnjih analizah.

Vrednotenje demokracije in trga

Prvo pomembno javnomnenjsko vprašanje z vidika naše analize je, kako anketiranci zaznavajo razlike med novo in staro ureditvijo. Podatki o zaznavi teh razlik nam lahko dajo nekaj informacij o tem, ali obstaja množična podpora novi demokratični ureditvi in na čem ta podpora temelji. Nedavne raziskave slovenskega

⁵ Letne mnenjske raziskave na reprezentativnem nacionalnem vzorcu – Slovensko javno mnenje – se izvajajo brez prekinitev od leta 1968 dalje v Centru za raziskovanje javnega mnenja in množične komunikacije pri Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Naša analiza bo temeljila na podatkih iz teh raziskav.

javnega mnenja kažejo, da anketiranci ocenjujejo tako novi politični kot novi gospodarski sistem kot boljši od nekdanjega. V raziskavi SJM iz leta 1994 so anketiranci ocenjevali nekdanji socialistični gospodarski sistem in nastajajoči tržni gospodarski sistem na lestvici, ki sega od +100 do -100. Stari gospodarski sistem so ocenili s povprečno oceno 1, novega pa s 4.3. Najbolj kritični do nekdanjega gospodarskega sistema so bili anketiranci z najvišjo izobrazbo, medtem ko je pozitivno vrednotenje novega višje med mlajšimi anketiranci. Pri političnem sistemu so razlike v ocenah večje. V isti raziskavi je dobil stari politični sistem negativno povprečno oceno -14.8, medtem ko je novi dobil pozitivno povprečno oceno 9.8. Vredno je poudariti, da je bila ocena starega političnega sistema manj negativna (-8) in ocena novega demokratičnega sistema manj pozitivna (3.5) v raziskavi leta 1992. Tako negativna stališča do nekdanjega političnega sistema kot pozitivna stališča do novega pa so v pozitivni povezavi s stopnjo izobrazbe anketirancev.

Opažene razlike v oceni stare in nove politične ureditve so manjše, kot bi lahko pričakovali na podlagi naše predhodne trditve, da je bila preobrazba v Sloveniji nujna zaradi upadajoče legitimnosti starega sistema in zaradi obstoja širokega nacionalnega soglasja glede nujnosti radikalnih političnih sprememb. Te ugotovitve o sorazmerno majhni razliki v oceni obeh sistemov dopolnjujejo podatki, dobljeni z rednimi letnimi raziskavami SJM v zadnjih desetih letih. Čeprav je v tem obdobju prišlo do prehoda v nov politični in gospodarski sistem, podatki ne pokažejo jasnega preloma pri ocenjevanju uspešnosti gospodarskega in političnega sistema. Ankete kažejo, da je vse od leta 1984 dalje več kot 60% anketirancev menilo, da se je gospodarski položaj poslabšal v primerjavi s stanjem pred petimi leti. Ta delež je ostal skoraj nespremenjen tudi po prvih treh demokratičnih volitvah in začetem procesu gospodarske preobrazbe.

Enako je v primeru političnega sistema. V letu 1984 je 24% anketirancev menilo, da so procesi odločanja manj demokratični kot pet let prej. Ta delež je rahlo naraščal v naslednjih letih, v letu 1990 pa je upadel na 18.6%. Toda v naslednjih letih je znova zrasel in dosegel 25.9% v letu 1993. Delež tistih, ki so menili, da je spoštovanje zakonov manjše kot prej, je dosegel vrh leta 1988 (37.2%), v naslednjih letih upadel in v letu 1993 znova zrasel na 33.6%. V tem kontekstu je vredno poudariti tudi, da je po prvih demokratičnih volitvah v letu 1990 delež tistih, ki so menili, da navaden državljan nima dovolj možnosti vplivati na pomembne odločitve, ostal na ravni, značilni za osemdeseta leta (okrog 60%).⁶

Kljub temu da je stabilnost porazdelitev odgovorov, ki zadevajo oceno (ne)uspešnosti delovanja političnega in gospodarskega sistema in odsotnost jasnega preloma, vsaj delno mogoče pripisati povečanim pričakovanjem anketirancev, se zdi, da so zaznane razlike med starim in novim sistemom še vedno presenetljivo majhne. Videti je, da zaradi postopnosti in nekonfliktnosti prehoda v demokratični politični sistem in tržno gospodarstvo večina prebivalstva ni zaznala tako velike razlike med staro in novo ureditvijo, da bi slednjo ocenila kot enoznačno boljšo. To ugotovitev pa je delno mogoče omejiti s podatki, ki zadevajo anketirančev

⁶ V vsaki raziskavi od leta 1968 do leta 1989 so bili anketiranci povprašani, ali je politika Zveze komunistov skladna z interesi večine slovenskega prebivalstva. Le pri zadnjem merjenju (1989) je bil delež tistih, ki so menili, da je v celoti ali deloma skladna, malo pod 50%, medtem ko je bil pri vseh predhodnih merjenjih nad to mejo. Še več, v prvi polovici osemdesetih let je okrog 75% anketiranih izrazilo mnenje, da Zveza komunistov precej dobro uresničuje interese ljudi. Če odgovore na to vprašanje vzamemo kot nekakšno merilo legitimnosti politične oblasti, bi lahko trdili, da je ta uživala sorazmerno stabilno in visoko politično podporo tudi v začetnem obdobju demokratizacije. To kaže na sposobnost slovenske politične elite, da se je prilagodila spremenjeni situaciji in je na zvezni ravni zagovarjala stališča, ki jih je večina sprejemala kot taka in pomenijo uresničevanje legitimnih slovenskih nacionalnih interesov.

oceno uspešnosti novega gospodarskega in političnega sistema v bližnji prihodnosti, tj. v naslednjih petih letih. V primerjavi z oceno njune sedanje uspešnosti je ocena njihovih potencialov nedvomno mnogo bolj pozitivna. V raziskavi SJM iz leta 1994 sta tako politični kot gospodarski sistem dobila povprečno oceno 29.9.⁷ Najbolj optimistični so bili najbolj izobraženi vprašanci.

Ti podatki nedvomno kažejo, da je razlika v oceni nekdanjega in sedanjega sistema manjša kot razlika v oceni sedanjega stanja novega sistema in njegovega stanja v prihodnosti. Z drugimi besedami, v demokratični politični sistem in tržno gospodarstvo je, sodeč po odgovorih anketirancev, vredno verjeti predvsem zaradi njihovih potencialov in ne toliko zaradi njune sedanje uspešnosti. Če sprejmemo tezo Rosea in Haerpfnerja, da »lahko govorimo o podpori tržni ekonomiji (ali demokratičnemu sistemu), vse dokler je ocena prihodnosti na višji ravni kot ocena preteklosti (Rose in Haerpfner, 1994: 16), potem navedene podatke lahko razumemo kot kazalec nedvomne podpore anketirancev tako novi politični kot gospodarski ureditvi. Preden pa dokončno sprejmemo tak sklep, je treba nekaj vedeti o tem, na čem temeljijo pozitivna pričakovanja anketirancev, ki zadevajo novo ureditev.

Na čem temelji podpora demokraciji?

Po optimistični oceni prihodnosti demokratičnega sistema v Sloveniji lahko sklepamo, da imajo anketiranci sorazmerno jasno predstavlo o demokraciji in njenih prednostih. Podatki iz raziskave SJM iz leta 1991 pa te predpostavke ne potrjujejo v celoti. V tej raziskavi vidimo, da do 40% anketirancev iz nižjih izobrazbenih kategorij ne more dati nobenega odgovora na vprašanja, ali in kako močno so npr. politične svoboščine, socialna enakost, enakost pred zakonom, zmanjševanje nezaposlenosti, gospodarska uspešnost, večstrankarski sistem povezani z demokratično politično ureditvijo. Na ravni celotnega vzorca je sicer več kot 50% vseh anketirancev menilo, da so zgoraj naštetе stvari močno ali vsaj pomembno povezane z demokracijo oziroma so njen pogoj. Velika večina anketiranih (76.1%) je tako videla politične svoboščine kot nujni element demokratičnega sistema. Političnim svoboščinam po pomenu sledijo večstrankarski sistem, nato enakost pred zakonom, gospodarska uspešnost in zmanjševanje nezaposlenosti (61.2 in 60.2%). Le 52% anketirancev pa vidi socialno enakost kot nujni pogoj za demokracijo.

Ugotovimo lahko, da večinska predstava demokracije vsebuje predvsem njeno pragmatično razumevanje. To pomeni, da večina anketirancev na demokracijo gleda predvsem kot na učinkovito sredstvo za zagotavljanje gospodarske in socialne blaginje državljanov. Tako razumevanje demokracije je mogoče prepoznati v prej omenjenih visokih pričakovanjih, ki zadevajo prihodnjo uspešnost novega gospodarskega in političnega sistema. Zdi se, da ta pričakovanja temeljijo na predpostavki, da je samo vprašanje časa, kdaj bo demokracija pokazala svoje praktične prednosti. Takšno instrumentalno razumevanje demokracije vpliva tudi na njeno vrednotenje – v tej perspektivi je v demokracijo vredno verjeti, ker obljublja izboljšanje gospodarske in socialne blaginje. Z drugimi besedami, instru-

⁷ V barometru novih demokracij, primerjalni raziskavi, izvedeni v letih 1991 in 1992, so bili slovenski anketiranci med tistimi, ki so najvišje vrednotili gospodarske in politične možnosti svoje države v naslednjih petih letih (glej Rose in Haerpfner, 1994).

mentalno razumevanje demokracije je notranje povezano z instrumentalnim sprejemanjem demokracije.

Podatki kažejo, da sta instrumentalno razumevanje in sprejemanje demokracije povezani tudi z določenimi stališči glede vloge države pri regulaciji gospodarskih in družbenih procesov. Na splošno anketiranci sprejemajo temeljna načela tržne ekonomije, obenem pa se strinjajo s sorazmerno močno regulativno vlogo države. Primerjava podatkov iz leta 1989 in 1991 je pokazala, da je v tem času pomembno narasel delež anketirancev, ki se zavzemajo za močno vlogo države pri zagotavljanju socialne blaginje. Mednarodne primerjave kažejo, da so stališča slovenskih anketirancev glede vloge države v temelju podobna stališčem anketirancev iz večine drugih postsocialističnih držav, vendar pa so slovenski anketiranci še bolj kot drugi pripravljeni podpreti dejavno vlogo države pri zmanjševanju razlik v dohodkih in zagotavljanju polne zaposlenosti (glej Rus, 1992: 51–55).

Kot je že bilo nakazano, temelji večinsko sprejemanje nove politične ureditve na prepričanju, da je demokracija vsaj obetaven, če že ne najboljši način za povečanje posameznikove in javne blaginje.⁸ To pa pomeni, da je prihodnje opredeljevanje za demokratični sistem močno odvisno od uspešnosti tega sistema pri zagotavljanju te pričakovane blaginje. Iz tega lahko sledi, da demokracijo lahko nadomesti kak učinkovitejši sistem, če sama tega ne bo zmožna zagotoviti. V času, ko kaže, da demokracija v tem smislu veliko obeta, je ta možnost seveda videti oddaljena. Da pa ni povsem hipotetična, kaže porazdelitev odgovorov pri trditvi, da lahko majhno število odločnih voditeljev več prispeva k skupni blaginji kot mnogo neodločnih demokratov. V raziskavi SJM iz leta 1991 se je 50.9% anketirancev strinjalo s to trditvijo. V isti raziskavi se je 64.7% anketirancev strinjalo s trditvijo, da ni pomembno, kdo je na oblasti, dokler »gredo stvari v redu«. Kljub tem zadnjim podatkom pa lahko rečemo, da so anketiranci na splošno izkazali visoko načelno podporo demokratičnemu političnemu sistemu. To dejstvo najbolje potrjuje podatek, da bi po raziskavi SJM iz leta 1992 80% anketirancev nasprotovalo odpravi parlamenta in političnih strank.

Obseg te splošne podpore demokraciji pa v določeni meri omejujejo podatki, ki kažejo, da tako politične stranke kot parlament uživajo nizko stopnjo zaupanja. Glede na raziskavo SJM iz leta 1994 od vseh pomembnejših družbenih institucij politične stranke uživajo najnižjo raven zaupanja, nizko raven zaupanja pa uživa tudi parlament. Na splošno so vse institucije, ki neposredno vplivajo na gospodarsko uspešnost in socialno blaginjo (podjetja, sindikati) in politično stabilnost (politične stranke, vlada), nizko glede na deleže zaupanja anketirancev, medtem ko so tiste, kjer te neposredne vpletenosti ni (sodišča, predsednik države), na vrhu po stopnji zaupanja.⁹

Te ugotovitve lahko povežemo z že omenjenimi ocenami uspešnosti delovanja gospodarskega in političnega sistema. Kot smo videli v predhodnem delu, so ocene trenutnega stanja uspešnosti novega gospodarskega in političnega sistema sorazmerno nizke. Nizko zaupanje v institucije, ki neposredno vplivajo na delova-

⁸ Ta trditev pomeni, da je bil glavni vir nezadovoljstva s starim sistemom, vsaj v Sloveniji, vse slabši gospodarski položaj in ne njegova avtoritarna politična narava. Podatki, ki od leta 1984 dalje hkrati kažejo naraščajoče nezadovoljstvo s stanjem gospodarstva in po drugi strani sorazmerno množično sprejemanje politike Zveze komunistov, potrjujejo to trditev.

⁹ Ti podatki so v grobem podobni podatkom iz Češke, Slovaške, Madžarske in Poljske (glej Rose in Haerpfner, 1994:18). Le v zvezi s cerkvijo in armado je nekaj očitnih razlik. Cerkev, ki ji v prej naštetih državah, razen v Češki, močno zaupajo, je v Sloveniji med institucijami, ki jim najmanj. Vojski se izkazuje večje zaupanje, vendar ni pri vrhu institucij z najvišjimi deleži.

nje gospodarstva in politike, je lahko posledica take ocene. Nizka stopnja zaupanja v najpomembnejše institucije novega sistema pa ne pomeni, da je sistem kot tak postavljen pod vprašaj. Zaupanje v politični sistem namreč temelji na visokih pričakovanih anketirancev glede njegove prihodnje uspešnosti in ne na njegovi sedANJI uspešnosti. Zato je mogoče, da anketiranci hkrati izražajo visoko splošno podporo novemu političnemu sistemu in nizko stopnjo zaupanja v njegove temeljne institucije.

Navedeni podatki omogočajo vsaj predhodno oceno naših prvotnih hipotez. Obstajajo močni empirični kazalci za sklep, da je novi politični in gospodarski sistem večina anketirancev v splošnem sprejela. Podatki pa obenem kažejo, da je za odnos do nove ureditve značilnih precej neskladij. Podatki ne potrjujejo predpostavke, da je bil počasen potek preobrazbe dejavnik, ki bi prispeval k oblikovanju splošne podpore novi ureditvi. Prav tako ne kažejo na to, da prisotnost sorazmerno široke načelne podpore novi politični ureditvi pomeni tudi splošno prevlado prodemokratskih stališč nad avtoritarnimi.

Da bi lahko ocenili, ali je prišlo do kakih sprememb na področju politične kulture, ni dovolj ostati na ravni splošnega opredeljevanja do nove politične ureditve, pač pa je treba natančneje analizirati, ali obstaja tudi globlja podpora demokratičnemu političnemu sistemu v smislu obstoja demokratične politične kulture.¹⁰

Na podlagi navedenih podatkov ugotavljamo, da je prevladujoče sprejemanje demokracije v Sloveniji instrumentalno. Tak tip podpore demokraciji pa nosi v sebi določen element negotovosti. Problem je zlasti v tem, da je podpora demokraciji lahko odtegnjena, če demokratičnemu sistemu ne uspe izpolniti pričakovanj. V tem primeru podporo lahko dobi kaka »funkcionalna alternativa«. Zato je umestno vprašanje, ali instrumentalno razumevanje demokracije dejansko pomeni premik od avtoritarnih k prodemokratskim stališčem. V naslednjem delu bomo poskušali obravnavati nekaj vidikov tega vprašanja.

Etnocentrizem v novih okoliščinah: vztrajnost latentne avtoritarnosti

Trditev, da je odprtost na ravni družbe in posameznika v močni povezavi s politično demokratizacijo in prehodom v tržno gospodarstvo, je bila obširno teoretično in empirično razčlenjena v okviru modernizacijskih študij (glej Sztompka, 1993: 69–78). Splošne ugotovitve teh študij vodijo v sklep, da bosta za postsocialistične družbe značilni večja strpnost do notranjih razlik (ideoloških, etničnih itd.) in vse večja odprtost do okolja. Vendar pa ne moremo z gotovostjo pričakovati, da nastanek demokratičnega političnega sistema in prehod v tržno gospodarstvo nujno spremlja krepitev stališč, ki kažejo na večjo odprtost navznoter in navzven. Kot sta poudarila Evans in Whitefeld (1993:539), je krepitev tovrstnih stališč manj verjetna zlasti v tistih postsocialističnih družbah, ki so se odcepile od večjih državnih tvorb in pričele graditi nacionalno državo. Predpostavljamo lahko, da vzpostavljanje nacionalne države lahko ne le upočasni oblikovanje »modernih« stališč, kar zadeva odnos do notranjih in zunanjih razlik, pač pa lahko spodbudi celo krepitev etnocentričnih stališč. Analiza, s katero ugotavljamo prisotnost

¹⁰ Pomen razlikovanja med tema dvema vprašanjema dobro kaže študija politične kulture v nekdanji Vzhodni Nemčiji R.J. Daltona. V raziskavi leta 1990 odkrije velike podobnosti v demokratičnih stališčih Zahodnih in Vzhodnih Nemcev (Dalton, 1994: 477), toda podrobnejše preverjanje podlage vzhodnonemških prodemokratskih stališč pokaže, da je »podpora demokratičnim načelom močno povezana s privlačnostjo Zahoda in z gospodarsko krizo NDR« (Dalton, 1994: 491).

etnocentričnih stališč, nam tako da del odgovora na vprašanje, koliko so elementi avtoritarne politične kulture prisotni v neki postsocialistični družbi.

Čeprav je bil potek demokratične preobrazbe v Sloveniji močno pod vplivom odcepljanja od Jugoslavije, bomo kljub temu predpostavili, da to ni preprečilo postopnega premika stališč od etnocentrizma k večji odprtosti. Vsaj dva razloga sta, zaradi katerih se zdi ta trditev verjetna – sorazmerno visoka stopnja etnične homogenosti slovenske družbe, kar ne daje dosti prostora za nastanek etničnih sporov, in na drugi strani relativno velika odprtost (v primerjavi z drugimi socialističnimi režimi) nekdanjega sistema za zahodne vplive. Poleg tega je bila odcepitev Slovenije od zvezne države izrecno spodbujena z željo približati se zahodnim standardom in vstopiti v zahodne oblike povezovanja. V nadaljevanju bomo poskušali ugotoviti, ali empirični podatki potrjujejo domnevo o premiku od etnocentrizma k večji odprtosti.

Javnomnenjske raziskave nedvomno kažejo, da je imela težnja po spremembi položaja Slovenije v Jugoslaviji množično podporo. Že v raziskavi SJM iz leta 1987 se je 59.1% anketirancev strinjalo s trditvijo, da morajo imeti jugoslovanske republike večjo samostojnost, in več kot polovica je menila, da bi se razvojne možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije izboljšale. Kljub temu pa je bila ideja o radikalni ločitvi od Jugoslavije v tem času še oddaljena. V letu 1988 je le četrtnina anketirancev menila, da je to možnost treba vzeti resno. Istega leta se je 58.5% anketirancev strinjalo s trditvijo, da je za prihodnji gospodarski, politični in kulturni razvoj Slovenije najpomembnejše sodelovanje z zahodnoevropskimi državami. Razporeditev odgovorov na ta vprašanja je ostala sorazmerno stabilna tudi v naslednjih letih, le delež tistih, ki so soglašali z radikalno odcepitvijo od Jugoslavije, je ves čas naraščal. Medtem ko je v začetku leta 1990 večina anketirancev še vedno verjela, da je konfederacija najprimernejša rešitev, pa je v drugi polovici istega leta večina že bila za neodvisno državo. Hkrati so anketiranci nakazali, da niso pripravljeni plačati visoke cene za ta cilj. Večina je bila pripravljena »več delati«, 30% bi jih pristalo na znižanje dohodkov in 20% bi se jih bilo pripravljeno bojevati za neodvisnost z orožjem. Večina vprašanih je tudi pričakovala, da se bo dolgoročno odcepitev od Jugoslavije izplačala zaradi zvišanja življenjskega standarda.¹¹

Navedeni podatki kažejo, da je bila naklonjenost radikalnemu prelomu z Jugoslavijo predvsem posledica pragmatičnih in ne »ideoloških« razlogov. Iz tega bi lahko sklepali, da je pragmatizem zmanjšal pomen etnocentrizma pri ločevanju od zvezne države. Pragmatičen odnos do nekdanjega okolja bi moral tudi olajšati prilagajanje novemu okolju.

Vendar pa podatki iz raziskav ne potrjujejo takšnih predpostavk. Obdobje, v katerem je nastajala množična podpora za odcepitev od Jugoslavije, je namreč označeval tudi naraščajoči etnocentrizem. Raziskave kažejo naraščanje etnične distance do drugih jugoslovanskih narodov in do imigrantov v Sloveniji (glej Klinar, 1992: 70–76). To kaže na dejstvo, da zavzemanje za politično neodvisnost Slovenije ni temeljilo le na pragmatizmu, pač pa tudi na močnih etnocentričnih in ksenofobičnih občutkih. Z dejstvom, da neodvisnost ni bila le stvar razuma, pač pa tudi čustev, lahko tudi pojasnimo, zakaj so prizadevanja za vzpostavitev neodvisne nacionalne države naletela v Sloveniji na široko podporo.

¹¹ Le 8.6% vprašanih je menilo, da se bo pričakovani razpad Jugoslavije končal v nasilju in vojni. Po slovenski odcepitvi bi velika večina vprašanih (78.5%) ponovno podprla to odločitev, četudi bi vedela, da bi to dejanje privedlo do kratkega nasilnega konflikta in gospodarskih težav. Ta odločnost je v nasprotju s previdnim razpoloženjem pred razglasitvijo neodvisnosti. Ta sprememba razpoloženja je nedvomno posledica dejstva, da so bili stroški neodvisnosti sorazmerno nizki.

Pričakovali pa bi lahko, da so po vzpostavitvi slovenske nacionalne države v letu 1991 etnocentrična in ksenofobična stališča izgubila svojo funkcionalno vlogo in da od tedaj upadajo. Raziskave ta pričakovanja potrjujejo, vsaj kar zadeva naraščanje odprtosti do novega mednarodnega okolja. V letu 1994 je 70% anketirancev menilo, da mora Slovenija slediti zahodnoevropskemu modelu. Skoraj enak delež vprašanih (64,7%) bi tudi podprl članstvo Slovenije v Evropski uniji.

Vendar pa nekatera vprašanja, ki so zastavljena na ravni konkretnjših dilem, mečejo dvom o trdnosti in skladnosti teh stališč. Šestdeset odstotkov anketirancev se je na primer strinjalo s trditvijo, da je slovenska neodvisnost pomembnejša od možnih koristi, ki bi jih prineslo vključevanje v Evropo, in skoraj enak delež je soglašal s trditvijo, da mora Slovenija organizirati lastno obrambo, četudi bi to pomenilo dodatne stroške. Ti odgovori kažejo, da odprtost do novega okolja močno upade, ki bi lahko po mnenju anketirancev ogrozila kak vidik nacionalne neodvisnosti in njene simbole.¹² Čeprav so anketiranci z višjo izobrazbo pokazali večjo odprtost, se njihova stališča niso bistveno razlikovala od stališč drugih.

Kot pojasnilo teh neskladij v odnosu do okolja se ponujata dve razlagi. Prva temelji na predpostavki, da večina vprašanih vidi popolno suverenost kot zagotovilo za nadaljnje izboljšanje gospodarske in socialne blaginje. To je lahko razlog za neskladja v stališčih, ki zadevajo odprtost do novega mednarodnega okolja. Na splošni ravni je izražena visoka stopnja odprtosti do tega okolja, ko pa je ta odnos preizkušen na ravni neke konkretne dileme, je ta odprtost bistveno manjša. Odprtost se tako pojavlja kot neproblematična vrednota le tako dolgo, dokler prinaša nesporne koristi.

Po drugi razlagi pa bi bila neskladja v odnosu do novega okolja lahko tudi znamenje latentne ksenofobije, ki se tako ne pojavlja le v odnosu do nekdanjega okolja, pač pa tudi v odnosu do novega. Po tej razlagi sprejemanje odprtosti kot splošne vrednote na konkretni ravni ne upade le zaradi možnih negativnih posledic na nekem področju, pač pa tudi zaradi prisotnosti etnocentričnih stališč.

Naši podatki dajejo nekaj razlogov za sklepanje, ki govori v prid drugi razlagi. Skoraj 70% anketirancev se je v raziskavi SJM leta 1994 strinjalo s tem, naj bi Slovenci, če je le mogoče, kupovali slovensko blago. 65% anketirancev je menilo, da mora biti slovensko kmetijstvo zaščiteno pred tujo konkurenco – tudi za ceno višjih cen kmetijskih izdelkov. Takšna stališča niso omejena le na področje gospodarstva, pač pa prevladujejo tudi pri vprašanih, ki se tičejo medetničnih stikov. Večina anketirancev (63,7%) je menila, da mora biti človek previden in zadržan v stikih s pripadniki drugih narodov.

Ksenofobična občutja so še očitnejša v stališčih, ki zadevajo odnos do imigrantov v Sloveniji. V raziskavi iz leta 1993 se je 70,8% anketiranih v celoti ali pretežno strinjalo s trditvijo, da morajo biti ob povečevanju nezaposlenosti najprej odpuščeni imigrantski delavci. Skoraj enak delež anketiranih je tudi menil, da je treba ponovno proučiti postopke podeljevanja slovenskega državljanstva za priseljence iz drugih republik nekdanje Jugoslavije in ga nekaterim odvzeti. 43% anketirancev pa se je strinjalo s trditvijo, da bodo morali ljudje vzeti stvari v svoje roke, če država ne bo zaščitila interesov Slovencev. Najnižjo raven etnocentričnih in ksenofobičnih stališč so pokazali mlajši anketiranci in bolj izobraženi.

¹² Omenimo lahko zanimivo vzporednost med odnosom do nekdanjega in novega okolja. Po eni strani imamo močno zavzemanje za zmanjšanje vseh tistih stikov z nekdanjo zvezno državo, ki bi lahko omejili slovensko samostojnost, in na drugi strani podporo h krepitvi tistih povezav z novim mednarodnim okoljem, ki jih slovenska suverenost lahko »tolerira«.

Podatki torej kažejo, da hkrati z oblikovanjem široke podpore demokratičnemu političnemu sistemu v Sloveniji ni prišlo tudi do upadanja stališč, ki kažejo na prisotnost etnocentrizma in ksenofobije. Očitno je torej, da stališča, ki pomenijo podporo demokratičnemu sistemu, lahko obstajajo vzporedno s stališči, ki so očitno avtoritarna. Splošna podpora demokratični ureditvi tako še ne pomeni nujno odsotnosti naklonjenosti diskriminacijskim ukrepom nasproti etničnim in drugim manjšinam. Podatki prav tako kažejo, da so tovrstna stališča zelo stabilna in odporna za spremembe. Enako stopnjo etnocentrizma in ksenofobije, ki so jo pokazale raziskave v poznih osemdesetih letih, kažejo tudi novejše raziskave (glej Klinar, 1994: 44–46).

Podatki, predstavljeni v tem delu, potrjujejo ugotovitev, da je za politično kulturo v Sloveniji značilnih mnogo neskladij.¹³ Podatki niso potrdili hipoteze, da je vzporedno z vzpostavljanjem nacionalne države prišlo do upadanja nacionalističnih stališč. Hkrati je na ravni splošnih stališč bolj izražena odprtost do novega mednarodnega okolja. Podatki obenem kažejo, da ta odprtost temelji predvsem na pragmatičnih razlogih, večina anketiranih se zanjo zavzema le, če se »izplača«. Ko anketiranci zaznajo, da lahko odprtost do zunanjega okolja privede do kakih negativnih notranjih učinkov, se povrnejo k etnocentrizmu.

Sklepi: politična kultura in politična stabilnost

Kot že rečeno, nam podatki, ki so na voljo, ne omogočajo povsem sistematičnega preverjanja naših uvodnih hipotez, pač pa lahko damo le oceno njihove empirične pomembnosti. Kljub vsemu lahko rečemo, da podatki nakazujejo določene spremembe političnih stališč in nam s tem omogočajo narediti nekaj sklepov o vlogi teh spremenjenih stališč pri utrjevanju novega političnega in gospodarskega sistema.

Na splošno podatki kažejo, da preobrazbe političnega in gospodarskega sistema v Sloveniji ni spremljal niti razpad vrednot niti vrnitev tradicionalnih vrednot, kar bi potrjevalo tezo o »civilizacijski nekompetenci«. Nasprotno, večina prebivalstva se ni le prilagodila spremembam sistema, pač pa jih tudi dejavno podprla. To je deloma posledica dejstva, da je počasen ritem sprememb dal dosti časa za utrjevanje prodemokratičnih stališč. Z drugimi besedami, sprememba političnih stališč je bila postopna in s tem mnogo bolj zaznamovana s kontinuiteto kot pa z radikalnim prelomom. Če ostajamo na ravni izkazovanja eksplicitne podpore demokratičnim institucijam (in prav tako novim gospodarskim institucijam), lahko rečemo, da je sprememba političnih stališč precej prispevala k utrditvi nove ureditve.

Vendar pa naša analiza kaže, da moramo te ugotovitve v mnogih vidikih omejiti. Najpomembnejša omejitev je dejstvo, da ni bila potrjena naša hipoteza, da v Sloveniji obstaja brezpogojna podpora novi politični ureditvi. Kot smo videli v tretjem delu, je podpora novi politični ureditvi instrumentalna. Večina anketirancev demokracijo visoko vrednoti zato, ker jo vidi kot najboljši način za zagotavljanje gospodarske in socialne blaginje. Če je razlika med vrednotami in interesi v tem, da prve omogočajo, da ljudje razlikujejo »dobro« ravnanje od »slabega«

¹³ To ne pomeni, da je to neskladje značilno le za slovensko politično kulturo. Predpostavljamo lahko, da obstaja ne le v drugih postsocialističnih družbah, pač pa tudi v etabliiranih demokracijah. Prav tako ni nujno, da ima škodljive učinke za stabilnost demokratične politične ureditve.

in druge, da razlikujejo med »koristnim« in »nekoristnim« (glej Smelser, 1994: 155), naša analiza kaže, da je v Sloveniji med obema vidikoma visoka skladnost. Nova politična ureditev je razumljena kot nekaj dobrega zato, ker je videti kot nekaj vsaj potencialno koristnega. Ali, povedano drugače, podpora demokratični ureditvi je mnogo bolj stvar »racionalne izbire« kot pa »moralne izbire«. Poglavitna nevarnost tega tipa podpore demokraciji je, da lahko v določenih okoliščinah privede do destabilizacije političnega sistema. V naravi takšne pogojne podpore političnemu sistemu je, da je lahko odtegnjena, ko večina meni, da sistem ni več dovolj učinkovit pri izpolnjevanju njenih pričakovanj.

Instrumentalno razumevanje demokracije je povezano s posebnim pojmovanjem funkcije demokracije. Anketiranci tako dajejo političnemu sistemu široke pristojnosti pri regulaciji gospodarstva, posebno pri vprašanih zaposlovanja, razlik med odhodki. Anketiranci so očitno naklonjeni sistemu, ki mu je že bilo dano posrečeno ime »politični kapitalizem« (Offe, 1990: 284), tj. kapitalizem z močno vlogo države. Demokratični sistem tako veže pričakovanja, ki lahko presegajo njegove zmožnosti. »Nove demokracije morajo zato biti uspešne – predvsem na gospodarskem in političnem področju«, da ohranijo množično podporo (Lipset, 1994: 17). Ostaja pa vprašanje, ali razpolagajo s sredstvi, ki so potrebna za doseganje takšne uspešnosti.

Druga omejitev trditve, da je sprememba političnih stališč pomembno prispevala k utrjevanju novega političnega sistema v Sloveniji, se nanaša na neskladja v teh stališčih. To neskladje nakazuje že naklonjenost »političnemu kapitalizmu«. Ta naklonjenost pomeni hkratno podporo tržnemu gospodarstvu in državnemu intervencionizmu. Anketiranci ne vidijo neskladja med širokimi pooblastili države na področju gospodarstva in načeli trga. Močna regulativna vloga države je močno zaželena, dokler pomeni zagotovilo za blaginjo in visoko raven socialne pravičnosti.¹⁴ Vendar pa teh dveh ciljev – gospodarske blaginje in spoštovanja načel socialne pravičnosti – ni lahko uskladiti, zlasti ne v manj bogatih družbah.

Še ena omejitev je, in sicer ta, da sprememb stališč, ki zadevajo splošno podporo demokraciji, ne spremljajo spremembe drugih politično pomembnih stališč, ki zadevajo širšo raven politične kulture. Analiza stališč s področja medetničnih odnosov je pokazala veliko vztrajnost etnocentričnih in ksenofobičnih občutij v Sloveniji. Trdnost teh stališč je v očitnem nasprotju z visoko stopnjo spremenljivosti stališč, ki zadevajo splošno podporo novemu političnemu sistemu. Naša analiza torej ni potrdila predpostavke, da je splošna podpora demokratičnemu sistemu povezana z naraščanjem odprtosti do mednarodnega okolja. Zato se ni mogoče izogniti vprašanju, ali vztrajna prisotnost teh stališč ne zmanjšuje pomena splošne podpore demokraciji ali celo pomeni dolgoročno nevarnost za destabilizacijo političnega sistema. Gre za možnost, da bi zaradi prisotnosti avtoritarnih vrednot, ki so podlaga etnocentričnih in ksenofobičnih stališč, dobile podporo avtoritarne politične rešitve, če bi bile demokratične oblike zaznane kot neučinkovite.

Kot sklepno ugotovitev lahko navedemo, da sta v Sloveniji dva poglavitna dejavnika, ki lahko ogrozita stabilnost demokratičnega sistema – pogojevano spre-

¹⁴ Analize N. Toša kažejo, da velja ugotovitev o neskladnosti tudi za druga področja: »Današnji Slovenec ustvarja protislovni vtis. Sprejema spremembe sistema, hkrati pa kritično ocenjuje posledice, ki so jih spremembe povzročile v njegovem življenju. Osvobaja se iluzij, ki se jih je v preteklosti nekritično oprijemal. Ob spoznanju o zgubljenih desetletjih se mu poraja razočaranje, vendar pa se mu hkrati poraja nov optimizem. Nekaj manihejskega je v soobstoju vrednot in ciljev, kot so usmerjenost v Evropo in etnocentrizem, tržna naravnost in egalitarizem, politični pluralizem in svojevrsna idolatrija, individualizem in sprejemanje tržne ekonomije ter hkrati visoko vrednotenje socialne varnosti itd.« (Toša, 1994: 214-215).

jemanje demokracije in neskladnost političnih stališč. Kot je že bilo rečeno, pogojno (instrumentalno) sprejemanje demokracije lahko tej odtegne politično podporo ravno takrat, ko bi potrebovala močno »moralno« podpora. Prisotnost latentnega avtoritarizma pa lahko pomeni podlago za podporo nedemokracijskim rešitvam.

Vendar pa bi bilo kljub navedenemu napačno trditi, da bo zaradi tega prej ali slej res prišlo do destabilizacije demokratičnega političnega sistema ali celo do restavracije starega režima.¹⁵ Naša analiza ne daje nobenih dokazov za trditev, da je visoka stopnja skladnosti med politično kulturo in političnim sistemom nujno pogoj, da se demokratični politični sistem utrdi. Očitno je, da obstoj in delovanje demokratičnega političnega sistema nista neposredno odvisna od stanja politične kulture v širšem smislu in da poudarjanje kulturnega determinizma, ki je značilno za večino študij politične kulture, ni upravičeno. Z drugimi besedami, vpliv politične kulture na utrjevanje demokratičnega političnega sistema je dan z mnogimi kontekstualnimi dejavniki, ki so zunaj dosega empiričnih raziskav politične kulture, ki so na voljo.

LITERATURA

ADAM, F (1989): »Deformirana modernizacija – (realni) socializem med tradicijo in modernostjo«; Družboslovne razprave, 7, pp. 19–30.

ASH, T. G. (1990): *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Granata Books, Cambridge.

BERNIK, I. (1992): Dominacija in konsenz v socialistični družbi. Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana.

BERNIK, I. (1994): »Der Übergang von der heroischen in die prozaische Etappe: Slowenien«; in Pradetto, A. (ed.): *Die Rekonstruktion Ostmittel-Europas*. Westdeutscher Verlag, Opladen, pp. 121–142.

BRUSZT, L. (1990): »Hungary's Negotiated Revolution«, *Social Research* 57, 2, pp. 365–387.

DAHRENDORF, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. Chatto & Windus, London.

DALTON, R. J. (1994): »Communists and Democrats: Democratic Attitudes in the Two Germanies«, *British Journal of Political Science* 24, 4, pp. 469–493.

EVANS, G. and Whitefield, S. (1993): »Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe«, *British Journal of Political Science* 23, 4, pp. 521–548.

KITSCHELT, H. (1993): »Class Structure and Social Democratic Party Strategy«, *British Journal of Political Science* 23, 3, pp. 299–337.

KLINAR, P. (1992): »O mednacionalnih odnosih v Sloveniji«; in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 69–83.

KLINAR, P. (1994): »O nacionalni identiteti in etnonacionalizmih«; in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv II*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 31–51.

KOLARSKA-BOBINSKA, L. (1990): »Civil Society and Social Anomy in Poland«, *Acta Sociologica* 33, 4, pp. 277–288.

LUKŠIČ, I. (1992): »Politična kultura – izvor pojma, njegova vsebina in aplikacija na Slovenijo«; in Stanič, J. and Macura D. (eds.): *Demokracija in politična kultura*. Enajsta univerza, Ljubljana, pp. 13–26.

LINZ, J.J. (1990): »Transitions to Democracy«, *The Washington Quarterly*, 13, 1990 (Summer), pp. 143–164.

LIPSET S. M. (1994): »The Social Requisites of Democracy Revisited«, *American Sociological Review*, 59, 1, pp. 1–22.

MEYER G. (1993): »Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch«; *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 10, pp. 3–13.

OFFE, C. (1991): »Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa«; *Mercur*, pp. 279–292.

ROSE, R. and Haerper, C. (1994): »Mass Response to Transformation in Post-Communist Societies«, *Europe-Asia Studies*, 46, 1, pp. 3–28.

RUS, V. (1992): »Lastninski in blaginjski sindrom pri Slovencih«; in Toš, N. (ur.): *Slovenski izziv*. FDV-IDV, Ljubljana, pp. 47–67.

¹⁵ Zelo malo verjetno je, da bi novi avtoritarizem, če bi postal očitno zaradi gospodarske in socialne neučinkovitosti demokratične ureditve, vseboval željo po ponovni vzpostavitvi starega sistema. Novemu sistemu bi bila odtegnjena podpora le zaradi njegove nezmožnosti, da zagotovi pričakovane gospodarske in socialne rezultate.

- SMELSER, N.J. (1994): *Sociology*. Oxford, Blackwell.
- STREET, J. (1993): »Review Article: Political Culture – from Civic Culture to Mass Culture«, *British Journal of Political Science* 24, 1, pp. 95–114.
- SZTOMPKA, P. (1993): »Civilisational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies«, *Zeitschrift für Soziologie*, 22, 2, pp. 85–95.
- SZTOMPKA, P. (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford, Blackwell.
- TOŠ, N. (1994): *Slowenien zwischen Westeuropa und Balkan*; in Papalekas J.C.(ed.): *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*. Südosteuropa-Gesellschaft, München, pp. 201–220.
- VAINSHTEIN, G. (1994): »Totalitarian Public Consciousness in Post-Totalitarian Society: The Russian Case in The General Context of Post-Communist Development«, *Communist and Post-Communist Studies*, 27, 3, pp. 247–259.
- ZIEMER, K. (1993): »Polish Political Science and the Transformation From Communism«, *European Journal of Political Research*, 25, 4, pp. 483–498.
- ŽUPANOV, J. (1970): »Industrializam i egalitarizam«, *Sociologija*, 12, 1, pp. 5–45.

Širjenje Evropske unije

Tik pred vstopom v 21. stoletje se je stara celina Evropa znova obrnila vase tako kot v pokolonizacijskih časih, ko si je tako rekoč lizala rane zaradi svoje imperialistične naravnosti, in tako kot v sredini sedemdesetih let, ko je zavela prva otoplitev med hladno vojno in je nastala Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju. Tokrat se zdi, kot da se prihodnost Evrope začenja v njenem zahodnem jedru, v Evropski uniji. Skoraj vse sodobne evropske razprave o perspektivah povezovanja in sodelovanja vidijo v Evropski uniji najprivlačnejšo institucijo gospodarskega in političnega sodelovanja, medtem ko na varnostnem področju to vlogo nesporno zavzema zveza NATO. Evropska unija je privlačna tako za države severne, srednje kot tudi južne Evrope. Ali so mir, stabilnost in ekonomski napredek vrednote, ki združujejo tako različne dele sveta? Ali morda države sledijo vsaka svojim individualnim, državnim vrednotam, za katere mislijo, da so najboljše zagotovljene prav z Evropsko unijo?

Ko države oddajajo svoje prošnje za vstop, bržkone mislijo samo na svoje lastne prednosti in obveznosti, ki bodo doletele njih same ob morebitni včlanitvi v Evropsko unijo, toda s svojimi prošnjami močno vznemirjajo tudi države članice Unije. Razvoj Evropske unije je namreč dolgotrajen proces, v katerem je bilo predstavljenih mnogo načrtov, definicij, ciljev in poročil. Za mnoge med njimi velja, da niso dosegli tiste stopnje strinjanja v državah članicah, ki je potrebna za začetek neke akcije. Med državami članicami namreč obstajajo v osnovi zelo različni pogledi na evropske povezave in k tej različnosti prispeva vsaka nova članica Unije. Vse do mastrichtske pogodbe, imenovane Pogodba o Evropski uniji,² ni bilo dokumenta, v katerem bi bile zapisane konceptualne podlage Evropske unije. Kljub tej pogodbi še vedno lahko trdimo, da obstajajo nesoglasja tudi o konceptualnih zadevah. Obstajajo veliki in nerazrešeni spori o nadvladni naravi oziroma supranacionalnosti Evropske unije, pa spor med atlanticizmom in evropeizmom, nerazrešeno je razmerje med sodelovanjem in povezovanjem, med poglabljanjem in širitvijo Unije in tako naprej.

Ustanovitelj predhodnice Unije se pred štiridesetimi leti niso obremenjevali s temi podrobnostmi, kajti področja, na katerih so razvite zahodnoevropske države morale sodelovati, je bilo relativno lahko določiti. Zunanja trgovina, skupni oziroma enotni trg, kmetijstvo so bila prva področja sodelovanja, medtem ko so socialna in regionalna politika, kultura, izobraževanje, denarno sodelovanje, zunanja politika in varnostna politika delno ali v celoti ostale zunaj takratne zahodnoevropske združbe. Maastrichtska pogodba je že bistveno posegla v drugo skupino področij, posebej v vprašanja glede denarne in zunanje politike ter varnostne politike.

* Dr. Ljubica Jelusič, docentka na FDV v Ljubljani.

¹ Za sodelovanje pri nastajanju besedila in za recenzijo se zahvaljujem Primožu Južničju, nacionalnemu izvedencu pri Evropski komisiji v Bruslju.

² Pogodba o Evropski uniji je bila podpisana v Maastrichtu 1. februarja 1992 in je začela veljati 1. novembra 1993. Evropska unija temelji na že obstoječih skupnostih: Evropski skupnosti za premog in jeklo, Evropski gospodarski skupnosti ter Euroatomom, tem pa se dodata skupna zunanja in varnostna politika (SZVP) ter sodelovanje med državami članicami na področju sodstva in notranjih zadev (Preface to the EC Treaty, cit. po Bright, 1995:97).

Nastanku zahodnoevropske integracije, ki so se je Evropejci v preteklosti najprej zavedli pod imenom Evropska gospodarska skupnost, kasneje Evropska skupnost in končno Evropska unija, so nekateri zahodnjaki pripravljene pripisati ustvarjanje nove evropske identitete (Bright, 1995:1). Denimo – pomembno je vedeti, kdo je v združbi in kdo ni v njej. Tiste evropske države, ki niso včlanjene, sodijo v t.i. neskupnost (non-community). To pomeni, da se ideologija evropocentrizma ohranja in da dobiva v sodobnosti novo institucionalno podobo. To je podoba Združene Evrope.

Ko v Evropski uniji govorijo o vzrokih za nastanek združbe, pogosto omenjajo Nizozemsko, Belgijo in Luksemburg kot prostor, kjer so se v zgodovini vojskovale velike sile. V sodobnosti naj bi med njima vojna ne bila več mogoča. Prav preprečevanje vojne je bil osnovni namen ustanoviteljev predhodnice Evropske unije. Predhodnica unije je namreč bila Evropska skupnost za premog in jeklo, zamisel za skupnost pa francoska. Francoski politik Jean Monnet je pod vplivom strahu svoje države, da bi Nemčija lahko uporabila premogovno in jeklarsko industrijo za ponovno prevlado nad Evropo, predlagal rešitev, po kateri bi premogovno in jeklarsko industrijo Francije in Nemčije postavili pod skupni nadzor. Takratni nemški kancler Konrad Adenauer je idejo sprejel. Zamisli so se pridružile še druge države in aprila 1951 so Francija, Nemčija, Belgija, Nizozemska, Luksemburg in Italija formalno ustanovile Evropsko skupnost za premog in jeklo. Leta 1957 so iste države podpisale Rimsko pogodbo, s katero je bila uradno ustanovljena Evropska gospodarska skupnost, s posebno pogodbo pa so ustanovile še EURATOM, to je Evropsko skupnost za jedrsko energijo. Te države veljajo za trdo jedro Evropske unije, ki mu nekateri odvzemajo Italijo (npr. nemški kancler Helmut Kohl), v jedru trdega jedra pa naj bi bili samo Francija in Nemčija. Leta 1960 je bila ustanovljena rivalska Evropska skupnost za svobodno trgovino EFTA, v katero so se včlanile Avstrija, Danska, Norveška, Švedska, Švica in Portugalska.

Velika Britanija je stala ob strani evropskega združevanja in šele leta 1961 je ugotovila, da bi bila Evropska gospodarska skupnost ustrezno mesto za njeno včlanitev, in to bolj kot eno leto stara EFTA. Britanski prošnji za včlanitev so sledile še prošnje Irske, Danske in Norveške. Do leta 1969 ni bila sprejeta nobena, kajti francoski general in predsednik Charles de Gaulle je z vetom preprečil vstop Velike Britanije. Menil je, da je le-ta bolj zainteresirana za sodelovanje z ZDA kot pa s celinsko Evropo. Velika Britanija, Danska in Irska so tako postale članice EGS šele leta 1973 (pogajanja so namreč lahko stekla šele po de Gaullovem izstopu iz politike), na Norveškem pa so prebivalci na referendumu glasovali proti vstopu v skupnost. Nove države članice so vstopile iz gospodarskih razlogov. Skupnost je tako imela devet članic in njena naslednja razširitev je bila usmerjena proti jugu Evrope.

Grčija, Španija in Portugalska so bile zelo zainteresirane za vstop v skupnost, ker so računale na gospodarsko podporo skupnosti, skupnost samo pa so pri obravnavi teh treh držav vodili politični interesi; države članice so menile, da so dolžne sodelovati pri restavraciji demokracije po padcu diktatur v omenjenih državah. Vse tri države so bile namreč znane po visoki stopnji vpletenosti vojske v politiko, v določenih razdobjih celo po vojaških huntah. Grčija je uradno zaprosila za vstop v skupnost eno leto po odpravi vojaške diktature, to je leta 1975, polnopravna članica skupnosti pa je postala leta 1981. Španija in Portu-

galska sta prošnji za vstop vložili šele leta 1977 in po dolgih in mučnih pogajanjih postali polnopravni članici leta 1986.

Pri zadnji razširitvi leta 1995, ko je šlo za vstop držav podpisnic sporazuma EFTA, so bili pomembni tako gospodarski kot tudi politični razlogi. Skupnost je članicam sporazuma EFTA najprej ponudila sporazum o Evropskem gospodarskem območju (EEA = European Economic Area), ki je temeljil na enakopravnosti in skupnih interesih. To je bil poskus odvrnitve teh držav od polnopravnega članstva v času, ko se je Dvanajsterica ukvarjala s projektom gospodarske in denarne unije ter politične unije. Novembra 1993 začne veljati pogodba o Evropski uniji ali bolj popularno imenovana Maastrichtska pogodba. Sporazum o Evropskem gospodarskem območju (EGO) je začel veljati s prvim januarjem 1994, povezal je Avstrijo, Finsko, Norveško, Švedsko in Islandijo z Evropsko skupnostjo. Ker sporazum o EGO ni zagotavljal enakopravnega vpliva na proces odločanja v skupnosti, so Avstrija, Finska, Norveška in Švedska prosile za vstop v skupnost, in vse, razen Norveške, so postale polnpravne članice združbe januarja 1995.

Razširitev skupnosti z 12 na 15 članic je opogumila druge evropske države pri željah po članstvu. Za polnopravno članstvo so zaprosili Turčija, Ciper, Malta, Švica, Madžarska in Poljska. Glede na to, s katerimi državami Srednje in Vzhodne Evrope so bili podpisani evropski sporazumi, pa lahko predvidevamo, da poleg Madžarske in Poljske tudi Češka, Slovaška, Bolgarija in Romunija ter tri pribaltiške države, Latvija, Litva in Estonija, vidijo svojo prihodnost v vstopu v Evropsko unijo.³ Nedavno začeta pogajanja o pridruženem članstvu uvrščajo tudi Slovenijo v skupino držav prosilk.

Merila za članstvo v Evropski uniji

V Pogodbi o Evropski uniji, sprejeti v Maastrichtu, so zapisana pravila in merila za včlanjevanje v Unijo. Gledano s pozicije držav Srednje in Vzhodne Evrope, ki so se ravnokar otresele ščita ene naddržavne organizacije (Varšavskega sporazuma), se zdijo zapisana merila dokaj stroga in bolj omejujoča kot v preteklosti, ko so se včlanjevale druge zahodnoevropske države. Najpomembnejši pogoji za vstop so: a) država mora imeti demokracijo, v kateri se spoštujejo človekove pravice; b) država mora sprejemati zamisel Evropske unije; c) država mora spoštovati vse pridobitve Evropske unije, to je njeno pravo in politiko; č) država mora pokazati sposobnost prilagajanja sistemu skupnosti tako v gospodarskem kot v drugih pogledih; e) država mora biti pripravljena pozitivno prispevati k razvoju nove evropske identitete. Poslanstvo Evropske unije, ki ga je nekoč bilo videti samo skozi enotni trg in ekonomski napredek, se širi na področja gospodarske in denarne unije, skupne zunanje in varnostne politike, prava in notranjih zadev. Države, ki se želijo včlaniti, bodo torej morale spoštovati pridobitve ali, bolje rečeno, dosežene sporazume na vseh omenjenih področjih.

Evropski sporazumi oziroma sporazumi o pridruženem članstvu sodijo v tisti del strategije Evropske unije, ki se nanaša na predpriprave na vstop nečlanic v Unijo. Ti sporazumi so bili po približno istem modelu podpisani z Madžarsko,

³ Napovedani sta kandidaturi Slovaške in Romunije, medtem ko je češka vlada že večkrat napovedala, da bo uradno prošnjo vložila pred iztekom leta 1995, se pravi tik pred začetkom Medvladne konference članic Unije v letu 1996. Predvideno je, da se bodo pogajanja s prosilkami začela šest mesecev po koncu omenjene konference, le-ta pa naj bi po predvidevanjih trajala najmanj šest mesecev in največ osemnajst do štiriindvajset mesecev.

Poljsko, Češko, Slovaško, Romunijo, Bolgarijo in nazadnje 12. junija 1995 še z Litvo, Latvijo in Estonijo. Države se morajo v skladu s predvključitveno strategijo (strategie de »pre-adhesion«) namreč pripraviti za vstop v Unijo. Hkrati v državah članicah poteka podoben proces: države članice morajo prilagajati svojo notranjo politiko in zakonodajo pravilom, sprejetim z maastrichtsko pogodbo. Poleg tega na države članice že vse od nastanka Evropske gospodarske skupnosti nenehno vplivajo spremembe, ki jih narekuje spreminjujoča se narava združbe. Ne gre pozabiti, da so se v preteklih 40 letih dejansko spreminjale celo strateške usmeritve združbe, od varnostno-gospodarskih na začetku preko predvsem gospodarskih do zelo političnih v času prehoda z 9 na 12 članic ter znova tudi varnostnih v obdobju Unije. Z maastrichtsko pogodbo je namreč predvidena tudi samostojna varnostna politika Evropske unije.

Evropska komisija je v zvezi z nadaljnjim širjenjem Unije na zasedanju 3. maja 1995 v Bruslju sprejela politični del bele knjige z naslovom »Priprave pridruženih držav Srednje in Vzhodne Evrope na integracijo v enotni trg Unije«. Dokument sta pripravila Mario Monti, komisar, odgovoren za enotni trg, in Hans van den Broek, komisar za zunanje zadeve, skupno mednarodno in varnostno politiko Unije. Mesec dni kasneje so ministri držav članic in pridruženih držav že razpravljali o svojih pogledih na omenjeni del bele knjige. Med zelo značilne odmeve s tega sestanka sodi trditev poljskega predstavnika, da se pri uveljavljanju pravil Evropske unije pričakuje več od pridruženih držav, kot pa to velja za obstoječe države članice. Zahteve v beli knjigi naj bi bile celo preveč utopične. Poljski in češki predstavniki so se pritoževali nad protekcionistično politiko Evropske unije do njihovih izdelkov, posebej do kmetijskih pridelkov ter izdelkov jeklarske in tekstilne industrije.

Prilaganje povezovanju pridruženih članic torej ne poteka obojestransko in iz prakse je videti, da pravil enotnega trga bržkone ne bodo mogle enakopravno določati vse prihodnje države članice.⁴

Postopki včlanjevanja in širitev Evrope na 15+? članic

Potem ko države vložijo formalno prošnjo za vstop v Evropsko unijo, se začne notranji postopek oblikovanja mnenj in pogajanj o morebitnem vstopu v Unijo. Svoje mnenje o državi prosilki najprej pripravi Evropska komisija, zatem odloča Svet Evropske unije in njegova odločitev mora biti soglasna. Pogoji vstopa morajo biti sprejeti in ratificirani v državah članicah in v državi prosilki (Bright, 1995:10). Večinoma so v državah prosilkah za to potrebni referendumi. Zanimivo je, da so bili tudi za sprejetje maastrichtske pogodbe v članicah Franciji, na Danskem in v Veliki Britaniji opravljeni referendumi. Skupaj z rezultati referendumov na Švedskem, Finskem, v Avstriji in na Norveškem kažejo, da je bila za vstop komaj zbrana potrebna večina glasov. Na Norveškem je, denimo, že drugič uspela kampanja proti članstvu, na Danskem je bilo za sprejetje pogodbe iz Maastrichta treba ponoviti referendum. Ta omahovanja v evropskem javnem mnenju in povečevanje

⁴ Malce hudomušna, pa vendar poučna je v zvezi s tem zgodba o švedskih jagodah, ki jim pravijo tudi zadnja žrtev Evropske unije. Ker zaradi mrzlega in vlažnega podnebja ne dosegajo predpisanega standarda s 25 mm premera, jih Evropska unija sploh ne priznava za jagode. Švedi se bodo morali zadovoljiti z večjo proizvodnjo jagodne marmelade (The Economist, 3. junij 1995:32). Nakupovalci v Evropski uniji poznajo jagodno zgodbo še z ene strani. Iz južnih držav, praviloma Francije in Španije, uvožene jagode so za prodajo že zapakirane v košaricah po pol ali četrtil kilograma, v zgornji vrsti se bohotijo debele in težke jagode, tiste v spodnjih vrstah pa so pogosto pod premerom 25 mm in še zmečkane so.

številna tako imenovanih evroskeptikov so nekoliko zavrla proces evropskega združevanja. Tudi v Švici, ki ima uradno oddano prošnjo za vstop v Unijo, ni uspel referendum o priključitvi k Evropskemu gospodarskemu območju.

Evropska komisija ima o državah, ki vlagajo prošnje za vstop, različna mnenja. Objavljeno mnenje komisije pomeni, da mora država v obdobju prilagajanja popraviti ali spremeniti vse tiste točke svoje notranje politike, ki so bile sporne za Evropsko komisijo. Denimo, Turčija je za polnopravno člansvo zaprosila že leta 1987, mnenje komisije je bilo objavljeno leta 1989, vsebovalo pa je sklep, da politična in ekonomska situacija Turčije ne ustreza pogojem za začetek pogajanj o vstopu v Unijo. Največ pripomb je bilo v zvezi z uresničevanjem človekovih pravic oziroma s kršenjem pravic kurdske manjšine v Turčiji ter v zvezi z vlogo Turčije na Cipru.

Malta je zaprosila za članstvo leta 1990; mnenje komisije, objavljeno leta 1993, je kritiziralo predvsem ekonomske in politične težave Malte. Pogajanja naj bi se začela, ko bo Malta izpolnjevala predpisane pogoje; trenutno ima preveč zaščiteno in regulirano gospodarstvo.

Ciper je za članstvo zaprosil leta 1990, mnenje komisije iz leta 1993 se je nanašalo na politično-vojaško situacijo kot posledico turške okupacije dela otoka leta 1974. Pogajanja o članstvu naj bi se začela šele, ko bo usoda o prihodnosti razdeljenega otoka bolj jasna.

O švicarski prošnji za vstop iz leta 1992 komisija ni objavila mnenja, in to zato, ker je že referendum o sprejetju Evropskega gospodarskega območja propadel, to je bilo decembra 1992.

Uradno stališče Evropske komisije je, da bosta v naslednji fazi razširitve Unije zagotovo državici Malta in Ciper, če ne bosta zašli v kake večje ekonomske težave.

Glede morebitnega vstopa držav Srednje in Vzhodne Evrope v Evropsko unijo obstaja v Uniji več različnih pogledov. Nekateri menijo, da bi iz praktičnih razlogov pogajanja s temi državami morala potekati v nekakšnih skupinah, spet drugi so prepričani, da je vsaka država primer zase in da je treba obravnavati vsako posebej. Pristaši prvega pristopa (Brown, 1994:46) razvrščajo morebitne prosilke v štiri skupine:

Skupina držav iz Srednje/Vzhodne Evrope, imenovana tudi Višegrajska skupina: Madžarska, Poljska, Češka republika, Slovaška republika

Skupina črnomoških držav: Bolgarija, Romunija

Skupina balkanskih držav: Slovenija, Albanija

Skupina baltiških držav: Latvija, Estonija, Litva.

Na seznamu ni Islandije, ki je sicer podpisnica sporazuma o Evropskem gospodarskem območju, vendar ne kaže nobenega interesa za vstop v Evropsko unijo, izključene pa so tudi države naslednice nekdanje Jugoslavije z izjemo Slovenije. Trenutno ni videti, ali se za članstvo zanimata Ukrajina in Belorusija, ruska razmerja z Unijo pa naj bi se obdelovala ločeno od razmerij, povezanih s formalnim članstvom v Uniji.

Države prosilke so v glavnem bolj zainteresirane za posamično obravnavanje svojih prošenj kot pa za obravnavanje v paketu skupaj z drugimi državami, in to ne glede na dosedanje skupno delovanje. Stališče Češke republike je, naj vzhodne države ne bi vstopale v Unijo kot blok, predpostavlja seveda, da bi morala Češka vstopiti prej kot druge. Nasprotno pa Poljaki menijo, da bi morale vzhodnoevropske države skupno delovati pri vstopanju v Unijo.

Obravnavanje omenjenih držav v zvezi s članstvom v Uniji je močno politično obarvano, kar pomeni, da bi prihodnje širitve Unije (z vidika same Unije) bile bolj

politične kot pa gospodarske narave. Že sam proces osamosvajanja teh držav iz varšavskega sporazuma je bil zelo politično podprt. Odpravo enopartijskih sistemov so spremljale velike simpatije zahodnega javnega mnenja in neposredne ali posredne obljube njihovih politikov o gospodarskem napredku in politični moči v prihodnje. Tudi ob razpadanju Jugoslavije je šlo za podobne obete za države naslednice.⁵

Dejavniki privlačnosti Evropske unije za države nečlanice

Če gledamo skozi zgodovino dosedanjega razširjanja Evropske unije, potem se zdi, da so bili dejavniki privlačenja v združbo bolj ali manj isti v vseh obdobjih, in to ne glede na to kako so države članice gledale na nove prosilke. Denimo – četudi so članice skupnosti pri vključevanju južnoevropskih držav Španije, Portugalske in Grčije poudarjale politični interes, to je vzpostavljanje demokratičnega političnega sistema po padcu vojaških diktatur, pa so vse prosilke videle v evropski združbi predvsem gospodarski interes. Nekatere so se nadejale, da bodo udeležene pri gospodarskem razvoju in napredku, kakršen je bil dolga leta značilen za skupnost, druge so računale na finančno pomoč zaradi svoje nerazvitosti. Toda kaj je danes še tako privlačnega, če pa je za skupnost značilna visoka stopnja nezaposlenosti (v povprečju 10% oziroma 17 milijonov dela sposobnih ljudi, po nekaterih ocenah celo 20 milijonov), če je kmetijska politika pripeljala do prezasičenosti s hrano?

Za države Srednje in Vzhodne Evrope, ki so tudi pod vplivom obljub o gospodarski pomoči odpravile socialistični sistem, je predvideni oziroma *pričakovani gospodarski razvoj* še vedno pomemben dejavnik privlačnosti Evropske unije. Optimizem raste z vsakim novim poročilom Unije o premagovanju gospodarske recesije.

Evropska unija je v primerjavi z Združenimi državami Amerike in Japonsko na slabšem, ko gre za stopnjo brezposelnosti, povečevanje števila delovnih mest, velikost javnega dolga in demografijo. Toda kljub temu je to za nekdanje socialistične države še vedno obljubljeni svet in članstvo v njem zagotavlja *ekonomsko stabilnost in mesto v novi evropski identiteti*.

Učinek sporazumov o pridruženem članstvu je v državah prosilkah zagotovo pozitiven in deluje kot dodatni dejavnik privlačnosti za te države. Tako je bil na Madžarskem in Poljskem dosežen velik napredek v gospodarskem in denarnem pogledu, ustavila se je rast inflacije in nezaposlenosti, javno mnenje pa v veliki večini vidi vključenost v Evropsko unijo kot zadevo prvovrstnega nacionalnega interesa. Dvome je sprožila šele kodificirana oblika zahtev do držav prosilk, zapisana v že omenjeni beli knjigi o povezovanju v enotni trg Evropske unije. Odzivi prizadetih držav govorijo o tem, da so bila pričakovanja glede vložka Evropske unije v te države zelo velika in da jih ni spremljala ustrezna pripravljenost na odpovedovanja. Očitno je bilo morebitno prihodnje vstopanje v Unijo razumljeno bolj kot politično dejanje, ne pa v glavnem gospodarsko. Zdi se, da so države Srednje in Vzhodne Evrope svoje prošnje za vstop v Unijo razumele kot nekakšno politično deklaracijo, s katero zagotavljajo, da bodo razvijale demokracijo zahod-

⁵ Spomnimo se, da je o primernosti držav naslednic Jugoslavije za samostojnost odločala Badinterjeva komisija, ki jo je postavljal takrat še Evropska skupnost. In najbolj zaželeno priznanje državne samostojnosti za Slovenijo, Hrvaško, Bosno in Hercegovino ter Makedonijo je prihajalo iz Evropske skupnosti.

nega tipa, torej večstrankarsko demokracijo, da bodo varovale človekove pravice na ravni standardov zahodnega sveta.

Skupna kmetijska politika je bila eno prvih skupnih področij delovanja Evropske gospodarske skupnosti, se pravi, da skupno urejanje pridelave in uvoza kmetijskih pridelkov poteka že štiri desetletja. Tudi za države prosilke je urejanje kmetijskih zadev pomemben dejavnik privlačnosti Evropske unije. Toda ravno kmetijstvo je še vedno vir najhujših sporov med državami članicami Evropske unije, morda ravno zato, ker je sodelovanje med njimi zaradi nekaterih pojavov neizogibno. Pridelava kmetijskih pridelkov je npr. zaradi uporabe umetnih pospeševalnikov presešla potrebe zahodnoevropskega trga. V živinoreji se uporabljajo hormoni, za katere znanstveniki danes sicer trdijo, da ne škodujejo zdravju ljudi, toda znanost se lahko moti. Za nekatere v preteklosti uporabljane pospeševalnike so kasneje ugotovili nevarne posledice za ljudi.⁶ Proizvodnja in prodaja (tudi ilegalna) vseh vrst izdelkov, ki pospešujejo rast in prirejo živine, je postala prava mednarodna afera, ki jo je mogoče nadzorovati le skupno, na nadnacionalni ravni.⁷ Hormonska pridelava mesa je tudi vir spora med Evropsko unijo in Združenimi državami Amerike, kajti Unija je letos prepovedala uvoz mesa iz ZDA, ki je bilo proizvedeno ob pomoči genetskega hormona BST.

Kmetijska politika Evropske unije je pravzaprav protisloven dejavnik vstopanja v Unijo. Po eni strani je to pomemben dejavnik privlačevanja, po drugi strani pa hkrati dejavnik odbijanja od Unije. Skupno urejanje prezasičenega trga, visoke subvencije in kompenzacije, skupen boj proti uporabi prepovedanih in strupenih snovi so elementi privlačnosti. Kmetje imajo denimo zelo radi denarna nadomestila vlade, ki jih dobijo za svoje pridelke, ker imajo le-ti prenizko tržno vrednost. Vabljava so tudi nadomestila, ki jih dobijo kmetje zato, da ne obdelujejo zemlje v določenem obdobju. Če bi Evropska unija sprostila uvoz kmetijskih pridelkov iz Srednje in Vzhodne Evrope, ki kajpada niso po standardu Unije (spomnimo se zgodbe o jagodah), so pa zato večinoma pridelani brez hormonov in brez nadomestil, bi to povzročilo velika trenja in neravnovesja znotraj Unije. Tako lahko bolj razumemo, zakaj so ravno kmetje v Uniji največji nasprotniki njenega širjenja na Vzhod. Razumemo pa tudi, zakaj so kmetje v severnoevropskih državah nasprotniki združevanja v Unijo in v njeno usmerjeno kmetijsko politiko, ob kateri bi verjetno izgubili bistveno višje subvencije od tistih, ki jih imajo kmetje v Evropski uniji.

Sicer pa je v kmetijski politiki Unije še več spornih zadev, ki povzročajo nezadovoljstvo v članicah ter dvome v nečlanicah. V zadnjih mesecih burijo duhove Unije *banane*. Gre za spor med tako imenovanimi evrobananami in dolarskimi bananami.⁸ Pa niso toliko pomembne same banane. Ameriški kmetijski in trgovinski predstavniki se pritožujejo, da Evropska unija diskriminira njihove uvoznike, ki delujejo v Latinski Ameriki, hkrati pa zahtevajo zanje več licenc za uvoz. Države Unije so razdeljene v dva tabora: Belgija, Nizozemska, Luksemburg,

⁶ Npr. DES, to je diethylstilbestrol, karcinogeni hormon, prepovedan leta 1981 (Thompson, 1995:28).

⁷ Nadzorovanje uporabe hormonov je lahko precej nevarna služba. Nenehno poteka tekma med inšpektorji in inšpektorji (slednji skušajo sestaviti takšne pospeševalnike, ki jih prvi ne morejo prepoznati); belgijski veterinarski inšpektor dr. Karel Van Noppen je svoj boj proti ilegalni uporabi pospeševalnikov in verjetno tudi razkritje hormonske mafije plačal z življenjem (20. februarja 1995 v bližini Antwerpna). Najbrž ga imajo na vesti trgovci s hormoni, vendar je preiskava zastala.

⁸ Dolarske banane so tiste, ki pridejo iz Latinske Amerike, so praviloma okusnejše, manj gnijejo, so cenejše in se kupijo za dolarje. Njihove nasprotnice so evrobanane, ki prihajajo iz Afrike, iz nekdanjih evropskih kolonij, so manj okusne, hitreje se kvarijo.

Avstrija, Švedska, Finska, Italija in Nemčija so skupaj predložile in podpisale t.i. Nemški memorandum, s katerim napovedujejo ločeno politiko uvoza banan iz Kolumbije, Venezuele, Kostarike in Nikaragve, se pravi dolarskih banan (DPA, Bonn, 24. maj 1995). Francija (skupaj z Veliko Britanijo) vodi nasprotni tabor, ki podpira evrobanane. Toda tabor prvih je občutno močnejši, posebej po priključitvi Avstrije, Švedske, Finske, ki so že pred vstopom v Unijo kupovale dolarske banane.

Med dejavnike privlačevanja v Evropsko unijo sodi skupna *varnostna in obrambna politika*, za katero posebej države Srednje in Vzhodne Evrope upajo, da jim bo nadomestila nekdanji varnostni ščit Varšavske zveze ter jih zavarovala pred morebitnimi ruskimi vojaškimi grožnjami. Dejstvo je, da ni samo Evropska unija zaželeno mesto vključevanja za te države, isto velja tudi za vojaškopolično zvezo NATO. Tudi zveza NATO je izumila svojo predvčlanitveno institucijo, to je program Partnerstva za mir, preko katerega se države prosilke za vstop v zvezo NATO že vnaprej pripravljajo na standarde in predpise znotraj NATA. Glede na število in zemljepisno razporeditev podpisnic Partnerstva za mir lahko sklepamo, da bo nova evropska varostna identiteta iz perspektive zveze NATO bistveno širša od gospodarskopolične, kakršno vzpostavlja Evropska unija.

Države članice Evropske unije pa si prizadevajo za samostojno varnostno politiko, ki bi bila bolj evropska in manj odvisna od zveze NATO oziroma od ZDA. Gre za razmišljanje in akcije v zvezi z evropsko policijo (imenovano EUROPOL), ki naj bi se na ravni Evropske unije spopadale z drogami, organiziranim kriminalom in s terorizmom, ter v zvezi z evropsko obrambo in evropsko vojsko. V Zahodni Evropi obstaja še ena nadnacionalna organizacija, ki se ukvarja predvsem s poenotenjem obrambne politike, to je Zahodnoevropska unija (članice so Nemčija, Belgija, Španija, Francija, Velika Britanija, Grčija, Italija, Luksemburg, Nizozemska in Portugalska). Državniki Evropske unije sicer zagotavljajo, da je NATO temeljni kamen evropske varnosti in obrambe, toda v isti sapi tudi trdijo, da bi Evropa potrebovala neko strukturo, s katero bi lahko opravljala vojaške dejavnosti, denimo operacije za vzdrževanje miru, za delitev človekoljubne pomoči, takrat ko drugi partnerji v zvezi NATO ne bi želeli sodelovati.

Zametke prej omenjene vojaške strukture je mogoče videti v enotah, ki se skrivajo pod imeni EUROCORPS, EUROFOR in EUROFORMAR. Eurocorps je vojaška sila s sedežem v Strasbourgu v Franciji, vanjo pa prispevajo svoje enote Nemčija, Francija, Belgija, Luksemburg, Španija. Eurofor je kopenski ekvivalent južnih držav Italije, Francije, Španije in Portugalske. Euroformar pa so pomorske sile za hitro posredovanje istih južnih držav. Ni pa še jasno, kakšen bi bil položaj držav prosilk znotraj omenjenih vojaških grupacij.

Evropesimizem in dejavniki zaviranja širjenja Evropske unije

Združena Evropa je koncept, ki je rastel počasi, z veliko mero entuziazma in tudi odpora. Vendar je danes globoko zasidran v zavesti vseh Evropejcev tako v pozitivnem kot v negativnem pomenu. Slednje je še posebej zanimivo, saj se navdušenju ob širitvi Evropske unije postavlja ob bok dvom o verjetnosti skupne združene Evrope. Te dvome označujemo z izrazoma evropesimizem, ki izhaja iz angleške tradicije odpora zoper združeno Evropo, ter evroskepticizem, ki je v sodobnih razpravah pogosteje uporabljan izraz za isti pojav. Evroskeptiki so tisti posamezniki, politiki in ljudje iz javnega življenja, ki nasprotujejo idealizirani

podobi združene Evrope v prihodnosti. To niso a priori nasprotniki evropskega združevanja. Med največje evroskeptike je sodila nekdanja ministrska predsednica Velike Britanije Margaret Thatcher, vendar so njeni pomisleki pozitivno vplivali na oblikovanje evropske samopodobe. Njena zahteva, da je treba natančno voditi prihodke in izdatke proračuna skupnosti, je pokazala, katere države prispevajo v skupnost in katere imajo od tega največ koristi. Privatizacijski programi, s katerimi naj bi odpravili protekcionistično državno politiko in državna monopolna podjetja, so postali del gospodarske strategije Unije, uvedla pa jih je Thatcherjeva v britanski ekonomiji.

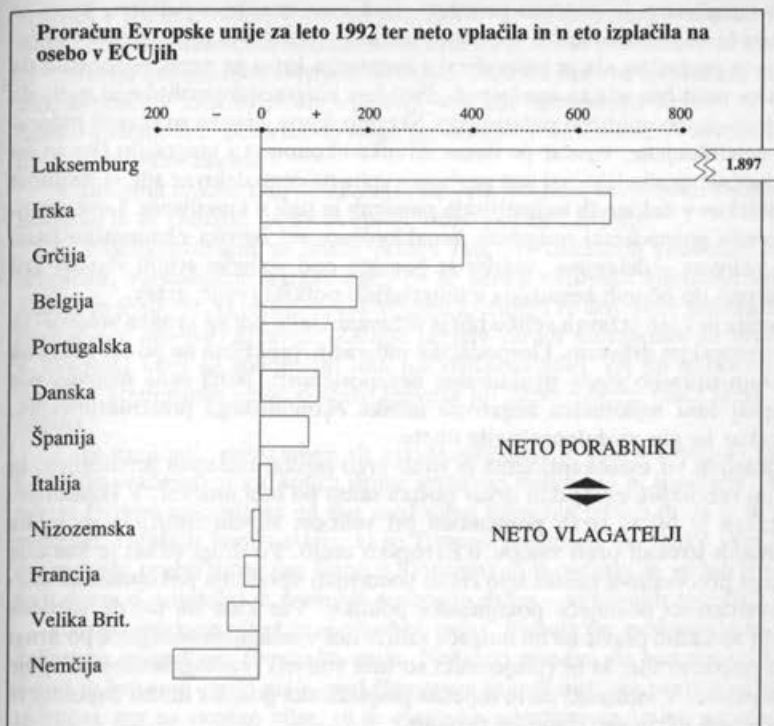
Izidi referendumov za ratifikacijo maastrichtske pogodbe v Veliki Britaniji, v Franciji in na Danskem so razkrili veliko število evroskeptikov v javnem mnenju teh držav. Na Danskem so morali referendum celo ponoviti, politični analitiki so sicer trdili, da je bilo prvo odklonilno glasovanje bolj izraz nezadovoljstva z dansko notranjo politiko kot pa zavračanje pogodbe o Evropski uniji. Tudi članice sporazuma EFTA so komajda zbrale ustrezno število glasov za vstop, ki je začel veljati januarja 1995. Za Norveško pa bi lahko rekli, da je tradicionalno gojišče evroskeptikov in nasprotnikov Unije. Vstop v Unijo so preprečili dvakrat, leta 1972 in 1994. Uniji nasprotujeta dva pomembna sloja ljudi na Norveškem – kmetje in ribiči, politično pa so nasprotniki Unije organizirani v kampanji NEI TIL EF (Ne za Evropsko unijo), ki naj bi imela 130.000 članov (Barnett, 1994:75).

Evroskepticizem je najbolj prisoten v severnoevropskih, bogatih državah, verjetno je posledica ugotovitve, da morajo bogate države materialno vzdrževati Evropsko unijo, vendar njihova možnost odločanja v Uniji ni sorazmerna z vložkom. Sistem odločanja je bil postavljen še v obdobju Evropske gospodarske skupnosti, ko je bilo prvih šest članic v bistveno enakopravnejšem gospodarskem položaju, kot pa to velja za današnjo neuravnoteženo združbo, ki je prava reprodukcija sistema razvitega severa in manj razvitega juga.

Danes so namreč v Evropski uniji države, ki po porabi proračuna Unije na število prebivalcev v letu 1992 sodijo med neto vlagatelje (Nemčija, Velika Britanija, Francija, Nizozemska) in neto porabnike (Irska, Grčija, Portugalska, Danska, Španija, Belgija in Luksemburg) (glej grafični prikaz: Neto vlagatelji in porabniki v EU).

Vse več Evropejcev, seveda iz različnih vzrokov, tako politikov kot pripadnikov različnih družbenih slojev, začinja dvomiti o možnosti ali prihodnosti Evrope, ki je načrtovana v pogodbi iz Maastrichta. Dvomljivci so povsod, tako v članicah Unije kot tudi v državah prosilkah. Celo v Sloveniji, ki je izrazito majhna država v primerjavi z drugimi, je mogoče zaslediti nekaj teh dvomov. Dejstvo je, da je Slovenija po večini svojih družbenogospodarskih značilnosti bližja državam, ki so že članice Evropske unije, kot tistim, ki na vstop čakajo. To nam omogoča določene primerjave, ki bi nam pokazale, kje bodo največji odpori proti morebitnemu slovenskemu vključevanju v Evropsko unijo.

Pomembno je vedeti, da je evroskepticizem lahko dvom o sedanjih rešitvah evropskega povezovanja, dvom o skupni evropski prihodnosti ali pa kar odpor do vsake udeležbe v procesih evropskega združevanja. Tudi ne gre vedno za konsistentno politiko ali politično gibanje, temveč večkrat bolj za izrabo določenega občutka v javnosti (pogosto ekstremnih populističnih političnih strank ali skupin). Viri evroskepticizma so zelo različni. Večina jih izhaja iz težav, ki jih ima Evropa, iz gospodarske krize in socialnih napetosti ter iz dejstva, da Evropski uniji ni uspelo rešiti teh težav v zadnjem desetletju, vsaj za večino svojega prebivalstva ne.

Vir: Royal Institute of International Affairs

Prikaz je povzet po: The Economist, 22. oktober 1994.

Viri evroskepticizma

1. Prvi in pogosto osnovni vir je strah in celo brezizhodnost, ki ju določeni družbeni sloji čutijo v vsakdanjem življenju. Obeti združene Evrope ta strah še poglobljajo in vpliv skupne evropske politike na njihov status je več kot očiten. Tipičen primer takšnih skupin so kmetje in ribiči, k njim bi lahko prišteli še delavce v delovno intenzivnih industrijskih panogah, ki jim grozi nezaposlenost ali pa so že nezaposleni. Nezaposlenost je bolezen številka ena v Evropski uniji. Deset in več odstotkov nezaposlenih je seveda težko razložiti z začasnimi težavami. Očitno je, da gre za veliko globlje strukturne težave, ki se samo povečujejo. Evropsko delavstvo je tudi zaradi veliko manjše fleksibilnosti (v primerjavi z delavstvom v Evropi konkurenčnih ekonomijah) težje prezaposeliti ali vpeljati bistveno nove rešitve v politiki zaposlovanja.

Po drugi strani ima reševanje posebnih socialnih slojev lahko tudi nasprotno učinke. Že omenjeni nesmisli skupne kmetijske politike (ki vsaj deklarativno ščitijo evropske kmete) nujno povzročijo odklonilno reakcijo do tistega, ki takšno

politiko izvaja, in to je Evropska unija. Tako kmetijstvo kot »največje breme za evropske davkoplachevalce« zaradi svojih pomanjkljivosti postaja vir evroskepticizma.

2. Nezaposlenost je pogosto povezana tudi z imigracijsko politiko, ki so jo vodile in jo še vodijo države članice Evropske unije. Velik del prebivalstva v državah Unije je prepričan, da je gospodarska imigracija kriva za nezaposlenost in da mora vsaka politična sila to upoštevati. Problem imigracijske politike je tudi, da presega levo-desno politično polarizacijo. Skrajno desne stranke so seveda imigraciji zelo nenaklonjene, vendar pa desne stranke ekonomsko imigracijo (ko so na oblasti) močno spodbujajo, saj ima pozitiven vpliv na ceno delovne sile in možnost hitrih dobičkov v nekaterih industrijskih panogah in tudi v kmetijstvu. Leve stranke so seveda gospodarski imigraciji nenaklonjene, saj ogroža ekonomsko bazo njihovih volivcev – delavstva, vendar se pogosto pod vplivom svojih »levih« kril vedejo strpno do očitnih nesmislov v imigracijski politiki svojih držav.

Slovenija je v teh težavah veliko bližja državam Unije kot pa drugim srednje- in vzhodnoevropskim državam. Gospodarske imigracije praktično ne pozna več, ima pa podobno situacijo glede strukturalne nezaposlenosti. Nižja cena delovne sile lahko nekaj časa nadomešča negativne učinke ekonomskega prestrukturiranja, toda nikakor ne gre za dolgoročneje obete.

3. Naslednji vir evroskepticizma je strah pred izgubo socialnih privilegijev, ki so v večini razvitejših evropskih držav postali samo po sebi umevni. V skandinavskih državah je bil ta strah pomemben pri velikem številu tistih, ki so se na referendumih izrekli proti vstopu v Evropsko unijo. Po drugi strani je staranje evropskega prebivalstva začelo zelo resno postavljati vprašanje pokojninskih skladov in ustreznosti obstoječe pokojninske politike. Vse kaže na to, da socialne politike in socialnih pravic ne bo mogoče vzdrževati v sedanjem obsegu, a po drugi strani ni politične sile, ki bi (prejemniki so tudi volivci) predlagala zmanjševanje socialnih pravic. V možnost, da bi uspešna gospodarska politika in rast napolnili te sklade, pa tudi nihče več resno ne verjame.

Slovenija ima ravno tako težave s svojo socialno politiko. Obseg socialnih pravic, podedovan iz prejšnjega sistema, je seveda veliko bolj obsežen kot v večini držav Unije. Le-ta se celo (predčasne upokojitve, invalidnine) širi in ne zmanjšuje. Ekonomija, ki jo bremeni tako velik obseg socialnih obremenitev, seveda ni konkurenčna. Odpor do politike, ki bo predlagala zmanjšanje teh pravic, bo hud. Če pa se bodo taka zmanjševanja predlagala kot del »evropske« politike, bodo tudi reakcije protievropske.

4. Že med sedanjimi državami Unije obstajajo ogromne razlike v razvitosti. Nove članice jih bodo še povečale. Tako imenovani strukturalni skladi so drugo največje breme evropskih davkoplachevalcev in njihova uspešnost ni preveč prepričljiva. Uporaba/zloraba teh skladov postaja pomemben vir evroskepticizma, saj tisti, ki so neto vlagatelji v Unijo, močno protestirajo pod prevelikim bremenom, neto prejemniki pa opozarjajo na to, da se neskladje med enimi in drugimi stalno povečuje. Razvitejše članice Unije uspešno gospodarsko prodirajo in imajo od skupnega evropskega trga več koristi.

V Sloveniji so te razprave znane še iz nekdanje SFRJ. Imamo dovolj izkušenj, da vemo, kam pelje politika vlaganja v nerazvite. Seveda smo postavljeni v drugačen položaj, saj tokrat Slovenija velja za manj razvito. Možno je, da bi se del slovenske politike odločil za »jugoslovansko« politiko in prosjačil za pomoč. Pri tovrstni »pomoči« jo kajpada najbolje odnesejo tisti, ki jo potem naprej razdeljujejo in so zato tudi najbolj zainteresirani zanjo. Toda po drugi strani gospodarska

uspešnost, zgodovinska tradicija in kultura Slovenijo uvrščajo med tiste države, ki bi lahko kmalu bile neodvisne od takšnih strukturalnih skladov.

5. Velik vpliv na rastoči evroskepticizem v državah Unije imajo prav politiki in politika v teh državah ne glede na politični izvor ali odnos do evropskega združevanja. Politiki namreč ob lastnem neuspehu ali zgrešeni politiki krivca hitro najdejo v Bruslju kot središču evropske politike. Tudi ko je treba spremeniti ali sprejeti kak neprijeten zakon, je spet Bruselj več kot dobrodošel krivec. Seveda ima takšno vedenje tudi pomembno vlogo pri vzbujanju »nacionalne« zavesti kot protitež »evropske« zavesti.⁹

V Sloveniji imamo tudi te izkušnje, saj nam je nekoč »neprijetne« zakone krojil Beograd in ni razloga, da ne bi enake vloge pripisali Bruslju.

6. Evroskepticizem se lahko poraja tudi pri nekaterih posebnih interesnih skupinah, varstvenikih narave npr., če se zaradi evropske enotnosti sprejemajo zakoni in predpisi, ki po njihovem mnenju znižujejo že dosežene standarde na tem področju v njihovih državah. Zadnje zaplete zaradi standardov za prevoz živali v Evropski uniji so spodbudili tudi naravovarstveniki, saj po njihovem mnenju dosežen kompromis glede dolžine prevoza po nepotrebnem muči živali z žejo in lakoto.

7. In nazadnje, pomemben vir evroskepticizma je tudi v evropski zgodovini. Letošnja petdesetletnica konca druge svetovne vojne nas je spomnila, da je bila takrat Evropa razcepljena na dva med seboj sovražna tabora in da je to bil samo presežek vojaških konfrontacij, ki so Evropo pretresale že veliko prej. Pri delu evropskega prebivalstva (ne samo v Sloveniji) so ti občutki še vedno prisotni kot tudi dvom o prijateljskih namenih sosednjih držav – nekdanjih sovražnic.

Evroskepticizem nikakor ni obroben pojav. Postaja vse močnejši in tudi močno vpliva na prihodnost Evropske unije. Nekateri menijo, da samo resnični zvezni ustroj in brisanje ostrih meja med članstvom in nečlanstvom postaja edina možna politična pot za doseg cilja, to je evropske združitve in trajne varnosti v njej. Vendar takšne rešitve, izpeljane prehitro ali prepočasi, lahko še poglobijo evroskepticizem, razburijo nacionalistične duhove in pahnejo Evropo tja, kjer je že bila pred petdesetimi leti.

Evropska unija v prihodnje – klub neenakih?

Evroskepticizem spodbuja odmevne razprave o tem, kakšna je sploh lahko ureditev združene Evrope. Nekatero države zaradi svoje velikosti¹⁰ menijo, da imajo več vpliva na podobo Evrope kot pa tiste manjše. Gledano z očmi statistike, se države članice Evropske unije močno razlikujejo med seboj. Združena Nemčija ima denimo približno 80 milijonov prebivalcev. Luksemburg pa samo 395.000. Razlike v nacionalnem proizvodu na prebivalca so 1:3 (Grčija s 7.500 ECU in Danska z 21.000 ECU). Dosedanja aritmetika v združbi predvideva male (Nizozemska, Belgija, Luksemburg, Grčija, Portugalska, Irska, Finska, Švedska, Avstrija, Danska) in velike države (Francija, Nemčija, Italija, Velika Britanija, Španija), ko gre za razdelitev sedežev v Evropskem parlamentu, v Svetu Evropske

⁹ Tisti, ki na računalniških mrežah uporabljajo WWW orodja, si lahko z ukazom [HTTP://WWW.CEC.LU](http://WWW.CEC.LU) preberejo o vseh evropskih mitih, ki se spletajo okoli delovanja skupnih evropskih institucij.

¹⁰ Nekateri politiki trdijo, da so v Evropi same male države, le da se nekatere tega zavedajo, druge pa ne.

unije ali ko gre za razdelitev komisarskih mest v Evropski komisiji. Države tako natančno vedo, koliko velikih in malih držav morajo imeti na svoji strani, ko poskušajo izpeljati kako akcijo ali doseči kako odločitev v Uniji.

Evropska unija je klub konfliktnih interesov in različnih političnih kultur. Ravno z mastrichtsko pogodbo naj bi dosegli večje notranje poenotenje, saj so glavne predpostavke pogodbe enotni trg s svobodnim pretokom kapitala, ljudi, blaga in storitev, gospodarska in denarna unija, skupna zunanja in varnostna politika. Ta proces se imenuje poglobljanje Evropske unije, ki pa se zdi v nasprotju z drugim procesom, to je s širjenjem Unije. Pri tem ne gre za filozofske razprave, temveč za velike razlike v pogledih države Unije na njeno prihodnost.

Nemčija se zavzema za hkratno širjenje in poglobljanje Evropske unije, pri čemer naj bi bilo poglobljanje temeljni pogoj za širjenje, evropska ureditev pa zvezne narave. Velika Britanija se zavzema bolj za širitev kot pa za nadaljnje notranje povezovanje, se pravi poglobljanje. Francija je naklonjena predvsem notranjemu poglobljanju in povezovanju in bistveno manj prihodnji širitvi. Tako Francija kot Velika Britanija zavračata zvezne ambicije Evropske unije in dajeta prednost uniji suverenih nacionalnih držav. Nemčija je zainteresirana za vstop držav Srednje in Vzhodne Evrope, predvsem za tako imenovano Višegraysko četverico (Poljsko, Češko, Slovaško in Madžarsko), ker bi si rada zavarovala svoje vzhodne meje in zagotovila trg. Nemško stališče je povezano s proračunom Unije. Zavzema se namreč za večjo denarno pomoč navedenim državam, nasprotuje pa vlaganju v evropski jug, med drugim tudi v nekatere države članice Unije. Francija meni, da bi notranje povezovanje Evropske unije priklenilo Nemčijo k Uniji, močna Unija pa bi oslabilo ekonomsko moč Nemčije (Kirchner, 1995:14–15).

Ko gre za delitev finančne pomoči Unije, ravno tako prihaja do sporov med članicami. Videli smo že, komu daje prednost Nemčija. Podobno stališče imajo Velika Britanija in druge severne države. Francija in Španija nasprotno močno podpirata pomoč južnim sredozemskim državam in trdita, da od tam prihajajo grožnje njuni varnosti. Francija ima še vedno trdne vezi s svojimi nekdanji kolonijami v Afriki, zato zahteva pomoč¹¹ tudi zanje. Njeno zavzemanje za ta del sveta je v zgodovini Evropske unije šlo celo tako daleč, da je podpirala prošnjo Maroka za vstop v takrat še Evropsko gospodarsko skupnost. Ta je zavrnila prošnjo Maroka z utemeljitvijo, da je EGS tudi zemljepisni pojem in da ni možen vstop neevropskih držav.

Srednje- in vzhodnoevropske države, ki trkajo na vrata Unije, bodo prinesle s seboj še večjo slikovitost interesov, kultur in razvoja. Vedno znova se odpira vprašanje uradnih jezikov v Uniji. Države članice so namreč ohranile steber svoje kulturne avtonomije znotraj Unije s tem, da so vsi njihovi jeziki enakopravni v uradni uporabi. Tako se zdaj uporablja 12 različnih jezikov, v katere je treba prevesti vse dokumente, izjave, stališča Unije.¹²

Razprave o procesu širjenja Evropske unije v Srednjo in Vzhodno Evropo so odprle problem Evrope različnih hitrosti (multi-speed Europe). Dejstvo je, da Evropa različnih hitrosti že obstaja v praksi tako znotraj Evropske unije kot tudi zunaj nje (Bright, 1995:12), toda ali je treba to prakso tudi institucionalizirati? Evropo različnih hitrosti je mogoče razumeti na več načinov: gre lahko za razlike v prilagajanju zakonodaji,¹³ sprejeti znotraj Unije; lahko so to pogojevanja članstva

¹¹ Pomoč običajno porabijo nacionalne elite za svoje luksuzno življenje ali pa za orožje.

¹² Prevajalska služba je daleč največja administrativna služba v Evropski komisiji (20% vseh zaposlenih).

¹³ Primer Schengenske konvencije opozarja na razlike pri uvajanju skupne zakonodaje. Schengenska konvencija

pri določenih skupnih zadevah; lahko gre za razlike v hitrosti gospodarskega razvoja.

Podoba Združenih držav Evrope je torej še dokaj nejasna. Upamo pa, da bodo pri njenem ustvarjanju lahko s svojimi pozitivnimi izkušnjami iz preteklosti sodelovali tudi nekdanje socialistične države, ki jih je iz današnje perspektive videti samo v čakalnici za vstop v klub neenakih. Navsezadnje so skoraj petinštirideset povojnih let preživele v socialnem miru, po katerem se bo njihovim prebivalcem vse bolj skominalo.

VIRI:

A SURVEY of the European Union, *The Economist*, 22. oktober 1994 (1-18).

BRIGHT, Christopher: *The EU: Understanding the Brussels process. The Essential Facts*, John Wiley and Sons, Chichester 1995.

BROWN, Tony: *The Enlargement of the European Union and its Relationship with its Continental Neighbours*; v: *Enlargement of the European Union*, BIBLIO FLASH, Commission Europeenne, 2/1994 (34-59).

KIRCHNER, Emil: *The Struggle for Kohl's Europe*, *European Brief*, marec/april 1995 (14-15)

RIEGER, Elmar: *Der Wandel der Landwirtschaft in der europäischen Union. Ein Beitrag zur soziologischen Analyse transnationaler Integrationsprozesse*, *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, Heft 1, Jg. 47, 1995 (65-94).

RIDDER, Helmut: *Was die Euro-Rhetorik nicht an die grosse Glocke haengt*, *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 5/1995 (554-565).

STRAWBERRY fool, *The Economist*, 3. junij 1995 (32).

THOMPSON, Clare: *Prime cuts, crime cuts*, *The Bulletin*, 9. junij 1995 (26-32).

TRINE, Jacques-Andre: *Les lecons des elargissements passes*; v: *Enlargement of the European Union*, BIBLIO FLASH, Commission Europeene, 2/1994 (22-33).

TYLOR, Bob: *A private fonctionnaire*, *The Bulletin*, 1. junij 1995 (28-34).

zagotavlja odstranitev vseh notranjih kontrol za potnike znotraj meja Evropske unije, carinska kontrola na zunanjih mejah in letališčih Unije pa naj bi bila poenotena. Konvencija je začela veljati 26. marca 1995, podpisalo jo je 9 članic Unije (Italija in Grčija je še nista ratificirali), h konvenciji se niso pridružile Velika Britanija, Danska in Irska. Te tri države so bile torej v trenutku, ko je konvencija začela veljati, že na počasnejšem tiru (Bright, 1995:13).

Social transformation and future identities: West Europe and South Asia

Although it is conventional to begin by defining the concepts one employs, I shall desist from the temptation. However, it is necessary to indicate the restricted sense in which the two key concepts are used for the present purpose. Social transformation refers to macro-societal changes as against the changes which occur in particular aspects or institutions in a society. Similarly, while personal and group identities are also likely to change because of social transformation, here I am concerned only with certain collective identities. Social transformation implies a point of departure, a process of displacement and/or accretion and a point of destination. It is the point of destination which provides the linkage between social transformation and future identities; the former is in process and the latter is yet to be accomplished; it is a vision being pursued.

The two civilizational regions that I shall venture to compare are believed to be utterly different; the "twain shall never meet" as the adage goes. South Asia is inhabited by a thousand million people, West Europe's population is barely one-fourth of this. West Europe is highly developed, industrialized and modern. It has entered the "post-industrial" or "post-modern" phase. In contrast, South Asia is largely pre-industrial and agrarian although it is fast industrializing. South Asian society has an uninterrupted history of fifty centuries but the South Asian states are barely half-a-century old. West Europe constitutes not only the "Old World" but also has the old states.

In spite of all this, their projected future identities are unbelievably similar. In fact, there are two competing visions of these identities. For want of better terms I shall designate them as pluralist and primordial.

Pluralism is a much misunderstood word although in wide currency. For the present purpose I shall define it as the dignified coexistence of several cultural identities – big and small, strong and weak, local and cosmopolitan – within a state-society. Pluralism should not be mistaken for diversity; the latter is a social fact, the former is a value-orientation. The essence of pluralism is tolerance. However, cultural pluralism should not be misunderstood for cultural relativism which advocates the maintenance of cultures in their pristine purity, that is, primordialism. The primordial vision of identity invokes one or the other attribute of the collectivity – race, religion, language – or a combination of these, to build a new society or to discard the undesirable accretions to the existing society. The vision based on primordial identity seeks to legitimise one or the other salient identity of the dominant collectivity which provides the basis for establishing the society. Inevitably primordialism and hegemonisation are the two sides of the same coin.

It is necessary to situate the two regions in their recent historical contexts to understand the emergence of the two competing identities – the primordial and the pluralist. In South Asia the pluralist vision was the product of nationalist expect-

* Centre for the Study of Social Systems, School of Social Sciences Jawaharlal Nehru University NEW DELHI

tancy, provided by two centuries of colonialism. Nationalism was defined and perceived as the united struggle of a wide variety of peoples against a common enemy, an external intruder. The content of nationalism in South Asia was essentially political and the kernel of the nationalist expectancy was to keep the disparate cultural elements – religious and linguistic – together to build a common future. Nationalism was the legitimate expression of the perceived future identity in South Asia. In contrast, the excesses of nazism and fascism delegitimised nationalism as an expression of collective identity, and the liberal expectancy provided the content of pluralist vision in Western Europe. The building block of the Western conception of pluralism was/is not groups with varying cultural backgrounds but individuals; it essentially meant providing an adequate and appropriate opportunity structure. The critical point is that in the West the empire dissolved into more or less culturally homogeneous units and to build nation-states was the aspiration. The nation-state was the theatre in which the drama of liberal expectancy was enacted. But the progress towards the formation of states for each nation was not smooth, is not yet complete and perhaps cannot ever be achieved. It is this ground reality which provides the new vision of identity as exemplified by the European Community (EC).

The essential sources of identities of the two entities – West Europe and South Asia – may be noted before we proceed further. West Europe has two referents – the European Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) countries and the EC countries. The units which constitute these organisations vary widely in terms of their sizes – the giant, Germany, with a population of eighty million on the one hand and the mini-state of Luxembourg on the other. Similarly, India with her eight hundred million people is several times bigger as compared to the Maldives which have less than a million people. Broadly speaking, West Europe is racially homogeneous, the traditional homeland of the Caucasian races. The racial heterogeneity of Europe is a function of immigration from outside, particularly Asia and Africa. The non-Caucasoid population of West Europe is not more than 2 percent of her total population and yet such alarm has been raised in the recent past about this “reverse colonialism” that the European parliament was prompted to appoint a committee to inquire into racism and xenophobia in Europe. In contrast, South Asia has three racial strains, a small section of the Caucasoids, not an inconsiderable number of Negroids, the vast majority being Mongoloids. But race does not constitute a negative element in public discourse or in private interaction in South Asia, although, of course, subtle prejudice based on colour exists, white being cognised as superior. The only context in which phenotypical differences are visible is vis-a-vis the people of the North-East who resemble the Chinese or the Thais. But they are not perceived as inferior because of their physical difference.

Western Europe, viewed as a whole, is largely homogeneous in religious terms; the two European Muslim enclaves being Turkey and parts of former Yugoslavia. Most of the non-European Muslims are immigrants from Asia or Africa. Altogether the Muslim population resident in Europe – the natives and immigrants together – is only six to seven million. But Islam is the second biggest religion of Europe and has been a part of it for several centuries. In contrast, South Asia's religious pluralism is stragging. Not only were Hinduism, Buddhism, Jainism and Sikhism born here but South Asia also has the biggest Muslim concentration in the world. Of the seven South Asian states, two are predominantly populated by Hindus (India and Nepal) three are mainly Muslim countries

(Bangladesh, Pakistan and Maldives) and two are Buddhist (Sri Lanka and Bhutan). All the South Asian states have adopted the religions of the majority populations either as the official or national religion, except India. Although India is predominantly Hindu, it has the second biggest Muslim population (after Indonesia) in the world. More than 80 per cent of world's Zoroastrians live in India and viewed in terms of their total population the Baha'is presence in India is also substantial. While the Indian Christians constitute only 2.3 per cent of the population they number twenty million and the Christian presence dates back to the first century A. D. The Sikhs are widely dispersed and constituting 1.8 per cent of India's population they count over fifteen million. For these reasons perhaps it is not viable for India to have a state religion. Indian secularism is therefore conceptualized as religious pluralism, the coexistence of different religions in mutual respect.

Both Western Europe and South Asia are multi-lingual. While the proclaimed aspiration was "for each nation its own state" several European states have plurilingual native populations - United Kingdom, Spain, Switzerland, Belgium, for example. However, the indigeneous source of cultural diversity in Western Europe was and is language. (Although Christian denominational differences often coincided with linguistic diversity, there is no neat and tidy division). Once again, South Asia's linguistic plurality is much greater as compared with West Europe's. There are more than hundred languages which have ten thousand or more speakers and fifteen of them have ten million or more speakers. However, language has not been the basis of state formation in South Asia, save for Bangladesh, partly because of colonial history and partly because religion provided the over-arching identity. As I have noted above most countries in South Asia are multi-religious, notably India. Given this scenario cultural pluralism in South Asia essentially meant transcending religious identities. But India is the only state in South Asia which is secular in the sense it has no official religion and has constitutionally accepted the idea of equal respect for all religions. Similarly, the emergence of the EC is an effort to transcend the linguistic identities which are firmly rooted in Europe and which had provided the basis for state formation. Therefore, I suggest that the pluralist vision of India is anchored to religion and that of the EC to language. In what follows, I shall focus on India and the EC so as to show how the pluralist and primordial visions of identity are competing for prominence in these two regions.

The Hindu nationalist discourse was always oriented to culture and religion was the fountain-spring of culture. India is seen as the accredited homeland of the Hindus and non-Hindus have no right to be there. And yet the conceptualization of Hindu was far from clear. There are at least three clearly identifiable boundaries.

First, Hindus are simply the original and obvious inhabitants of Hindustan, that is, India. "Hindu society living in this country since times immemorial is the national . . . society here. The same Hindu people have built the life-values, ideals and culture of this country and, therefore, their nationhood is self-evident." Further, "... we, Hindus, have been in undisputed and undisturbed possession of this land for over eight or even ten thousand years before the land was invaded by any foreign race." Viewed thus, Hindus are simply a people who occupy their homeland and share a life-style. This all-embracing definition does not have religious content, Hindus being a people of a designated land, just as the German or the Greeks.

Second, Hindus are all those who pursue religions of Indian origin, including the primal vision. Thus Savarkar contends: "Hinduism must necessarily mean the religion or the religions that are peculiar or native to this land... it should be applied to all the religious beliefs that the different communities of the Hindu people hold."

In this conceptualization the inextricable linkage between the community of faith and the country of residence is taken to be the essence of the Hindu nation. But such a proposition would be rejected by the "non-Hindu" religions of Indian origin and some have openly challenged it (e.g., the Sikhs) and hence the following clarification:

Sikhs are Hindus in the sense of our definition of Hindutva and not in any religious sense whatever. Religiously they are Sikhs as Jains are Jains, Lingayats are Lingayats, Vaishnavas are Vaishnavas; but all of us racially and nationally and culturally are a polity and a people... We are Sikhs and Hindus and Bharatiyas (Indians). We are all three put together and none exclusively.

Clearly this studied ambivalence and cultivated ambiguity is a political project designed to avoid possible wedges and potential conflicts between religions of Indian origin. Be that as it may, this definition of Hindu is both inclusive (all those who profess religions of Indian origin) and exclusive (all those who profess religions of "alien" origin).

The third conceptualization of Hindu is more restrictive and substantially exclusivist. It includes (a) only twice-born Brahmins, Kshatriyas and Vaishyas or, at best, also ritually clean Shudras and (b) those from the Aryabhumi, that is, north India. It excludes the Panchamas (those of the fifth order), that is, the untouchables (currently counting a hundred million), the Adivasis (the original inhabitants of the land presently accounting for fifty million) and the Dravidian Hindus of South India, numbering around two hundred million. This conceptualization questions the *internality* of a substantial proportion of "Hindus," they are rendered outsiders. Clearly, such a definition of Hindu falls short of the requirements of a political project; it divides the Hindus of India into different "nations."

To avoid the extreme exclusionist orientation of this conceptualization, neo-Hindu reformers have attempted to accommodate non-Hindus through *shuddhi* (ritual purification). But the innovation is applicable only to (a) ritually unclean untouchables, (b) the tribal communities, that is, *Vanvasis* (forest dwellers) who claim primal vision as their religion, and (c) those who have been converted to "alien" religions. But for the Dravidian, the clean-caste Hindus *shuddhi* is irrelevant. Thus, once again, one encounters the ambiguity of boundary and ambivalence of attitude in defining Hindu and Hinduism. The caste and linguistic factors invoked in defining Hinduism erode the saliency of religion. Hindu is thus defined at least in three different ways invoking different variables: territory, religion and caste/language. And all of them pose problems in defining Hindu as a nation and/or nationality.

But this ambiguity disappears completely when it comes to defining the non-Hindus. They must accept unadulterated Hindu hegemony.

The non-Hindu people in Hindustan must learn to... adopt the Hindu culture and language, must learn to respect and hold in reverence Hindu religion, must entertain no ideas but those of glorification of the Hindu race and culture... may stay in the country, wholly subordinated to the Hindu nation, claiming nothing, deserving no privileges... not even citizens rights (Golwalkar 1934).

As against this utter Hindu nationalist orientation stands the position of M. K. Gandhi who held the view that:

If the Hindus believe that India should be peopled only by Hindus, they are living in dreamland. The Hindus, the Mohammedans, the Parsis and the Christians who have made India their country are fellow countrymen... In no part of the world are one nationality and one religion synonymous terms; nor has it ever been so in India.

It is thus clear that the Indian "nation" is defined in two diametrically opposite ways, one being exclusionist and Hindu-hegemonic and the other inclusionist and pluralist.

The European Community started as an economic proposition, as a common market, and its central thrust remains the same. The Treaty of Rome which came into force on 1 January 1958 envisaged establishing "the foundations of an enduring and closer union between European peoples, by gradually removing the economic effects of their political frontiers." The EC wanted to establish by the end of the transition period, "The free circulation of labour, services and capital, as well as the right to settle, work and trade anywhere in the community." Further, Article 117 notes, "Member states agree upon the need to promote improved working conditions and on improved standards of living for workers, so as to make possible their harmonisation while improvement is being maintained." Thus improvement in the living conditions of the Community's population and the harmonisation of social systems within the Community are the important objectives of the EC.

Admittedly this inclusionism is limited to the ECs population and provides only for restricted pluralism. Understandably, the problematic collectivities are foreigners/immigrants. There is a hierarchy of identities here: those of the same state/nation, those of the EC, those of the OECD countries, those of the First World, and others. Although it is extremely difficult to demarcate the immigrants drawn from different sources, if one identifies the accusations levelled against them one can locate the real target group.

The immigrants in West Europe are accused of three generalized offences. First, they are perceived as a threat to economic interests viewed in terms of competition in the job market, trade, commerce, and a drain on the state-exchequer as recipients of social security. Second, they are a threat to the cultural order as they differ in habits, mentality, life-styles, language, religion and race. Third, they are a threat to the social order as they are criminally inclined, indulge in deviant economic activities to earn their livelihood, are hyper-sexual and wear away, women. Clearly then, immigrants under reference are non-Europeans and non-Christians.

I have noted above that the non-whites do not constitute more than two million and the Muslims around six to seven million in West Europe. This means that the migrant population perceived to be posing a threat is not more than five million, as there is a double count in regard to the non-European, non-Christian population. This constitutes only around 2 to 3 percent of the EC population. And yet there is widespread feeling that there are too many coloureds in West Europe. This view is frequently aired in legislative bodies, parliamentary discussions and in the mass media. For example, M. Pascua said on 9 July 1986 in the French parliament, "The French are not racist. But facing this continuous increase of the foreign population in France, one has witnessed the development, in certain cities and neighbourhoods, of reactions that come close to xenophobia."

The statement made by Mr. Janman on 20 June 1990 in the British House of Commons is more revealing.

One in three children born in London today is of ethnic origin... That is a frightening

concept for the country to come to terms with. We have already seen the problems of massive Moslem immigration . . . Unless we want to create major problems in the decades or century ahead, we must not only stop immigration but must move to voluntary resettlement to reduce the immigrant population.

But a letter to the editor which appeared in one of the German newspapers is unadulterated in its xenophobic tone and in its contempt:

They (Turks) show archaic behaviour, they are illiterates, from a completely alien cultural context, and have Islam as their religion. Did Europe in 1683 conquer Turks so that they now get children's allowance, rent allowance, social welfare, and return premiums . . .? The best policy for these Turks is: kick in the ass and out.

While the outer circle of outsiders is clearly specified on the basis of race and religion, the inner boundary of insiders is maintained on the basis of language. This is exemplified in the currently popular slogans such as, "Give back France to the French," "Germany is for Germans only," etc. For example, M. Le Pen said on 7 July 1986 in the French parliament, "We are neither racist nor xenophobic. Our aim is only that, quite naturally, there is a hierarchy, because we are dealing with France, and France is the country of the French."

Admittedly, Len Pen's idea of concentric circles neatly fits in when one views the immigrants hierarchically. Because, to quote him again, "I like my daughters better than my neighbours, my neighbours better than strangers and strangers better than enemies." The invoking of the family imagery while discussing national identity is very functional. The next-door neighbours are more acceptable, but only if spatial proximity coexists with cultural and mental proximity. This is where Christianity plays an important part as an intrinsic component of national identity in European nations. The Turks and Yugoslav Muslims are next door neighbours but worse than strangers, sometimes as bad as enemies. But the distance increases cumulatively if one belongs to another race and religion. Thus the African Muslim is put at the end of the continuum. In contrast, the notion of neighbourliness extends effectively to the European Christian brotherhood. Thus the Portuguese, the Spaniards, the Italians and even the Greeks are acceptable and can be assimilated with ease.

The French debate on *jus soli* or automatic citizenship had concentrated on second generation Algerians; although the Portuguese constitute the single-largest cultural block of immigrants in France, no reference was made to them in the discussion. In Germany citizenship is defined on the basis of blood and kinship. The German Democratic Republic was never defined as a foreign country by the Federal Republic of Germany. Millions of ethnic Germans, who lived outside Germany for several decades, who do not speak the German language, who have a different life-style, are given citizenship for the mere asking. In contrast, the Turks who are born and brought up in Germany, who can speak impeccable German, whose life-style may be more German than the Germans, are foreigners and immigrants. According to Article 51 of the Italian Constitution, an Italian who is living anywhere in the world can acquire Italian citizenship if only s/he chooses to be one. Examples can be multiplied but I think that is not necessary. The point is that in Europe the two identities, citizenship and nationality, are sought to be fused into one.

The fusion of citizenship and nationality was functional, perhaps utterly necessary, for the very survival of the nation-state. Citizenship was a sacralized identity; a citizen should be ready to fight for the frontiers of his state and nation, which were often coterminous, and be ready to be a martyr, the assumption being a non-

national citizen will not be willing to serve in the military or to die for the country because he has no commitment to preserve the borders of the sacred homeland. To concede citizenship to such a person is to de-sacralize it, to devalue it.

What we are confronting here is the lag between concept and reality. The conceptualization of citizenship and its fusion with nationality was perhaps an imperative in a war-torn world, in a world where the nation-states constituted the building blocks. But reality has changed radically; globalisation is said to be making rapid strides, the eclipse of the nation-state is impending. The very emergence of the European Community, even as it is not making progress in achieving its goals with the expected speed, is an indicator of the new mood, the new vision of identity. If citizens of the European Community could be French, German or British, what is their nationality? What is the identity of a German in Greece or a Spaniard in France? Are we implicitly making another unrealizable and unrealistic assumption that the national and ethnic identities will wither away? On the other hand, how do we account for the general tendency for ethnics to return to their ancestral homelands? In 1990, 400,000 ethnic Germans (Aussiedlers) mainly from the former U.S.S.R., Poland and Rumania returned to Germany after several decades of stay in those countries. In 1989, 300,000 ethnic Turks left Bulgaria, mainly for Turkey, after several centuries of stay. Ethnic Hungarians, from Rumania and former Yugoslavia returned to Hungary. Most of the returnees were ethnics and citizens in the countries to which they migrated but they were not nationals; by returning to their accredited ancestral homeland they are re-claiming their lost nationality.

In South Asia there is nothing comparable to the European Community although the South Asian Association for regional Cooperation (SAARC) could be viewed as a reluctant beginning on the same line. However, the cultural complexity and the size of India is much more even as compared to the whole of Europe. Thus India affords a good case to be compared with the European Community in that both may be viewed as multi-national states. The notion of single citizenship is deeply internalized and institutionalized for the whole of India, but as in Europe, the effort has been to fuse citizenship and nationality. However, given its complexity and size, India had to accept as a practical proposition the existence of regional-linguistic identities. The Indian provinces (referred to as states) are organized on the basis of languages. Hindi is spoken in five states by 38 percent of India's population, Bengali in two states and all other major languages in one state each. These are "nations" in that they are authentic cultural entities but nations without sovereign states. However, it is not true that all nations in India are thus recognized; several tribal or subaltern nations are struggling for their identity and autonomy. In terms of their population size, several of these tribal nations are as big as, if not bigger than, most Nordic countries.

Inter-regional migration within India is limited but it has a long history. During the colonial period migration was tied with new ventures such as railway construction, plantations, etc. After independence, with the acceleration of the process of industrialization crossing the cultural frontiers has become common. These migrants are Indian citizens who have the right to reside, work, study and trade in any part of India as provided by the Indian Constitution, just as the Treaty of Rome provides for the citizens of the European Community. And yet, migrants in India are treated as "aliens" outside their provinces, particularly if the province to which they migrate is culturally different, that is, if it has a different language. Properly put, they are ethnics and the fact that they are citizens of the same state does not "protect" them from such labelling.

The point I want to make is this. Both in the European Community and in India there are three identities – citizenship, nationality and ethnicity – which are distinct and actually complementary but unfortunately viewed either as competitive or as mutually exclusive. Instead of accepting the reality on the ground and evolving an appropriate conceptualization and a plausible public policy, both India and the European Community are pursuing an ostrich-like attitude. The primordial identities in Europe are based on race, religion and language. But as I have indicated earlier neither race nor religion pose a real threat to the European identity as a whole. In India the primordial identities are anchored to religion and language and both could pose a serious problem. However, the threat from linguistic collectivities has largely been contained by forming language-based provinces – administrative and political units – to which a certain degree of economic and political autonomy is conceded. Thus, taken together, race and religion remain the irritants in the European Community and in India, both of which, I suggest, cannot provide a firm basis for the formation of national identities.

Before the geographical explorations of the sixteenth century and during the colonialism which followed it and persisted till the early twentieth century there was a broad coterminality between race and territory. This situation has substantially altered since then. The peoples of the same race, that is, the same physical type, were always drawn from several languages. That is, race is trans-territorial and pluri-lingual. This is also true of religions. Although particular religions have specific lands of birth none of them are confined to those territorial bounds today. In fact, the proselytizing religions – Christianity, Buddhism, Islam – have prospered away from their original homelands. Non-proselytizing religions such as Judaism, Zoroastrianism, and the Baha'i faith found new homelands, permanently or temporarily. Even religions such as Hinduism and Sikhism, which are largely confined to their original territories, have substantial migrants living far and wide. And people of the same faith are distributed into several languages. If sections of a particular race or religion tend to form nation the crucial fact in this language.

What I am trying to drive at is that a minimalist definition of nation has only two elements: a territory on which the inhabitants have a moral claim and a common language. As language is an imperative for human existence (unlike religion) primordial identities based on language will persist. No amount of globalisation will substantially reduce the role and importance of language within particular regions and localities. Therefore, I see the possibility of a re-legitimation of nationalism in Europe. But the content of the new nationalism will be essentially cultural. Europe will have nations without states in future. The European state will be multi-national, nay, supra-national and citizenship will provide the transnational pluralistic European identity. Therefore the concept of citizenship will have to be re-defined; the value orientation to it will have to change. Citizenship can and should only mean economic and political rights and obligations of the members of the polity, and to enjoy them they need not belong to the same nation or ethnic, that is, cultural collectivity. This would provide for and nurture cultural pluralism within state boundaries. The Rome Treaty has explicitly referred to the economic and political rights but is silent on the cultural dimension. This is the Achilles heel of the European Community.

The Indian conceptualisation, as I have noted earlier, of citizenship and nationality is equally ambiguous and even ambivalent. This is prompted by the anxiety of keeping India as one indivisible entity. But the Indian practice is much better in that in spite of single citizenship the idea of different nationalities is

accepted in effect. However both in the EC and in India ethnics pose a problem in that ethnicity is a product of dissociation between territory and culture. And in the contemporary world migration across cultural regions is inevitable for a variety of reasons – economic transformation, political instability, the urge for upward mobility through spatial mobility and simple individual choices. The identity of cultural strangers or aliens within given national territories is what I have designated as ethnic identity. If the cultural background of the ethnics are proximate to that of nationals and if the nationals endorse it and ethnics aspire to it, assimilation is a possibility. If not, ethnic identity will persist. Thus three identities will coexist in future, both in India and in the European Community: citizenship will provide the pluralistic and encapsulating identity, and nationality and ethnicity the primordial and differentiating identities.

FRANCE VREG*

Etologija socialnega vedenja

»Vsak, ki pride v tesen stik z življenjem narave, bo brž ozdravljen ponosne misli, da pozna vse njene zakonitosti. Veliko število mislečih ljudi, pri tem mislim predvsem na znanstvenike humanističnih ved, se ne zaveda, da niso edina bitja na naši zemlji, ki so sposobna čutiti in sprejemati izkustva. Nevzdržen je solipsizem – prepričanje, da je človek edini subjekt v svetu, ki je sposoben sprejemati izkušnje.«

S temi besedami nas je utemeljitelj etologije Konrad Lorenz opozoril, da človek, ta Homo sapiens, po navadi vidi samega sebe kot najvišjo stvaritev življenja, kot končni cilj. Pri tem spregleda, kot sem zapisal v svoji knjigi, da je samo »vmesni člen na poti začetkov življenja na tem planetu do najvišjih oblik človeštva prihodnosti, torej nekaj prehodnega, nedokončnega« (Vreg, 1993; 11).

S tem smo problematizirali pozicijo znanosti, ki zaradi drevces ne vidi gozda, pa tudi tisti agnostizem v znanosti, ki vidi le gozd. Zaslutili smo nastajanje nove znanstvene paradigme, ki vidi »drevo in gozd«, ki se ne utesnjuje v meje ozkih specialnosti niti ne ostaja na pozicijah platonske znanosti o biti.

S pomočjo znanstvenih in tehnoloških razkritij postmoderne znanosti stopajo naravoslovne in družboslovne znanost v nov dialog z naravo. »Post-moderna naravoslovna znanost konstruira presenetljiv, paradoksalen svet, ki je vse teže misliv in izrekljiv« – če citiram besede A. Kirna iz uvodnika Teorije in prakse (št. 11–12, 1994). Danes naravoslovne znanosti opuščajo klasično descartovsko-newtonovsko paradigmo in preproste razlage darvinizma. V svoj kategorialni aparat sprejemajo novo razumevanje determinizma, dela-celote, kaosa-reda, entropije, homeostaze, stabilnosti, evolucije in genetike. Tudi družboslovne znanosti se vse bolj izvijajo iz Prokrustove postelje mehanicističnih modelov družbe, ki so svoje aksiome temeljili na tradicionalni fiziki. Danes družboslovci razmišljajo o novih spoznanjih biologije, etologije in genetike.

Zato se odpira možnost nove povezave družboslovnih znanosti z naravoslovnimi. Spoznanja o sodobni interaktivni, holistični celovitosti družbe in narave omogoča uspešnejše spoznavne zveze.

Nov izziv znanostim je, da skušajo ustvariti paradigmo, ki bo videla in drevo in gozd. To pomeni, da bo holistična v tem smislu, da so vse stvari v vesolju povezane, da nobena ne more obstajati brez druge in da vsaka vpliva na drugo. Hkrati pa bo vključevala diferenciranost, specifičnost in eksperimentalno natančnost posameznih znanosti, vendar ne na stari, redukcionistični način, ki je kompleksnost sveta reduciriral na iskanje posameznih temeljnih elementov stvarnosti.

Na teh premisah temelji razmišljanje v okviru raziskovalnega projekta Etologija socialnega vedenja. S projektom raziskujemo teoretične temelje kompleksnega spleta eksogenih in endogenih dejavnikov socialnega vedenja in sožitja živih

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor ljubljanske Univerze.

bitij, ki zajemajo socialno okolje, dalje etološke, antropološke, komunikološke dejavnike vedenja človeka in živali, socializacijo, adaptacijo na okolje, agresivnost, pa notranje dejavnike (genetske predispozicije, nevrofiziološke korelate motivacije), pa tudi veterinarsko-medicinske in biotehnoške dejavnike kohabitacije.

Projekt uveljavlja raziskave treh sistemov: biološkega, socialnega in psihološkega z njihovimi podsistemi. Projekt je multidisciplinaren in zajema biološke, socialne in psihološke znanosti. V okviru projekta bomo lahko upoštevali samo nekatere poddiscipline: evolucijo in ontogenezo vedenja, pa etologijo vedenja in učenja, komunikologijo in sociologijo, pa nekatere subdiscipline psihologije in psihiatrije. Z multidisciplinarnim pristopom bomo skušali uveljaviti holistično paradigmo vedenja živih bitij.

HOLISTIČNA PARADIGMA: MULTIDISCIPLINARNI PRISTOP

Evolucija vedenja	Etologija vedenja	Psihologija osebnosti
Vedenjska genetika	Komunikologija	Socialna psihologija
Nevroetologija	Humana etologija	Psihologija zdravja
Endokrina etologija	Sociologija	Biopsihologija
Ontogeneza vedenja	Antropologija	Psihoetologija
Etologija učenja	Ekologija vedenja	Psihiatrija

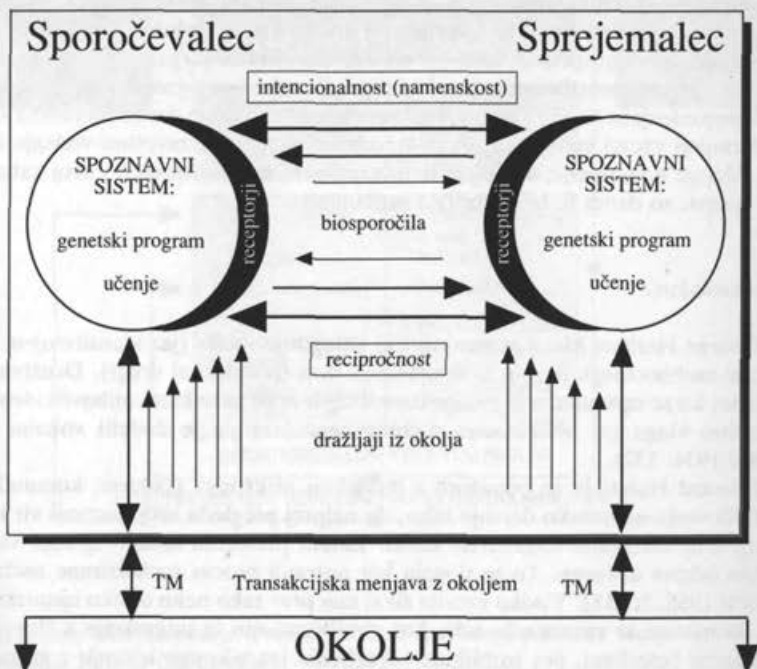
Spoznavanje in samozavedanje

V etologiji je bilo dolgo odprto vprašanje, ali lahko vedenje živali razlagamo predvsem na temelju prirojenih predispozicij in kot refleksno vedenje, ali pa priznamo dejavnik okolja in kognitivne procese. Šele kasnejši sociološki in socialno-psihološki pristopi so uveljavili pomen osebnosti ter oblike socialne interakcije. Kasnejši sistemski pristop pa je poudaril pomen okolja in razvojnih sprememb v življenju človeka.

Zato se zdi smiselno tudi vedenje živali presojati s pozicij sodobnih holističnih in sistemskih teorij. Že Dennett (1978) je poudaril, da moramo vedenje živali presojati kot vedenje kompleksnega sistema. Predvsem moramo poznati strukturo sistema. Če poznamo anatomsko, fiziološko, etološko, nevrofiziološko in endokrinološko strukturo organizma, lahko predpostavljamo določene oblike vedenja.

Teorijo vedenja lahko »gradimo« na fenomenu maksimiziranja celokupnega fitnessa in na teoriji o egoističnem genu. Lahko jo dopolnjujemo s fizikalnimi značilnostmi sistema. Lahko pa se tudi odločamo med dvema pristopoma, ki sta uveljavljena v znanosti o vedenju: psihološki in kontrolno sistemski pristop.

Sistemski pristop nam lahko zelo vsestransko osvetli kompleksnost in zapletenost interakcijskega biokomuniciranja živali v naravnem okolju. Že pri človeku smo ugotovili, da je sleherna komunikacijska interakcija intencionalna. Človek zavestno izbira informacije iz okolja, da bi prinesel relevantne odločitve in izvajal učinkovito vedenje. Vedenje iskanja informacij zasledimo tudi pri živalih. Žival bo, na primer, natančno in z veliko apetenco preiskovala svoje okolje in si zbirala informacije o dogajanjih na svojem ozemlju ali na meji revirja.

Vreg, shema: Sistem in okolje. Interakcijsko komuniciranje definiramo kot namensko (intencionalno) sporočanje (posredovanje informacij, groženj, spolnih vabil) komunikacijskemu partnerju, ki se odziva na sporočilo kot enakovreden partner.

Predpostavka o intencionalnosti sistema omogoča vsaj v manjši meri predvideti vedenje »živega sistema«, ker poznamo njegovo gibanje k cilju, njegove potrebe, interese, namene in pričakovanja, pa tudi njegov emocionalni svet (želje, upanja, strah, občutke).

Kompleksni adaptivni sistemi so odprti, so informacijsko členjeni, vzpostavljajo transakcijsko izmenjavo z okoljem, imajo samousmerjene mehanizme vzvratnega toka. Adaptivni sistemi vzdržujejo procese morfogeneze, želijo razvijati in spreminjati obliko, strukturo ali stanje. Nasprotno pa so behavioristični modeli »refleksnega vedenja« morfofostatični, togo ohranjajo obliko, strukturo ali stanje. Homeostatični procesi v organizmih so »morfofostatični«; primeri morfogeneze so biološka evolucija, interakcija organizma z okoljem, procesi učenja in razvojne spremembe skupin (Vreg 1990: 157).

Tudi v živalskem svetu zasledimo biološke sisteme, ki žele predvsem ohranjati obliko in tako preživeti. Prav tako pa zasledimo višje razvite živalske vrste, ki so v naravnem okolju prisiljene razvijati procese adaptacije na okolje. Interakcija v skupini (krdelu, čredi ali skupnosti) jim narekuje razvijanje novih oblik social-

nega vedenja. Take »žive sisteme« lahko označimo kot kompleksne adaptivne sisteme z razvitimi morfo-genetskimi procesi.

Toda tu moramo opozoriti, da ni moč zakonitosti kibernetičnih sistemov (samoregulacijskih, k cilju usmerjenih, s feedback procesi nadzorovanih sistemov) mehanično prenašati na »žive sisteme«, še manj pa na socialne sisteme. Prav tako ni mogoče delati preprostih analogij med živimi sistemi (organizmi) in socialnimi sistemi. Tudi ni mogoče intencionalnosti pri človeku analogno razlagati z intencionalnim vedenjem živali. Živalski svet nam razkriva močno determiniranost s programiranimi vzorci vedenja; zato so kognitivni procesi in zavestno vedenje omejeni. Mnoge homologije, analogije in metafore, ki smo jih sprejeli v svoj kategorikalni aparat, so danes le še historična zanimivost.

Samozavedanje

George Herbert Mead je strukturiral kategorijo »self« (jaz identiteto) iz dveh sfer: iz osebnostnega jaza in iz družbenega jaza (posplošeni drugi). Družbeni jaz nastane, ko se opazujemo iz perspektive drugih in se zavedamo njihovih identitet. Osrednjo vlogo pri oblikovanju osebnostnega jaza pa je dodelil vokalni gesti (Mead 1934: 132).

Edward Hulett je to ponazoril z modelom prikritega poskusa: komunikator uresniči svoje namensko dejanje tako, da najprej pregleda svoj notranji vir informacij, internalizirano kognitivno karto. Zatem preiskuje možno igranje vlog in možne odzive drugega. To se dogaja kot notranji proces socializirane osebnosti (Hulett 1966, 2: 218). Visoko razvita žival ima prav tako neko obliko samozavedanja, ki nastaja iz zaznavanja sebe kot »osebnosti« in iz interakcije s človekom. Z drugimi besedami, pes izoblikuje »družbeni« jaz v komuniciranju z gospodarjem, ko v njegovi reakciji vidi samega sebe. Preprosto bi lahko dejali, da se visoko razvita žival vidi v zrcalu človeka. Nedvomno pa je tudi res, da se gospodar vidi v »zrcalu psa«, kadar se zave, da slabo ravna s svojim štirinožnim prijateljem.

Prikriti preizkus

Behavioristi so trdili, da z znanstvenimi raziskovanji ne moremo prodreti do zapletenih subjektivnih duševnih doživetij živali. Etolog Griffin (1976) pa je bil med prvimi, ki je menil, da nam sodobna razkritja komunikacijskih sposobnosti živali omogočajo, da se približamo emocionalnemu življenju živali. Postavil je tezo, da imajo živali duševne izkušnje in da komunicirajo zavestno. Raziskave vedenja živali v komunikacijskem območju, zlasti raziskave jezika, pa niso omogočile, da bi povsem pritrdili njegovi tezi.

Etologi si zastavljajo vprašanje, ali se živali zavedajo sebe v toliki meri, da vedo, kakšno vedenje izvajajo in kakšne vedenjske drže zavzemajo. Senzorične informacije hite od sklepov in mišic k osrednjim možganom in žival reagira; to dokazuje, da se žival zaveda svojega vedenja. Mnoge živali reagirajo tudi na svojo zrcalno sliko tako, kakor da bi srečale svojega sovrstnika. Šimpanzi in orangutani se lahko celo prepoznajo v zrcalu. Mladi šimpanzi pa zrcalo uporabljajo, da si čistijo dele telesa, ki jih ne vidijo. Šimpanzinja Viki pa je izvajala kretnje, ki jih je videla na slikah, na katerih so bile fotografirane njene lastne kretnje. Viki je znala posnemati 70 kretenj, med njimi tudi 10 takih, ki jih prej še ni videla.

Vreg, shema: Samozavedanje. Ponazoritev faze »prikritega poskusa« visoko razvitih živali – adaptacija Hulettovega modela.

Miselni svet in inteligenca

Inteligenca v človeškem pomenu je sposobnost samostojnega razmišljanja in delovanja, je sposobnost vračanja posameznikove izkušnje na samega sebe (refleksivnost), je oblika samozavedanja. Inteligenca je sposobnost spreminjanja okolja, raziskovanja in učenja; je odsevanje socialne aktivnosti, zavestne interakcije in kooperacije v procesih razvojnega spreminjanja družbe.

Tako pojmovane inteligence nimajo primati, šimpanzi, še manj psi. V kontekstu biološkega vedenja razumemo inteligenco kot razumno odzivanje na okolje, kot proces učenja in adaptacije na nove življenjske razmere v naravi. Proces evolucije terjajo »ustvarjanje« novih vzorcev vedenja v boju za preživetje, ustvarjanja kompleksnih in zapletenih oblik socialnega življenja, kooperativnost in delitev dela v socialnih »državah« živali.

Pri mnogih živalih opazimo sposobnost »razmišljanja«, nadarjenost za reševanje »problemov«, za razumno dojemanje izzivov okolja, za senzitivno odzivanje na okolje.

Primati in psi imajo sposobnost izvajanja notranjega »prikritega poskusa« svojih prihodnjih dejanj (miselni »preskus« lova plena, sposobnost predvidevanja reakcij tekmecev) in načrtnega delovanja v skladu s temi spoznanji. Zlasti primati imajo dober spomin in sposobnost asociativnega učenja na temelju izkušenj iz preteklosti, povezovanja novih informacij z informacijami iz spomina, kar omogoča izbiranje med odločitvami.

Nekateri primati kažejo izjemno razvito osebnost. Geneza osebnosti je zlasti opazna pri živalih, ki živijo v socialnem stiku z ljudmi. Žival razvija osebnostni »jaz« ne samo pri komuniciranju z drugimi živalmi, marveč zlasti v komuniciranju z ljudmi. Okolje domačih živali je socialno okolje človekovega krdela (družine), kar omogoča procese učenja in razvijanje inteligence.

Nedvomno imajo psi spomin. Intenzivno zaznavajo okolje in v spominu ohranjajo mnoge podrobnosti. Po več mesecih prepoznajo človeka, žival ali kraje; spominjajo se prijetnih dogodkov, zlasti pa dogodkov, ki so ogrožali njihovo osebnost ali celo življenje. Zapomnijo si vonje, glasove, zvoke, strele ali druge poke. Zapomnijo si učno snov; sposobni so priučenemu dodati nove učne vzorce. Seveda pa sam spomin še ni dokaz inteligence.

V zadnjem obdobju znanstveniki dokazujejo, da tudi pri živalih, na primer pri psu, zasledimo razumne odločitve. Težko pa je presoditi, kdaj gre za nagona dejanja (nagon in instinktivno kretanje), kdaj je vedenje posledica šolanja, kdaj pa se kaže »razumno« dejanje samozavestnega psa, ki je razvil lastno identiteto.

Napetost organizma in senzibilnost

Sodobna sistemska teorija je problem senzibilnosti (občutljivosti) živih bitij skušala razložiti s stopnjo napetosti organizma. Organizmi so kompleksni, adaptivni in energetske »nabiti« sistemi, kjer energetski potencial igra pomembno vlogo pri obliki in organizaciji sistema in motivacijski moči organizma. Taki organizmi imajo visoko »razdražljivost protoplazme«. Pri živalih se to kaže kot napetost ali stres, pri človeku kot psihična energija ali motivacijska moč.

V ožjem smislu je »napetost« notranja tesnoba organizma. Sistemska teorija presoja, da življenje ni nič drugega kot sekvenca (zaporedje) reakcij na strese, ki jih doživljamo. Človek se nenehno srečuje s situacijami, ki jim ni kos. Zato v takih stresnih situacijah mobilizira energijo in tako producira stanje napetosti. Ko skuša zmanjšati napetost, dobi spodbudo, da podvzame akcijo in se odzove na dražljaj okolja. Stresne situacije torej niso samo destruktivne, marveč so lahko tudi konstruktivne, lahko spodbujajo organizem, da uporabi energetski potencial in poveča pripravljenost na akcijo (Buckley, 1967: 52).

Zato morajo biološki, psihološki in sociokulturni sistemi imeti določeno stopnjo senzitivnosti, občutljivosti in »plastičnosti«, da lahko vtisnejo (kartografirajo) dogodke v okolju. Taka napetost do okolja zahteva selektivna merila, na temelju katerih bo organizem vtisnil in asimiliral tiste raznolikosti okolja, ki so za organizem relevantne, nujne za samoohranitev in razvoj.

Med biološkim in družbenim sistemom so pomembne razlike. Pri prehodu od nečloveškega (živalskega) adaptivnega sistema k človeškemu je diskontinuiteta. Pri človeku stopa v ozadje neposredno vtisnjenje (kartografiranje) okolja, v ospredju pa je senzitivno vtiskovanje subtilnih vedenj in gibov, namenov in jezikovnih simbolov posameznikov in skupin. Žival se senzibilno odziva predvsem na naravno okolje in vtiskuje stanja in dogajanja okolja v boju za preživetje.

Nekatere domače živali so v procesu udomačevanja razvile senzibilnost na okolje človeške skupine. Občutljivo zaznavajo dogajanja v domačem okolju, v družbi s človekom. V njihove kortikalne centre se vtiskujejo dogajanja v procesu socializacije in učenja; tam se v skladu s potrebami, interesi in psihološkimi motivi presejejo, kodirajo in ohranijo v spominu kot izkušnja za adaptacijo na življenje v človeškem okolju.

Holistično razumevanje sveta predpostavlja vzajemno povezanost sistemov (in podsistemov). Biopsihosocialni model sestavljajo trije sistemi: 1. biološki sistemi s podsistemi (celice, tkiva, organi), 2. psihološki sistemi s podsistemi (kognicije, emocije, motivacija) in 3. socialni sistemi s podsistemi (družina, skupnost, družba). (Selič, 1994: 164).

Čustveni svet človeka je interdependentno povezan s kognitivnim svetom. Pri visoko razvitih živalih, zlasti pri psu je izraziteje razvit kot miselni svet. Čustveni svet psa je »analogen« čustvenemu svetu otroka, zlasti ženskega spola.

Čustva so pomemben del človeškega izkustva. Človek lahko opiše svoja čustva, in jih primerja z opisi čustev drugih ljudi. Žival svojih čustev ne more opisati z jezikom človeka, zato je za etologa izredno težko znanstveno opredeljevati čustva živali.

Čustva se kažejo na različnih ravneh: na subjektivni, na fiziološki in na etološki ravni. Zato jih je težko uskladiti. Na subjektivni ravni so čustva povsem osebna izkušnja. Nemogoče je doživeti čustva druge osebnosti. Lahko jih primerjamo z našimi čustvi, toda popolne skladnosti ni. Še težja je analiza čustev živali. Obstaja težnja, da nekaterim živalim, na primer primatom, psom ali mačkam, pripisujemo emocionalne izkušnje, ki so človeku filogenetsko blizu, medtem ko žuželkam pripisujemo popolnoma druge emocionalne izkušnje.

Emocionalna stanja človeka fiziologi pojasnjujejo s spremembami v avtonomnem živčnem sistemu. Tudi pri živalih lahko na podlagi fizioloških indikatorjev, na primer, zvišanja frekvence srčnih utripov ali sprememb v hormonalnem ravnotežju, sklepamo na emocionalna vzburljenja, na primer, na strah, agresivnost ali seksualno razpoloženje.

Živali kažejo fiziološke znake emocionalnih razpoloženj, kar pa ne pomeni, da so ta čustva enaka človeškim. Živali občutijo bolečine, izražajo strah in agresivnost ter številna spolna razpoloženja. Izredno imajo razvita materinska čustva: varovanje mladičev in smisel za vzgojo svojih »otrok«.

Senzibilnost, vigilantnost, razpoloženje

Etologi so ugotovili, da mora obstajati tudi psihična pripravljenost organizma za izvajanje določene aktivnosti. To je poleg motiviranosti tudi ustrezná senzibilnost (občutljivost) organizma, vigilantnost (čuječnost) in razpoloženje živali. Apetenca se zato pojavi predvsem takrat, kadar obstaja kompleksna notranja pripravljenost organizma za izvajanje določene dejavnosti, to je, kadar je žival na ustrezni stopnji vigilantnosti in v dobrem razpoloženjskem stanju.

Senzibilnost (občutljivost čutil) je pojav, ki je povezan z odzivnostjo na določene dražljaje in temelji na fizioloških procesih organizma. Senzibilnost čutil obraza se kaže kot razlika v odražanju barvnih tonov in nasičenosti z barvo, pri čutilu sluha pa kot višina tonov in barva zvoka. Jakost občutljivosti je različna glede na čutila. Pri občutljivosti na svetlobo lahko ob normalni adaptacijski zmožnosti ugotovimo kar 35 stopenj senzibilnosti.

Senzibilnost lahko na biološki ravni opredelimo preprosto kot stopnjo občutljivosti organizma na dražljaje okolja. Žival je lahko občutljiva na bolečine: vsaka žival nanje drugače reagira, nekatera zelo občutljivo, druga topó. Pes lahko občutljivo reagira na udarce. Lahko se občutljivo odziva na podnebne razmere, na

vročino ali mraz, na veter, sneg, dež, na nevihte in strele. Pes se lahko senzitivno odziva na srečanje s sovrstniki, na tekmeča, ki vdira na njegovo ozemlje. Lahko zelo natanko spremlja gibanje človeka, njegovo obrazno mimiko, govor, njegova razpoloženja, lahko pa povsem brezbrizno strmi v svojega gospodarja.

Senzibilnost je genetsko determinirana, pogojena je s pripadnostjo določeni vrsti, pa tudi z genetskimi dispozicijami v okviru določene vrste. Senzibilnost je lahko tudi pridobljena v procesu socializacije.

Vigilantnost je stanje žive čuječnosti za eksogene in/ali endogene dražljaje, ki lahko sprostijo določeno apetenčno vedenje. Stanje čuječnosti prepoznamo po tem, da žival živo reagira na dražljaje. Čuječnost je sposobnost živali, da svojo pozornost hitro usmeri na nov dražljaj.

Razpoloženje nastaja ob delovanju zunanjih in notranjih dražljajev (primarni učinki, hormoni, stopnja vigilance, kondicija, spodbude spomina). Poleg tega lahko nastane le takrat, kadar splošna konstitucija živali spodbuja in uravnava stanje počutja (psihična občutljivost, senzibilnost).

Dobro počutje je fizično-psihološko stanje organizma, za katero je značilna zadovoljitev vseh za vrsto specifičnih in individualnih (subjektivnih) potreb in se vzdržuje z neoviranim, normalnim potekom telesnih funkcij v daljšem obdobju. Če pa je žival dalj časa »oropana« dobrega počutja, nastopijo stanja strahu, prestrašenosti in druge konfliktno psihične napetosti. Tako stanje povzročajo tudi bolezni, poškodbe, zunanji pritiski itd.

Pobitost, nerazpoloženost in druge oblike depresije povzročajo šibko voljo za delovanje. Žival je lahko tudi v stanju razdraženosti (zlovoljnosti) in ni pripravljena na delovanje. Za žival je verjetno najbolj depresivna oblika razpoloženja žalost. Depresivno razpoloženjsko stanje je pogost pojav. Stresna stanja povzročajo frustracije, ki bodo povzročile stalno depresijo.

Razpoloženje se razlikuje od apetence, prvič po tem, da v nasprotju z apetenco ne zahteva aktivnosti, drugič pa po tem, da ni nagonsko specifično kot apetenca. Žival pa je nasprotno lahko razpoložena za akcijo; vendar »razpoloženje« nima notranje moči, ki zahteva akcijo, kot jo ima apetenca. Razpoloženje lahko analitično ugotovimo le tedaj, če nastaja ob apetenci, ki terja akcijo, in vodi k apetenčnemu vedenju. Razpoloženje in pripravljenost za akcijo se lahko prenašata na sovrstnike s pomočjo signalnih dražljajev ali značilnega simbolnega vedenja. Intencionalni gibi, ženitni ceremonial ali komunikacijski signali lahko spodbude socialno posnemanje ali enako vedenje.

Ravnesje in stabilnost

Organizem moramo opazovati v razvojnem, nastajajočem procesu interakcij, različnih vzvratnih tokov, selektivnih odločitev posameznikov ali skupin v življenjskem procesu samoohranitve in razvojnega spreminjanja (morfogeneze). Kompleksen adaptiven sistem (organizem) mora vsebovati tako prvine stabilnosti kot fleksibilnosti (dovajanja novih informacij in restrukturiranja) (Vreg, 1990: 158).

Vsi živi sistemi skušajo ohranjati trdna stanja (stabilnost) tako, da ohranjajo sistem v dinamičnem ravnesju. Vsako neravnesje povzroča pritiske (strese) in notranjo napetost v sistemu; posledica tega pa je rastoča nestabilnost sistema. Procese uravnovešanja in prilagajanja uravnava povratni tokovi, ki povečujejo ali zmanjšujejo odklone (deviacije).

Načelo uravnovanja sistema so sprejeli tudi nekateri psihologi, ki so razvili teorijo o psihičnem ravnovesju v človeku: kadar se pojavijo stresi ali konfliktni situacije, nastopi spoznavno in čustveno neskladje (kognitivna in afektivna disonanca), poruši se človekovo duševno ravnovesje (dvom o vrednotah, o sočloveku, smrt bližnjega). Človek si tedaj krčevito prizadeva, da spet vzpostavi psihično (spoznavno in čustveno) ravnotežje, da doseže psihično stabilnost, spoznavno in čustveno skladnost.

Podobna stanja lahko opazimo tudi pri živalih. Kadar zunanji ali notranji dražljaji (pritiski, grožnje, vpitje, prisila, spopadi, telesne poškodbe ali bolezen) visoko razvito bitje vržejo iz ravnotežja, je psihično, spoznavno in čustveno prizadeto. Zato lahko predpostavljamo, da se pri visoko razvitih živalih menjavajo ciklični napetosti in sprostitve, iskanja notranjega ravnotežja, ki potrjuje njihovo osebnost.

Kot sklep lahko ugotovimo:

Organizem moramo opazovati v razvojnem procesu interakcij, različnih vzvratnih tokov, selektivnih odločitev posameznikov ali skupin v življenjskem procesu samoohranitve in razvojnega spreminjanja. Kompleksen adaptiven sistem (organizem) mora vsebovati tako prvine stabilnosti kot tudi fleksibilnosti (dovajanja novih informacij in restrukturiranja). Kadar se pojavijo konfliktni situacije, nastopi spoznavno in čustveno neskladje. Zato si živi sistemi, organizmi prizadevajo, da bi dosegli stabilnost, ravnovesje, spoznavno in čustveno skladnost.

LITERATURA

- BUCKLEY, W., *Sociology and Modern Systems Theory*, New Jersey 1967.
FRANCK, D., *Verhaltensbiologie. Einführung in die Etologie*, Stuttgart, New York 1985.
GRIFFIN, D., R., *The Question of Animal Awareness*, New York 1976/81.
HULETT, E., »A Symbolic Interactionist Model of Human Communication«, v: *AV Communication Review*, 1-2, 1966.
LINDAUER, M., *Botschaft ohne Worte. Wie Tiere sich verständigen*, München, Zürich 1990.
MEAD, E., *Mind, Self, and Society*, Chicago in London, 1972, prvič 1934
SELIČ, P., »Biopsihosocialni model zdravja«, v: *Antropos*, 1994, s t. 4-6.
VREG, F., *Demokratično komuniciranje*, Obzorja, Maribor 1990.
VREG, F., *Vedenje psa, Moba-Kynos*, Ljubljana 1993.
VREG, F., *Sodobna etologija in biokomuniciranje*, TIP, št. 5-6, 1994.

Programi javnih del na področju socialnega varstva

Rezultati evalvacijske študije

Konceptualna opredelitev programov javnih del

Akterji politike zaposlovanja posežejo po javnih delih takrat, ko stopnja brezposelnosti prestopi določeno mejo oziroma ko se srečajo s problemom dolgotrajne brezposelnosti. To sredstvo uporabijo v njegovi klasični funkciji kot »blažilca problema brezposelnosti« v določeni panogi dejavnosti ali v določeni regiji. To pomeni, da to sredstvo pomaga dolgotrajno brezposelni osebi prebroditi »krizo odvečnosti in izključenosti« oziroma da ji pomaga ohranjati njene poklicne sposobnosti in njeno samozavest.

Vendar pa ta prvi, minimalni cilj, ki ga je mogoče doseči z javnimi deli, tega sredstva ne legitimizira v celoti. V celoti ga legitimizira javna korist oziroma dejstvo, da so rezultati programa javnega dela v prid splošni blaginji neomejenega kroga ljudi. S programi javnih del se lahko opravijo dela, ki drugače ne bi bila opravljena, oziroma dela, ki nimajo vnaprej določenega nosilca.

Javna dela so bila v slovenski prostor uvedena z Zakonom o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti iz leta 1991. Stopnja brezposelnosti je takrat dosegla 10% aktivnega prebivalstva, razmere v gospodarstvu pa so napovedovale njeno nadaljnje naraščanje. Zato ni presenetljivo, da so v tem zakonu javna dela opredeljena kot sredstvo aktivne politike zaposlovanja.

Postavitev programov javnih del v funkcijo aktivne politike zaposlovanja zahteva ambicioznejšo opredelitev ciljev, ki jih je s tem sredstvom mogoče doseči. Programi javnih del so sredstvo aktivne politike zaposlovanja takrat,

- ko se brezposelna oseba, ki je vključena v program javnega dela, usposobi in preusmeri k delom, za katera obstajajo potencialno prosta delovna mesta,
- oziroma takrat, ko se na temelju programa javnega dela izoblikujejo nova delovna mesta za polno ali delno zaposlitev brezposelnih oseb po prenehanju javnega dela.

Če je javna korist splošno legitimizacijsko načelo vsakega programa javnega dela, potem se posamezni programi med seboj razlikujejo po naslednji hierarhiji ciljev:

- vključitev v skupino oziroma družbeno dogajanje (in s tem premagovanje krize izključenosti in odvečnosti pri brezposelni osebi);
- ohranjanje poklicnih sposobnosti in delovne kondicije;
- preusmeritev oziroma prekvalifikacija k potencialno prostim delovnim mestom;
- ustvarjanje novih delovnih mest in s tem zaposlitve za brezposelne osebe.

* Dr. Zinka Kolarič, docentka na FDV.

Podlaga za članek je raziskovalno poročilo Evalvacija programov javnih del na socialnem področju, ki je bilo pripravljeno za Republiški zavod za zaposlovanje ter za Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

Oblikovalci programov javnih del morajo tako na začetku natančno vedeti, kateri cilj želijo s posameznim programom doseči. Od tega je namreč odvisno, katero kategorijo brezposelnih oseb bodo vključili v izvajanje programa in kako bodo to izvajanje organizirali in nadzorovali. To vse pa seveda vpliva na kakovostno zadovoljitev javnih/skupnih potreb (javna korist), s čimer se, kot rečeno, vsak program javnega dela dokončno legitimizira.

Vrste programov javnih del na socialnem področju

Pod pritiskom naraščajoče brezposelnosti so programi javnih del v Sloveniji hitro nastajali. Nastajali so na za javna dela tipičnih območjih, kot je komunalno področje, nastajali pa so tudi na »novih področjih«, predvsem na področju socialnega in otroškega varstva. Ravno na teh dveh področjih je bila od samega začetka dinamika »ponudbe« programov največja.

TABELA 1: DINAMIKA OBLIKOVANJA PROGRAMOV JAVNIH DEL PO POSAMEZNIH PODROČJIH 1992-1994

Področje	1992	1993	1994
	Štev. prog.	Štev. prog.	Štev. prog.
1. Socialnovarstveni programi	151	188	201
2. Programi v javni upravi, izobraževanju, kulturi in turizmu	98	185	208
3. Ekološki, kmetijski in gozdarski programi	96	104	98
4. Programi v komunalni infrastrukturi	131	197	183
Skupaj	464	674	690

TABELA 2: ŠTEVILO VKLJUČENIH V PROGRAME V LETIH 1993 IN 1994

Področje	1993	1994
	Štev. vključenih	Štev. vključenih
1. Socialnovarstveni programi	1.768	1854
2. Programi v javni upravi, izobraževanju, kulturi in turizmu	996	1023
3. Ekološki, kmetijski in gozdarski programi	832	520
4. Programi v komunalni infrastrukturi	1.413	1078
Skupaj	5.009	4475

TABELA 3: SOCIALNOVARSTVENI PROGRAMI JD V LETU 1994

Območna enota RZZ	Število programov	Število udeležencev	Trajanje programov (v mes.)
Celje	10	160	11
Koper	32	188	9
Kranj	28	189	8
Ljubljana	55	523	9
Maribor	23	379	9
Murska Sobota	11	62	10
Nova Gorica	10	60	9
Novo mesto	14	78	9
Sevnica	6	40	12
Velenje	12	175	12
Slovenija	201	1854	9.8

Iz tabel je razvidno, da se je v obdobju 1992–1994 izvajalo največ socialnovarstvenih programov (540). Na drugem mestu so programi v komunalni infrastrukturi (511), na tretjem so programi v javni upravi, izobraževanju, kulturi in turizmu (489) in na zadnjem mestu so ekološki, kmetijski in gozdarski programi (298). V socialnovarstvene programe je ves čas vključenih tudi največ brezposelnih oseb (35% v letu 1993). Ta ugotovitev velja tudi v letu 1994, čeprav so v tem letu programi v javni upravi, izobraževanju, kulturi in turizmu številčno nekoliko presegli socialnovarstvene programe.

Dejstvo, da je »ponudba« socialnovarstvenih programov od samega začetka najvišja, je presenetljivo. Pojasniti ga je mogoče z analizo dogajanja v javnih socialnih zavodih od sredine 80. let naprej.

Oblikovalci in organizatorji izvajanja programov javnih del na socialnem področju so praviloma javni socialni zavodi. Le izjemoma se v teh dveh funkcijah pojavljata zasebna ali prostovoljna organizacija. Sredi 80. let so se ti na zmanjšan dotok finančnih sredstev, potrebnih za njihovo delovanje, odzvali na različne načine. Da bi znižali stroške, so si poskušali nekatere storitve zagotoviti s sklepanjem pogodbenih razmerij z zunanji sodelavci. Hkrati so se z nekaterimi novimi programi odprli v svoja okolja in poskušali tam zadovoljiti potrebe, ki bi jih morali drugače zadovoljiti v svojih okvirih. Za izvajanje teh programov so poskušali mobilizirati predvsem prostovoljce (Svetlik in drugi, 1989). S tem se je začel proces oblikovanja »pomoči na domu«, ki je nov element v strukturi slovenskega sistema blaginje (Kolarič, 1993).

Javna dela so javni socialni zavodi »pripeli« na ti dve inovaciji v svojem delovanju. Programe javnih del na socialnem področju je namreč mogoče razdeliti v dve skupini:

1. V prvo skupino spadajo »interni programi« javnih del. Z njimi si (predvsem) javni socialni zavodi zagotavljajo manjkajočo delovno silo. Natančneje rečeno, brezposelne osebe, vključene v program javnega dela, so nadomestile prej pogodbeno najete zunanje delavce in deloma tudi prostovoljce. Med vsemi programi javnih del na socialnem področju so ti najštevilnejši. V letu 1993 jih je bilo 76.

a. Domovi za ostarele si tako npr. zagotavljajo pomoč pri postrežbi in negi bolnih ter pomoč pri organiziranju prostega časa za starostnike; varstveno – delovni centri in invalidske delavnice si tako zagotavljajo pomoč pri delovni

terapiji; vzgojni zavodi za mladostnike in kazenski zavodi za odrasle si tako zagotavljajo vzgojno-varstvene storitve itn. V letu 1993 je bilo 27 takšnih »programov«.

b. Urad za priseljence in begunce zagotavlja z javnimi deli delovanje begunskih centrov. Vse najpomembnejše funkcije, od upravljanja centrov do zagotavljanja medicinske in psihološke pomoči beguncem, se izvajajo v obliki javnih del. V letu 1993 je bilo 41 takšnih »programov«.

c. V to skupino pa je mogoče uvrstiti tudi tista javna dela, s katerimi si prostovoljne organizacije (predvsem RK) zagotavljajo nekatere storitve (urejanje skladišč, razdeljevanje pomoči). V letu 1993 je bilo 8 primerov takšnih javnih del.

2. V drugo skupino spadajo »eksterni« programi javnih del. To so tisti programi, ki jih (praviloma) javni socialni zavodi izvajajo za zunanje uporabnike, to je za uporabnike na njihovih domovih. V nekaj primerih se kot organizator izvajanja programa pojavljajo zasebne in prostovoljne organizacije. Te programe je mogoče naprej razdeliti v dve podskupini:

a. V prvo podskupino spadajo tisti programi, ki jih je mogoče (delno) komercializirati. To pomeni, da je mogoče storitve, ki se s programom izvajajo, (delno) zaračunati uporabnikom. Takšni so predvsem programi pomoči starim in invalidnim osebam na njihovih domovih ter programi varstva otrok na domovih. Prvi vključujejo pomoč pri osebni negi starostnika ali invalida, gospodinjsko pomoč, pomoč pri opravi zunaj doma in družabništvo. Drugi pa vključujejo varstvo malčkov, pa tudi predšolskih in šolskih otrok na njihovih domovih. V letu 1993 je bilo 66 takšnih programov; 60 programov je bilo namenjenih starostnikom in invalidom, 6 pa varstvu otrok na domovih.

b. V drugo podskupino spadajo tisti eksterni programi, ki jih ni mogoče komercializirati. To pomeni, da storitev, ki se s temi programi izvajajo, ni mogoče zaračunati uporabnikom. Tukaj gre na eni strani za programe pomoči (socialno ogroženim) družinam s težavnimi otroki (učna in vzgojna pomoč), z duševno prizadetimi otroki (storitve varstva) in prizadetimi odraslimi osebami (varstvo, družabništvo, prevoz). Na drugi strani pa gre za programe pomoči mladostnikom, ki vključujejo pomoč vedenjsko motenim mladostnikom, mladostnikom, ki se znajdejo v stiski, in pomoč pri ponovni vključitvi v šolanje za tiste mladostnike, ki so iz njega izpadli. V letu 1993 je bilo 38 takšnih programov. Pomoč družinam se je izvajala skozi 17 programov, 14 programov pa je bilo namenjenih mladostnikom. K tem programom je treba prišteti še 6 programov, na podlagi katerih se je dala pomoč kmetom na demografsko ogroženih območjih (trije programi), pomoč Romom (dva programa) in razvijalo prostovoljno delo (en program).

S programi javnih del, ki smo jih uvrstili v prvo skupino in imenovali »interni programi«, se zapolnjujejo trenutne potrebe po dodatni delovni sili v javnem socialnem zavodu ali prostovoljni organizaciji (primer Rdečega križa). Oba navedena akterja delujeta v javno korist, tako da so s tega vidika ti programi legitimizirani. Od interesa organizacije pa je seveda odvisno, kateri od navedenih ciljev bo z njimi dosežen: ali bo to samo začasna vključitev brezposelne osebe ali pa bo to prekvalifikacija oziroma stalna zaposlitev za brezposelno osebo.

Programi, ki smo jih uvrstili v drugo skupino in imenovali »eksterni« programi, so dosti celovitejši, vsebinsko zahtevnejši in občutljivejši. To seveda ne pomeni, da jih lahko izvajajo le posebej izšolani profesionalci. Ob ustreznem usposabljanju in strokovnem vodenju jih lahko izvajajo prostovoljci (kot je bilo to pred uvedbo javnih del), lahko jih izvajajo brezposelne osebe, vključene v javno delo (kot je to zdaj), lahko pa bi jih izvajale te iste osebe, vendar zaposlene na novih delovnih mestih, v novih neprofitnih organizacijah. Drugače rečeno, ti programi javnih del

so realna podlaga za oblikovanje novih neprofitnih organizacij na področju socialnega in otroškega varstva.

To še posebej velja za tiste programe, ki jih je možno (delno) komercializirati, to je zaračunati uporabnikom. Gre za programe pomoči ostarelim in invalidom na njihovih domovih ter za programe varstva otrok na domovih. Imenovali bi jih lahko »uvajalni« programi, saj se med njihovim izvajanjem izoblikujejo vsi elementi, ki so potrebni za konstituiranje samostojne organizacijske enote po preteku javnega dela; osebe, ki organizirajo izvajanje programa (te so lahko zaposlene v javnem zavodu, lahko so zasebniki, lahko pa so povezane s prostovoljno organizacijo), pridobijo določeno menedžersko znanje, brezposelne osebe, ki izvajajo pomoč, si pridobijo znanje in izkušnje, uporabniki pa prav tako prepoznajo dobre in slabe strani tega načina zadovoljevanja potreb. Vse to so konstitutivni elementi nove neprofitne organizacije, v katero je mogoče neposredno preoblikovati tovrstni program javnega dela. Ta nova organizacija pomeni nova delovna mesta za samozaposlitev in polno ali delno redno zaposlitev prej brezposelnih oseb ter jamstvo za kontinuirano zadovoljevanje potreb po pomoči pri uporabnikih. Tisto, kar manjka, je razdelitev finančne odgovornosti za izvajanje programa med državo in uporabniki.

Odgovornost države za (so)financiranje izvajanja teh programov izhaja iz načela socialne pravičnosti, ki je legitimizacijsko načelo države blaginje (Kolarič, 1990). To načelo pomeni izenačevanje možnosti dostopa vsem državljanom do tiste količine in vrste storitev, ki jo določa nacionalni program. Nad to mejo je dostopnost storitev odvisna od kupne moči oziroma plačilne sposobnosti uporabnikov. Uresničitev tega načela bi pomenila, da država zagotavlja storitve iz nacionalnega programa vsem otrokom, starostnikom in prizadetim, tako tistim, ki so v javnih zavodih, kot tudi tistim, ki so na svojih domovih. Drugače rečeno, tako kot država (so)financira storitve za otroke, starostnike in prizadete osebe, ki so v javnih socialnih zavodih, bi morala (so)financirati tudi storitve za otroke, starostnike in prizadete, ki ostajajo na svojih domovih.

Med programi, ki smo jih uvrstili v drugo skupino, so tudi takšni, ki jih ni mogoče »komercializirati«. Programov pomoči socialno ogroženim družinam, mladostnikom ter marginalnim skupinam ni mogoče zaračunati uporabnikom. To so »permanentni« programi, za izvajanje katerih mora prevzeti država vso odgovornost. Implementacija teh programov lahko teče v obliki javnih del, lahko se pa ti programi vključijo v nacionalni program in se izvajajo kot javna služba. To pa seveda ne pomeni, da se morajo ti programi izvajati le v okviru javnih socialnih zavodov. Izvajajo jih lahko tudi zasebne neprofitne in prostovoljne organizacije, ki imajo licenco in so si na javnem natečaju pridobile koncesijsko pogodbo. Z njo so določene količina in vrsta storitev, ki jih bodo proizvedle, ter količina finančnih sredstev, ki jim jih bo država za ta namen zagotovila.

Iz povedanega izhaja, da postanejo programi javnih del več kot le sredstvo aktivne politike zaposlovanja. Postanejo sredstvo socialne politike nasploh, saj so realna podlaga za nastajanje novih neprofitnih organizacij na socialnem področju. Te nove organizacije bi bilo mogoče povezati s prostovoljnimi organizacijami in društvi v »močan sektor«, ki bi lahko prevzel nase velik del bremena pri zagotavljanju socialne varnosti in blaginje za ljudi. V razmerah, ko ne bo mogoče ohraniti javnega sektorja v sedanjem obsegu in ki niso naklonjene »razcvetu« profitno usmerjenega zasebnega sektorja, bi lahko temu novemu neprofitno/volonterskemu sektorju pripadlo »drugo mesto« v slovenskem sistemu blaginje – takoj za javnim sektorjem in pred profitno usmerjenim zasebnim sektorjem. Država (javni

sektor) na prvem mestu (po odgovornosti za zagotavljanje socialnih storitev), civilna družba (neprofitne in prostovoljne organizacije ter neformalne socialne mreže) na drugem mestu in trg (profitno usmerjeni zasebni sektor) na tretjem mestu. Takšna struktura slovenskega sistema blaginje ni na področju socialnega in otroškega varstva le realno možna, ampak je tudi zaželena (Kolarič, 1993).

Merila evalvacije javnih del na socialnem področju

Evalvacija tako konceptualiziranih javnih del je zahtevna naloga. Narekuje namreč evalvacijo vsakega konkretnega programa po več merilih. Ta so:

1. Prvo merilo evalvacije je »merilo koristnosti« vključitve v javno delo za brezposelno osebo. Objekt analize so tukaj brezposelne osebe, vključene v program javnega dela kot izvajalke storitev. Cilj analize je ugotoviti njihove značilnosti, predvsem pa motive oziroma pričakovanja, ki naj bi jih z vključitvijo v javno delo uresničili. Vidik koristnosti merimo na kontinuumu:

- od vključenosti v družbeno dogajanje za dolgočasno brezposelno osebo,
- preko zagotovitve nekoliko višjih denarnih prejemkov, kot je nadomestilo za brezposelnost,
- vzdrževanja poklicnih sposobnosti,
- preusmeritve k želnemu delu
- in možnosti za samozaposlitev ali polno oz. delno redno zaposlitev brezposelne osebe.

Motive iz prve polovice kontinuuma je mogoče uresničiti že z vključitvijo v »interne« programe javnih del. Za uresničitev motivov iz druge polovice kontinuuma pa je potrebna vključitev v »eksterne« programe, tako »uvajalne« kot tudi »permanentne«. Koristnost vključitve v program javnega dela je tako v končni instanci funkcija vključitve brezposelne osebe v ustrezen program. Bolj so brezposelne osebe z motivi iz druge polovice kontinuuma vključene v »uvajalne« in »parmanentne« programe, tem koristnejši so zanje ti programi. Hkrati so programi, v katere so vključene brezposelne osebe z motivi iz druge polovice kontinuuma, realna podlaga za nastanek novih neprofitnih organizacij z novimi delovnimi mesti. Brezposelne osebe z motivom delne ali polne zaposlitve na teh novih delovnih mestih in z dveletno izkušnjo pri izvajanju programa so prvi konstitutivni element te nove organizacije.

2. Drugo merilo evalvacije je »merilo funkcionalnosti« programa javnega dela za uporabnike. Objekt analize so tukaj uporabniki storitev. Operacionaliziramo ga kot razmerje med potrebami po storitvah pri uporabnikih in njihovo zaznavo ustreznih možnosti za zadovoljitev teh potreb.

Uporabniki »internih programov« javnih del so javni zavodi in (izjemoma) prostovoljne organizacije. Ti so seveda zainteresirani za »poceni« delovno silo, ki jo dobijo s temi programi. Uporabniki »eksternih«, »uvajalnih« in »permanentnih« programov pa so zunaj javnih zavodov, praviloma na svojih domovih. »Uvajalni« in »permanentni« programi javnih del so v dveletnem kontinuiranem izvajanju preoblikovali latentne potrebe uporabnikov po storitvah v manifestne. Če se uporabnikom pomoč na domu zdi ustrezná oblika za zadovoljevanje njihovih manifestnih potreb, toliko so ti programi zanje funkcionalni. Hkrati so tako percipirani programi realna podlaga za nastanek novih neprofitnih organizacij. Že izoblikovana mreža uporabnikov je namreč drugi konstitutivni element te nove organizacije.

3. Tretje merilo evalvacije je »merilo učinkovitosti« izvajanja programa javnega dela. Predmet analize so tukaj postopki organizacije, ki organizira izvajanje programa. To je lahko javni zavod, zasebna organizacija ali prostovoljna organizacija.

Učinkovitost je opredeljena kot razmerje med inputom in outputom. Glede na to da organizator izvajanja programa ni avtonomen ne pri pridobivanju niti pri razporejanju finančnih virov, učinkovitosti ne moremo operacionalizirati kot razmerje med porabljenimi finančnimi viri in količino opravljenih storitev. Seveda nam enostaven izračun pokaže, da je zagotavljanje storitev s programom javnega dela cenejše, kot če bi se te storitve zagotavljale z redno dejavnostjo javnega zavoda. Vendar pa nam ta podatek ne pove ničesar o učinkovitosti izvajanja programa javnega dela. Zato lahko učinkovitost izvajanja operacionaliziramo le kot (ne)skladje med upravljavskimi viri organizacije in formalno postavljenimi zahtevami. Te vključujejo: izbor ustreznih brezposelnih oseb in njihovo (permanently) usposabljanje, oblikovanje mreže uporabnikov, organiziranje kontinuiranega izvajanja programa, nadzor kakovosti storitev ter predstavitev programa v javnosti. V čim večji meri organizator izvajanja programa razpolaga z upravljavskimi viri, ki izvajajo navedene zahteve, tem učinkovitejša je izvajanje programa. Hkrati je že izoblikovani menedžer tretji konstitutivni element potencialne nove neprofitne organizacije.

4. Zadnje merilo evalvacije je »merilo uspešnosti« uresničitve ciljev programa javnega dela. Cilje postavljajo financerji programov. To so na eni strani akterji politike zaposlovanja, na drugi strani pa akterji lokalnih oblasti.

Akteriji politike zaposlovanja postavljajo cilje v razponu med blažitvijo problema brezposelnosti in zmanjševanjem brezposelnosti. Ta razpon lahko operacionaliziramo takole:

- vključitev dolgotrajno brezposelnih, težko zaposljivih, starejših oseb v družbeno dogajanje in s tem blažitev problema izključenosti in odvečnosti;

- ohranjanje poklicnih sposobnosti in veščin pri mlajših brezposelnih osebah s potencialnimi možnostmi zaposlitve v njihovem poklicu;

- preusmeritev, »prekvalifikacija« brezposelnih oseb z minimalnimi možnostmi zaposlitve v njihovem poklicu v poklice s potencialnimi možnostmi zaposlitve;

- oblikovanje novih delovnih mest in s tem možnosti za samozaposlitev oziroma polno ali delno redno zaposlitev prej brezposelnih oseb.

Vsi navedeni cilji so za akterje politike zaposlovanja pomembni. Njihova hierarhija se oblikuje in spreminja glede na spremembe v strukturi brezposelnih. Vsekakor pa navedeni cilji niso uresničljivi s katerim koli programom javnega dela. Za doseg prvih dveh ciljev zadostuje vključitev brezposelnih oseb v »interne« programe javnih del. Druga dva cilja pa sta uresničljiva le z vključitvijo brezposelnih oseb v »eksterne«, »uvajalne« in »permanentne« programe. Čim večje je skladje med ponujenimi programi javnih del in strukturo brezposelnih, tem večja je verjetnost, da bodo cilji, ki si jih postavljajo akterji politike zaposlovanja, tudi uresničeni. Seveda so programi, ki omogočajo uresničenje zadnjih dveh ciljev, vsebinsko dosti zahtevnejši in celovitejši kot tisti, ki vodijo k prvima dvema ciljema. To pomeni, da je pri njih treba računati z večjimi stroški usposabljanja in preusposabljanja brezposelnih oseb. Če so akterji politike zaposlovanja pripravljeni s svojimi drugimi sredstvi podpreti »uvajalne« in »permanentne« programe, so ti programi realna podlaga za nastanek novih delovnih mest v novih neprofitnih organizacijah.

Blažitev in zmanjševanje problema brezposelnosti je tudi za akterje lokalnih oblasti kot drugega financerja javnih del prednostni cilj. Seveda pa ti s programi javnih del povezujejo tudi svoje avtonomne cilje. Ti so:

- opravljanje dejavnosti, ki je v javno korist;
- opravljanje dejavnosti, ki nima vnaprej (sistemsko) določenega nosilca;
- opravljanje dejavnosti, s katero se kontinuirano in kakovostno zadovoljujejo potrebe občanov.

Glede na te cilje »interni programi« javnih del niso povsem legitimni. Dejavnost, ki se z njimi izvaja, ima namreč sistemsko določene nosilce. So pa povsem legitimni »permanentni« ter »uvajalni« programi. Z njimi so se latentne potrebe, ki so jih zaznali predvsem centri za socialno delo, preoblikovale v manifestne in te zdaj terjajo kontinuirano zadovoljevanje. To je mogoče zagotoviti s permanentnim izvajanjem obeh vrst programov javnih del. Ta možnost je izvedljiva, če ustreza akterjem politike zaposlovanja (ustreza strukturi brezposelnih), če ni povezana s prevelikimi stroški (usposabljanje zmeraj novih brezposelnih oseb) in če ne ogroža kakovosti storitev (zaradi menjavanja oseb, ki pomagajo, ali varstvo na domu).

Druga možnost za kontinuirano zadovoljevanje potreb se veže na ustanovitev nove organizacijske enote z novimi delovnimi mesti, na katerih bi se lahko zaposlili vsi akterji, ki so bili vključeni v dveletno izvajanje »uvajalnega« programa javnega dela. Ta enota bi lahko poleg kontinuirane pomoči in varstva na domu prevzela tudi organizacijo izvajanja tistih programov javnih del, za katere obstaja soglasje obeh financerjev, da tečejo kot permanentni programi, pa tudi kakšnega novega občasnega programa. Načelo socialne pravičnosti zavezuje akterje lokalnih oblasti, da v enaki meri, kot podpirajo opravljanje storitev v javnem zavodu, podprejo opravljanje storitev tudi v tej novi organizacijski enoti.

Za evalvacijo programov javnih del po vseh navedenih merilih potrebujemo različna metodološka sredstva. To so lahko anketni vprašalniki (za brezposelne osebe, vključene v izvajanje programov, ter za uporabnike programov) in standardizirani intervjuji (za financerje programov); to je lahko tudi analiza podatkov, s katerimi razpolagajo organizatorji izvajanja programov, ali celo akcijsko raziskovanje z neposrednim opazovanjem izvajanja posameznih programov.

Celovito predstavo o učinkih programov javnih del si lahko izoblikujemo šele na podlagi njihove evalvacije po vseh navedenih merilih. Takšna evalvacija pokaže, da so ti učinki resnično večpomenski. To pa pomeni, da mora biti vsaka odločitev o uporabi ali ukinitvi javnih del zelo premišljeno in odgovorno dejanje.

Rezultati evalvacije izbranih programov javnih del na področju socialnega varstva

Na podlagi primerjave socialnovarstvenih programov z drugimi programi javnih del lahko poudarimo te njihove skupne značilnosti:

a) Socialnovarstveni programi so med vsemi programi javnih del najštevilnejši. Veliko »ponudbo« teh programov je mogoče pojasniti z inovacijami, ki jih od sredine 80. let v svoje delovanje uvajajo javni socialni zavodi. Ti nastopajo v večini primerov kot organizatorji izvajanja programov. Le v nekaj primerih nastopata v tej vlogi prostovoljna in zasebna organizacija.

b) V socialnovarstvene programe javnih del je vključenih največ brezposelnih oseb. Od vseh brezposelnih oseb, vključenih v programe javnih del, jih je bilo v letu 1993 35% vključenih v socialnovarstvene programe.

c) Trajanje vključenosti brezposelnih oseb v izvajanje socialnovarstvenih programov je daljše kot trajanje vključenosti v druge programe. Znaša skoraj 10 mesecev, medtem ko je povprečje za vse druge programe 7 mesecev.

d) Socialnovarstveni programi se izvajajo v vseh regijah oziroma v vseh (nekdanjih) občinah (glej tabelo 3). Največ jih je na območju, ki jih pokrivajo enote RZZ Ljubljana, Koper, Kranj in Maribor; sledijo območja Novega mesta, Velenja, Murske Sobote, Celja in Nove Gorice; 6 programov se izvaja tudi na območju Sevnice.

e) Iz socialnovarstvenih programov javnih del izhaja največji delež zaposlitev. Po podatkih Odbora za izbor javnih del pri RZZ se je v letu 1993 zaposlilo 410 oseb, v letu 1994 pa 548 oseb, vključenih v programe javnih del. Največji odliv v zaposlitev je bil iz programov, katerih izvajanje organizirajo domovi za ostarele in centri za socialno delo.

Zaposlitev je največji in za akterje politike zaposlovanja tudi najpomembnejši cilj, ki ga je mogoče doseči s programi javnih del. Vendar pa izhajamo iz predpostavke, da so javna dela na socialnem področju lahko tudi sredstvo socialne politike nasploh. To so toliko, kolikor na njihovi podlagi nastanejo samostojne neprofitne organizacije, ki zagotavljajo določene storitve uporabnikom tudi po preteku javnega dela. Ta predpostavka seveda ne velja enako za vse vrste socialnovarstvenih programov javnih del. Velja predvsem za eksterne »uvajalne« programe. To predpostavko smo poskušali preizkusiti z evalvacijo izbranih programov javnih del glede na različna merila.

Koristnost vključitve v programe javnih del za brezposelne osebe

TABELA 4: STRUKTURA BREZPOSELNIH OSEB, VKLJUČENIH V PROGRAME JAVNIH DEL V LETIH 1991–1994

Struktura	Leto	1991	1992	1993	1994
Po starosti	do 26 let	48,3	46,1	39,3	30
	nad 26 let	51,7	53,9	60,7	70
Po spolu	moških	75	65,4	58,2	52
	žensk	25	34,6	44,8	48
Po kvalifikac. oz. izobrazbi	I–II	50	53,8	54,3	43
	III–IV	22	15,5	21,1	18
	V	20	21,5	17,2	28
	VI–VII	8	9,2	7,4	11
Po trajanju brezposelnosti (čakalni dobi)	do 6 mes.	20,8	20,6	5,9	4,7
	6 mes. do 1 leto	28,7	24,9	14,1	13,6
	nad 1 leto	50,5	54,5	79,9	81,7

Iz tabele je razvidno:

- da narašča delež »starejših« brezposelnih oseb, ki se vključujejo v javna dela,
- da narašča delež žensk,
- da rahlo narašča delež izobraženih brezposelnih oseb
- in da krepko narašča delež tistih brezposelnih oseb, ki so pred vključitvijo v program javnega dela v stanju dolgotrajne brezposelnosti (več kot eno leto).

Navedeni podatki se nanašajo na značilnosti brezposelnih oseb, ki se vključujejo v vse programe javnih del. Socialnovarstveni programi so specifični zato, ker so vsebinsko zahtevni in občutljivi. V njihovem okviru se namreč skozi osebni stik zagotavljajo storitve za različne uporabnike (ostarele, prizadete osebe, begunce itn.). V takšne programe so lahko vključene le tiste brezposelne osebe, ki čutijo določeno nagnjenje za opravljanje tovrstnih del.

To so predvsem ženske s končano poklicno, srednjo ali višjo šolo v zreli življenjski dobi (med 26. in 40. letom) z že izoblikovano lastno družino ali tik pred tem, da si jo izoblikujejo. V programe javnih del se po dolgotrajni brezposelnosti vključujejo iz povsem pragmatičnih razlogov; iz upanja, da se bodo tako lažje zaposlile, oziroma iz nuje, da bi vsaj nekaj zaslužile. To pogojuje njihovo zaznavo koristi, ki naj bi jo imele od vključitve v program javnega dela. Ta korist je prednost pri zaposlitvi.

Ugotavljajo, da delo v okviru programa javnega dela uspešno opravljajo in da so z njimi zadovoljni tudi uporabniki. Pozitivno ocenjujejo tudi celotno organizacijo izvajanja programa s strani izvajalskih organizacij. Tisto, s čimer te osebe niso zadovoljne, je plačilo za opravljeno delo; zato intenzivno iščejo zaposlitev tudi med vključenostjo v program, čeprav iz njega ne bi izstopile zaradi kakršne koli ponujene zaposlitve.

Težnja po zaposlitvi, ocena, da delo v okviru programa, v katerega so vključene, uspešno opravljajo, ter podatek, da jih je skoraj tretjina pomislila na to, da bi na podlagi pridobljenih izkušenj ustanovile lastno organizacijo, potrjujejo našo hipotezo, da je na te osebe mogoče resno računati ob preoblikovanju programa javnega dela v samostojno organizacijo. Kot izvajalke aktivnosti organizacije so njen prvi in najpomembnejši konstitutivni element.

Evalvacija učinkovitosti izvajanja socialnovarstvenih programov javnih del

Učinkovitosti v naši raziskavi nismo opredelili v ekonomskem (kot razmerja med stroški in rezultati), temveč v organizacijskem smislu. Oceniti smo poskušali vse tiste postopke in ukrepe, ki morajo biti izvedeni, da se program javnega dela nemoteno izvaja.

Učinkovito implementacijo socialnovarstvenih programov pogojujejo:

– Vnaprej in dobro pripravljene programi. Za večino socialnovarstvenih programov velja, da so bili pripravljene prej, preden se je pojavila možnost javnih del. Podlaga za njihovo pripravo so bile resne strokovne študije potreb, ki jih javni zavodi niso zadovoljevali (mariborski primer), oziroma natančno poznavanje razmer v okolju. Nekateri programi so se pred preoblikovanje v programe javnih del celo poskusno izvajali z vključevanjem prostovoljcev in z angažiranjem lokalnih oblasti kot sofinancerjev.

– Ustanovljeni strokovni timi (pri vseh eksternih programih, pa tudi v nekaterih internih programih – družabništvo v domu za ostarele). Ti definirajo merila za izbor (za program) ustreznih brezposelnih oseb, načrtujejo vsebino in oblike za njihovo začetno in permanentno usposabljanje, oblikujejo pravila za vodenje in ravnanje izvajalcev storitev, opredelijo merila za izbor uporabnikov, urejajo razmerja z naročnikoma programov itn.

– Postavljen vodja (menedžer) programa (pri internih programih so to mentorji). To je praviloma strokovni delavec iz javnega zavoda, ki organizira izvajanje programa (v nekaj primerih so to tudi brezposelne osebe z ustrežno strokovno

izobrazbo). Njegova naloga je usklajevanje izvajanja programa, in to tako da posveča enako pozornost tako izvajalcem programa kot tudi uporabnikom.

– Tekoče financiranje izvajanja programov. Javni socialni zavodi, ki nastopajo v večini primerov kot organizatorji izvajanja socialnovarstvenih programov javnih del, imajo dovolj moči (v odnosu do obeh financerjev) kot tudi notranjega manevrskega prostora za zagotovitev kontinuiranega plačevanja izvajalcev programov. Hkrati jim izvajanje eksternih – delno komercialnih programov omogoča kritje notranjih materialnih stroškov ter izplačevanje občasnih stimulativnih nagrad izvajalcem programov.

Vse navedeno se kaže v outputu, ki smo ga v naši raziskavi sicer identificirali (opisi posameznih programov vsebujejo podatke o vrstah storitev, ki se s posameznim programom zagotavljajo, ter o strukturi uporabnikov), nismo pa odgovorili na vprašanje o tem, kakšna je stopnja zadovoljstva oziroma nezadovoljstva uporabnikov s tem načinom zadovoljevanja njihovih potreb. Glede na to da gre za različne programe, namenjene različnim ciljnim skupinam, bi za odgovor na zgornje vprašanje potrebovali vrsto različnih metodoloških sredstev, s katerimi bi posegli v zelo občutljiva razmerja znotraj družin, med starimi itn. Menili smo, da to presega okvire te raziskave. Je pa evalvacija vsakega posameznega programa javnega dela z vidika uporabnikov še kako pomembna za izvajalsko organizacijo. Te tovrstne evalvacije praviloma izvajajo in na njihovi podlagi odpravljajo pomanjkljivosti pri izvajanju programov.

Iz povedanega lahko povzamemo, da sta se pri dosedanjem izvajanju socialnovarstvenih programov izoblikovala dva elementa, ki omogočata preoblikovanje predvsem eksternih – delno komercialnih programov v samostojne neprofitne organizacije. To sta: menedžer programa in mreža uporabnikov.

Evalvacija uspešnosti uresničitve ciljev, ki naj bi bili s programi javnih del doseženi

Cilje, ki naj bi bili s programi javnih del doseženi, opredelijo naročniki oziroma financerji programov. To so na eni strani akterji politike zaposlovanja, na drugi strani pa akterji lokalnih oblast. Prvi oblikujejo in spreminjajo prednostne cilje (te je mogoče opredeliti v razponu od vključitve brezposelne osebe v družbeno dogajanje in s tem blažitve krize izključenosti in odvečnosti, ohranjanja poklicnih sposobnosti in prekvalifikacije do oblikovanja novih delovnih mest) glede na spremembe v strukturi brezposelnosti. Cilj drugih je zadovoljitev potreb državljanov, ki nimajo sistemsko določenega nosilca in bi bile drugače nezadovoljene.

Tako za akterje politike zaposlovanja kot tudi za akterje lokalnih oblasti velja, da v dosedanjem obdobju izvajanja socialnovarstvenih programov niso izoblikovali prednostnih ciljev. Nastopali so v vlogi financerjev, ne pa tudi v vlogi naročnikov programov, ki bi »naročali« njim ustrezne programe. Pobuda je bila tukaj absolutno na strani izvajalskih organizacij.

Zaradi tega je težko ugotoviti, kateri cilji so bili z dosedanjim izvajanjem socialnovarstvenih programov javnih del doseženi. Dejstvo, da je odliv v zaposlitev ravno iz teh programov največji, je za zaposlovalce sicer razveseljivo, ni ga pa nikakor mogoče v celoti pripisati vključenosti brezposelne osebe v program javnega dela.

Iz intervjujev, opravljenih s strokovnimi delavci, pristojnimi za javna dela v enotah Republiškega zavoda za zaposlovanje, izhaja:

- da bodo ti v prihodnje oblikovali prednostne cilje in povpraševali po ustreznih - tudi socialnovarstvenih programih;
- da je treba omejiti čas vključenosti tudi v socialnovarstvene programe na eno leto in tako motivirati brezposelne osebe za iskanje zaposlitve;
- da bi bilo smiselno podeliti brezposelnim osebam, vključenim v permanentne programe, status zaposlitve za določen čas z vsemi pravicami, ki iz tega izhajajo;
- da bi bilo treba eksterne - delno komercialne programe preoblikovati v samostojne organizacije ob sedanjih izvajalskih organizacijah
- ter da bi morali delodajalci obravnavati vključitev v program javnega dela kot prednost pri zaposlitvi.

Iz intervjujev, opravljenih z akterji lokalnih oblasti, je razvidno, da med vsemi programi javnih del dajejo prednost socialnovarstvenim programom. Ta prednost izhaja iz dejstva, da so se skozi dosedanje izvajanje socialnovarstvenih programov latentne potrebe preoblikovale v manifestne, ki zdaj terjajo kontinuirano zadovoljevanje. Od tod izhaja razmislek o prihodnosti teh programov, ki gre v dveh smereh:

- v smeri iskanja »lastne formule« za nadaljevanje nekaterih (permanentnih) programov v obliki javnih del
- ter v smeri preoblikovanja eksternih - delno komercialnih programov v nove neprofitne organizacije, ki so jim pripravljene zagotoviti občinsko subvencioniranje.

Vrste, kakovost in učinki socialnovarstvenih programov bodo tako v prihodnje odvisni od usklajevanja interesov med tremi partnerji: akterji politike zaposlovanja, akterji lokalnih oblasti in izvajalskimi organizacijami.

Predlogi za nadaljnje oblikovanje »politike« javnih del na področju socialnega varstva

Predlogi so oblikovani v smeri udejanjenja obeh v izhodišču študije zapisanih tez: prve, po kateri so programi javnih del sredstvo aktivne politike zaposlovanja, in druge, po kateri so socialnovarstveni programi tudi sredstvo socialne politike.

1. Interni programi javnih del

- Ti programi naj bi se v prihodnje izvajali le toliko, kolikor je to v interesu akterjev politike zaposlovanja. To pomeni, da imajo ti na svojih seznamih za te programe ustrezne kategorije brezposelnih oseb.

- Čas vključenosti brezposelnih oseb v te programe naj se omeji na 6 mesecev. To bi motiviralo brezposelno osebo, da tudi med vključenostjo v program intenzivno išče zaposlitev.

- Med vključenostjo v program naj se brezposelni osebi dodeli status zaposlitve za določen čas z vsemi pravicami, ki izhajajo iz tega. Tako bi se izognili očitku, da so brezposelne osebe poceni delovna sila predvsem za javne socialne zavode.

- Po preteku šestih mesecev se oseba: ali redno zaposli (če je to v interesu organizacije) ali izstopi iz programa, ki za to organizacijo tudi ugasne. Oseba, ki je bila vključena v program, ima na podlagi diskrecijske pravice zaposlovalcev prednost pri ponudbi zanj ustrezne zaposlitve.

S takšno ureditvijo internih programov je mogoče doseči: zaposlitev, prekvalifikacijo, ohranjanje poklicnih sposobnosti ali zgolj vključitev v družbeno dogajanje, kar so za akterje politike zaposlovanja vsi pomembni cilji. Tisto, kar morajo ti vedeti, je, kateri kategoriji brezposelnih ustreza posamezni cilj.

2. Eksterni – delno komercialni (uvajalni) programi

– Med skoraj triletnimi izvajanjem teh programov (programi pomoči starostnikom in invalidom na njihovih domovih ter programi varstva otrok na domovih) so se izoblikovali vsi elementi, ki omogočajo preoblikovanje teh programov v nove neprofitne organizacije. To so: menedžerji, izvajalci storitev ter mreže uporabnikov.

– Nova organizacija pomeni: nova delovna mesta in zaposlitev za prej brezposelne osebe – kar je pomembno za akterje politike zaposlovanja ter jamstvo za kontinuirano zadovoljevanje potreb uporabnikov – kar je pomembno za državo oziroma za akterje lokalnih oblasti.

– To zavezuje akterje politike zaposlovanja, da podprejo s svojimi drugimi sredstvi proces preoblikovanja programov javnih del v nove neprofitne organizacije. Državo oziroma akterje lokalnih oblasti pa to zavezuje, da razpišejo natečaj za dodelitev koncesijskih pogodb:

– Nova neprofitna organizacija si mora pridobiti licenco za pomoč in varstvo na domu. Ta ji je dodeljena, če ima definirana: merila za zaposlovanje oseb, programe za njihovo začetno in permanentno usposabljanje, postopke za izvajanje pomoči in varstva, načine za nadzor ter merila za izbor uporabnikov.

Pomoč in varstvo na domu se po dokončanju procesa preoblikovanja ne moreta več izvajati v obliki programov javnih del.

3. Eksterni – nekomercialni (parmanentni) programi

– Ti so vsebinsko najzahtevnejši in najboljčutiljivejši (socialno–pedagoška pomoč družini, pomoč in svetovanje mladostnikom, ki izpadajo iz procesa šolanja itn.).

– Prevesti bi jih bilo mogoče v redno dejavnost javnih socialnih zavodov ali pa jih izvajati kot permanentne programe javnih del v organizaciji novih neprofitnih organizacij.

– Če bi se ti programi izvajali kot permanentni programi javnih del, predlagamo: dveletno vključenost osebe v program (zaradi zahtevnega začetnega usposabljanja in dolgotrajnega procesa vzpostavljanja zaupanja uporabnikov) ter dodelitev statusa zaposlitve za določen čas z vsemi pravicami, ki iz tega izhajajo. Med dveletno vključenostjo se brezposelna oseba dejansko prekvalificira za opravljanje te dejavnosti, na podlagi česar bi morala imeti prednost pri zaposlitvi na podobnem delovnem mestu.

Te programe je mogoče izvajati kot permanentne programe le toliko, kolikor obstaja soglasje interesov med akterji politike zaposlovanja, akterji lokalnih oblasti oziroma države ter izvajalskimi organizacijami.

Predlagane spremembe zahtevajo spremembo ravnanja predvsem pri dveh akterjih:

– Akterji politike zaposlovanja bi morali izoblikovati svojo lastno strategijo v odnosu do javnih del. V njej bi morali biti jasno opredeljeni cilji, prilagojeni strukturi brezposelnih, in iz tega izhajajoče »povpraševanje« po ustreznih programih.

– Akterji lokalnih oblasti bi morali poznati potrebe oziroma probleme, za zadovoljitev oziroma razrešitev katerih ni sistemsko določenih nosilcev, in razpisati natečaje za ustrezne programe.

– Izvajalske organizacije bi morale ohraniti strokovno avtonomijo pri pripravi programov, po katerih »povprašujeta« oba naročnika, ter iz tega izhajajočo odgovornost za kakovostno izvajanje programov. Ta sestoji iz: opredelitve meril za izbor brezposelnih oseb, primerenih za določeni program, priprave programov

za njihovo začetno in permanentno usposabljanje, opredelitve načinov za izvajanje programov ter načinov za nadzor njihovega izvajanja.

Končni pogoj za uspešno in učinkovito izvajanje programov javnih del pa bo izpolnjen takrat, ko/če bodo vsi trije akterji usklajevali svoje interese ob vsakem posameznem programu.

LITERATURA:

KOLARIČ, Z., (1990), Socialna politika in družbene spremembe, doktorska disertacija, Ljubljana.

KOLARIČ, Z., Svetlik, I., (1987), Jugoslovanski sistemi blaginje v pogojih ekonomske krize, IB revija za planiranje, vol. 21 št. 8-9, Ljubljana.

KOLARIČ, Z., (1993), Privatizacija na področju socialnega varstva v slovenski postsocialistični družbi, v: Rus, V. ured.: Privatizacija na področju družbenih dejavnosti, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

SVETLIK, I., in drugi (1988), Three Ways of Welfare System Restructuring, v: Evers and Wintersberger ured.: Shifts in teh Welfare Mix, European Centre for Social Welfare Training and Research, Dunaj.

Stanovanjski trg in stanovanjska politika

V zadnjih desetletjih se je stanovanjska politika večine razvitih družb intenzivno razvijala in postala zelo kompleksna. Tudi cilji stanovanjskih politik postajajo celoviti in obsežni: zadevajo količinske, kakovostne in cenovne parametre stanovanjske potrošnje gospodinjstev, mobilnost in izbiro stanovanj, stanovanjske investicije itd. (več o ciljih stanovanjskih politik v Mandič, v tisku). Ali je ob teh spremembah ostal »stanovanjski trg« nespremenjen ali pa so spreminjale tudi njegove značilnosti? To situacijo je nazorno opisal že Donnison (1967: 113, 97):

»Mnoge vlade v Zahodni Evropi prevzemajo vse večjo odgovornost za stanovanje. Tržni mehanizmi ostajajo pomembni, toda ti mehanizmi delujejo v okviru kontrole, subvencij, posojilnih politik in gradbenih programov pod pokroviteljstvom javnih teles, vse to pa pelje k rezultatom, ki se zelo razlikujejo od onih, ki jih je pričakovati od »prostega trga« ... Državno posredovanje ... se je razširilo do točke, ko ga več ni možno pojmovati za »intervenco« v sicer »normalni« trg; vlade ta trg oblikujejo in kontrolirajo.«

V teh okoliščinah označuje pojem »trg« prej »mešano ekonomijo« kot pa »prosti trg«. Dodaten dejavnik, ki nasprotuje enačenju »stanovanjskega trga« s »prostim trgov«, pa je: nekatere omejitve, ki jih idealni model prostega trga ne dopušča, so stanovanjskemu trgu imanentne že zaradi specifičnosti stanovanja kot dobrine. Prav to vprašanje pa je nosilna tema tega članka. V njem povzemamo nekaj novejših ugotovitev o konfrontaciji »realno delujočega stanovanjskega trga« z »idealnim modelom prostega trga«. Poudarjamo tiste posebnosti stanovanja, zaradi katerih model »prostega trga« ne deluje (optimalno), šele stanovanjska politika pa lahko izboljšuje alokativno učinkovitost trga.

Med okoliščinami, ki »prostemu trgu« kot modelu jemljejo moč pojasnjevanja in krčijo maneverski prostor delovanja, je tudi vse bolj uveljavljajoči se korporativizem. Tako nastali novi načini sodelovanja med državo in predstavniki funkcionalnih interesov – tudi tržnih akterjev – se ne ujemajo ne z modelom »prostega trga«, ne s predstavami o demokraciji kot parlamentarni demokraciji.

Model prostega trga in stanovanjski trg

Pojasnjevalno paradigmo »prostega trga« lahko strnemo na ta način. Osrednjo vlogo v tej paradigmi ima »tržna menjava«. Ko poteka ob prostem tržnem določanju cene (price-fixing market), tržna menjava opravlja funkcijo gospodarskega povezovanja v družbi, gospodarskega povezovanja akterjev. Harvey (1973) opozarja, da se lahko tržna menjava odvija tudi ob cenah, ki jih določa neki drug družbeni mehanizem, vendar pa v tem primeru nima te povezovalne funkcije. Šele menjava, ki se ustali ob tržnem določanju cene, postane »natančno naravnan mehanizem za usklajevanje in integracijo velikega števila posameznikov, ki delu-

* Srna Mandič, višja strokovna sodelavka na Inštitutu za družbene vede FDV.

jejo neodvisno« (Harvey, 1973:211). Cene, ki so prosto oblikovane na trgu (menjalna vrednost), so signali, ki subjektom omogočajo, da se primerno odzivajo. Prav na tem temelji logika učinkovitosti tržnega sistema in tudi koristnosti njegovih spodbud za razvoj družbe – npr. investicijske odločitve spodbujajo delitev dela ter sprejetje novih oblik organizacije in novih tehnologij.

Ta idealni model trga pa predpostavlja tudi neke pogoje, ki so nujni za to, da ta logika učinkovitosti in racionalnosti res deluje. Mueller (1979) poudarja kot temeljno zahtevo tole: kupci in prodajalci se lahko svobodno odzivajo le, če so popolnoma mobilni in imajo povsem prost vstop in izstop s trga; npr. kupci pokažejo svoj odnos do ponujenih cenovnih in kakovostnih značilnosti blaga tako, da povečajo ali zmanjšajo svoje povpraševanje (vstopajo in izstopajo s trga). Vsaka omejitev pri vstopu ali izstopu s trga pomeni odstopanje od tega modela.

Med preostalimi pogoji optimalnega delovanja trga so še dostopnost informacij o blagu kot pogoj za racionalnost izbire in izidov konkurenčnosti; popolna konkurenca, uravnovešenost ponudbe in povpraševanja in odsotnost monopolov; odsotnost prenašanja stroškov na druge subjekte – eksternalizacija (Stafford, 1979).

Vprašanja o splošni uresničljivosti predpostavk tega modela se tukaj ne bomo dotaknili. Omenimo le močno kritiko samonosilnosti oz. samoregulativnosti prostega trga nasploh (npr. Polany) ali pa z vidika konkretnih pogojev, ki jih potrebuje za svoj obstoj, a jih sam ne more zagotoviti: izobražena delovna sila, grajena infrastruktura (več o tem v: Rus, 1990, Gantar 1993) ali storitve države pri oblikovanju in varovanju »pravil igre«, zlasti lastninskih pravic (North, 1986).

Stanovanjski trg pa ima tudi inherentne specifične omejitve. Prav zaradi njih je deduciranje ugotovitev iz občega modela trga na stanovanjski trg zelo problematično. Natančneje, nekatere omejitve, ki jih idealni model prostega trga sploh ne dopušča, so stanovanjskemu trgu inherentne že zaradi same specifičnosti stanovanja kot dobrine. To so neprožnost ponudbe, visok strošek transakcije, ki omejuje prosto mobilnost kupcev in prodajalcev, omejenost informacij o stanovanju ter eksternalizacija stroškov v obliki slumov in degradiranih območij, katerih sanacijo zasebni lastniki prevalijo na skupnost.

Drug problem v zvezi z uporabnostjo idealnega modela »prostega trga« za stanovanjsko sfero pa je, da koncept zajame le majhen del akterjev in stanovanjskega sklada – le t.i. »prosti trg« ali »špekulativni sektor« (ali zasebni najemni sektor). Ta je v moderni družbi ne le relativno majhen (delež zasebnih najemnih stanovanj), ampak tudi le relativno »prost«, saj je država tista, ki postavlja gradbene standarde, daje kupcem stanovanj davčne ugodnosti in npr. sodeluje v mestni prenovi. Model »prostega trga« ni uporaben za korporativistične sisteme, ki so prav na stanovanjskem sektorju zelo razviti in o čemer bo posebej govor v poglavju o determinantah stanovanjske politike.

Kako je stanovanjski trg že v osnovi strukturiran različno od »prostega« ali »čistega trga«, plastično prikazujejo običajni grafični modeli razmerja med stanovanjsko politiko in trgom (Skica 1).

Za trg običajno medsebojno vplivanje med »ponudbo« in »povpraševanjem« se tukaj odvija s posredovanjem stanovanjske politike. Zato izraz »stanovanjski trg« v govoricah zahodnih analitikov večinoma že implicira kontekst mešane ekonomije.

V primerjavi s takimi predstavami o trgu pa se zdi, da v »postsocialističnih družbah« izraz »stanovanjski trg« večinoma implicira »prosti« oziroma »čisti« trg, kar se kaže tudi v močno zakoreninjeni sintagmi »država ali trg«. Redke so analize, ki stanovanju priznavajo tudi druge značilnosti kot le »čisto tržne dobrine« – na primer meritorne dobrine (Stanovnik, T. in Lavrač, I. 1994).

Povzeto po Harsmanu in Quigleyju 1991, str.22.

Predstavljena izhodišča pa nas peljejo k reformulaciji pri nas pogoste implicitne predpostavke, da je stanovanjska politika potrebna le za urejanje neekonomskih vidikov stanovanja, medtem ko ekonomske vidike ureja mehanizem prostega trga sam. V nasprotju s takim pojmovanjem pa kaže stanovanjska ekonomika na imanentno funkcijo stanovanjske politike v zagotavljanju oz. večanju same ekonomske učinkovitosti stanovanjskega trga. Ker so v domači literaturi neekonomski razlogi stanovanjske politike verjetno nadreprezentirani, argumenti ekonomske učinkovitosti pa podreprezentirani, se bomo v nadaljevanju nekoliko pomudili pri njih, saj kažejo, da so nekatera implicitna pričakovanja do učinkovitosti prostega stanovanjskega trga nerealistična.

To je še posebej pomembno s pragmatičnega vidika oblikovanja uspešne stanovanjske politike in obvladovanja rezultatov, ki jih daje »realno obstoječi« stanovanjski trg. Ali, kot ugotavljata Harsman in Quigley (1991: 29), »k boljšemu delovanju stanovanjskega trga bo več prispevala natančna analiza delovanja obstoječih institucij kot pa bodisi ideološka zavezanost k nadomeščanju ekonomskih spodbud z bolj prosvetljeno državno alokacijo na eni strani bodisi naivne karikature o vrlih prostega in nereguliranega trga«.

Posebnosti stanovanja kot tržne dobrine

Med tistimi, ki so zelo sistematično predstavili posebnosti stanovanja v primerjavi z drugimi tržnimi dobrinami in posebnosti stanovanjskega trga v primerjavi s trgi drugih dobrin in storitev, lahko posebej omenimo študijo Harsmana in Quigleyja (1991), ki jo upoštevamo tudi pri naslednji predstavitvi.

Stanovanje nastopa v dveh oblikah – kot dobrina, objekt oz. enota stanovanjskega sklada in kot storitev (uporaba, zakup, najem). Zato Beyer (1965) celo govori o obstoju dveh različnih trgov: trga nepremičnin in trga najemnih stanovanj. Stafford (1978) pa loči trg stanovanjskega sklada in trg stanovanjskih storitev.

Vsekakor lahko poudarimo, da je v konceptih stanovanjskega trga, ki prevladujejo v danes postsocialističnih državah in tudi pri nas, zelo močno prisotna sestavina trga nepremičnin, zapostavljena pa sestavina trga najema stanovanj. Razlago za to gre iskati predvsem v zapuščini socializma: medtem ko je trg nepremičnin obstajal v takšni ali drugačni obliki, pa je bilo oddajanje stanovanj praviloma postavljeno v domeno države (ali paradržavnih ustanov). Zato je bilo v teh državah oddajanje stanovanj percipirano predvsem kot ena od storitev v paketu socialne države in ne kot gospodarska dejavnost. Zdi se, da ima ta element siceršnje dediščine socializma pomembno vlogo tudi danes, saj kot implicitno privzeta predpostavka vpliva na nastajanje novega sistema. Npr. trg nepremičnin ima znatno bolj razvito pravno in finančno infrastrukturo kot pa trg najemnih stanovanj, temu vzorcu pa sledi tudi državna regulativa pri postavljanju standardov.

Kompleksna dobrina

Stanovanje je kompleksna dobrina, kar pomeni, da jo je komplicirano presojati in vrednotiti, pa tudi proizvajati. Značilnosti stanovanja so številne: je staro ali novo, ima določeno strukturo, gradbene sestavine, funkcionalno in estetsko členitev prostorov, površino, opremo, nadstropnost, vsebuje pa tudi značilnosti lokacije v ožjem smislu soseške in širšem smislu urbane strukture. Zaradi te kompleksnosti MacLennan (1987) celo sodi, da ekonometričnega modeliranja stanovanjskega povpraševanja ni možno opreti na »stanovanje kot tako«, ampak na stanovanje kot zbirko različnih značilnosti, ki se vsaka zase uporablja za zadovoljevanje raznoterih, osnovnejših potreb gospodinjstva, kot so zavetišče, udobje, lepota, dostopnost itd.

Ob upoštevanju tolikšnega nabora značilnosti in množice možnih kombinacij med njimi je tudi tipizacija stanovanj zelo zahtevna. Dodatna težava je tudi to, da so nekatere značilnosti stanovanja deljive, nekatere pa nedeljive od njega oziroma jih je pri danem stanovanju mogoče ali pa nemogoče spremeniti: v nekem času pomeni npr. visoko prestižna soseščina dano in nespremenljivo lastnost stanovanja, velikost ali pa komunalna opremljenost pa spremenljivo in jo hišni posestnik lahko prilagodi povpraševanju. Hkrati pa se lahko obe značilnosti v času tudi spremenita.

Takšna kompleksnost stanovanja pa pomeni, da ga je komplicirano vrednotiti in proizvajati. Prav tako je zapletena tudi učinkovita menjava med ponudniki in povpraševalci, saj je ocenjevanje razmerja med kakovostjo in ceno zelo zahtevno in veliko bolj zapleteno kot pri drugih dobrinah, kjer se presoja manj parametrov. Taka kompleksnost seveda kupcu zelo otežuje racionalno izbiro – tehtanje vseh koristi in stroškov in jasno postavljanje prednosti. Dodatna težava je kompleksnost, dostopnost in zanesljivost informacij o vseh teh značilnostih. Pri njihovi poenostavitvi in zagotavljanju zanesljivosti ima nepogrešljivo vlogo država

s sistemom standardizacije nekaj cenovnih in kakovostnih parametrov in njihovim nadzorom. Kolikor manj so akterji informirani, toliko manjša je možnost racionalne izbire – torej najboljšega razmerja med ceno in kakovostjo.

Stanovanje kot fiksna, neprenosna dobrina in strošek transakcije

Stanovanje je nepremična dobrina. Zato je izbor stanovanja obenem tudi izbor soseske, prostorske oddaljenosti in dostopnosti do delovnega mesta in množice drugih omejenih urbanih dobrin (kulturnih, rekreacijskih, izobrazbenih itd.). Prostorska fiksnost stanovanja pa ima štiri pomembne posledice.

Prvič, z vidika lastnika stanovanja ali pa hišnega posestnika je del determinant cene nepremičnine ali najemnine zunaj njegovega vpliva in odvisne od dogajanja v okolju. Na ceno nepremičnine ali na lokacijsko rento lahko močno vplivajo dejanja javnega sektorja (npr. ukinitve ali uvedba javnih prevoznih sredstev, komunalnih prituklin itd.).

Drugič, zaradi fizične neprenosljivosti stanovanja tudi ne obstaja centralni menjalni prostor, pa tudi tehnologija tržne menjave je specifična. Tisto, kar se med menjavo prenese, ni dobrina sama, ampak denar, posojila, jamstva, vrednostni papirji, obveznosti v zvezi z nepremičnino (npr. zastavna pravica), zavarovanja, pravni naslovi za razpolaganje oz. uporabo stanovanja, pooblastila in zastopništva, davki na prodano nepremičnino itd. Zato stanovanjski trg večkrat plastično ponazarjajo s kompleksnim sistemom cevi, po katerih tečejo omenjene transakcije, inštrumente stanovanjske politike pa kot črpalke in ventile, ki na kritičnih mestih uravnavajo pretok. Te kompleksne transakcije potekajo ob uporabi kompleksne pravne, ekonomske in druge storitvene infrastrukture (posredniki, zastopniki, nepremičninski agenti, svetovalci itd.), ki je pri transakcijah večine drugih tržnih dobrin bistveno manjša in tudi stroškovno ne bremeni kupca v tolikšni meri. Na moč in vplivnost te »infrastrukture« pri oblikovanju preferenc kupcev in deloma tudi stanovanjske politike opozarjajo zlasti ob britanski izkušnji s »pregretim trgom nepremičnin« (Forrest and Murie, 1994).

Tretjič, stanovanjski trg je lokalni, saj zaradi neprenosnosti dobrine lahko deluje konkurenca le lokalno: ponudba v kraju A se praviloma ne odziva na spremembe v povpraševanju v kraju B. Obstoj specifičnosti lokalnih trgov tudi relativizira uporabnost enotnih nacionalnih instrumentov stanovanjske politike in postavlja težo tudi na raven lokalne države. Delovanje lokalnih stanovanjskih trgov se je pri nas zelo jasno pokazalo ob, denimo, odkupu najemnih stanovanj, ki je bil najvišji v tistih krajih, kjer je bila tudi največja razlika med enotno, odkupno ceno ter realno tržno ceno, kar je pokazal Stanovnik (1994).

Četrtič, sprememba stanovanjske potrošnje praviloma implicira spremembo stanovanja, torej preselitev oz. mobilnost gospodinjstva. To pa pomeni izredno visok strošek. Najprej strošek v denarju, ki poleg plačila pravne in finančne infrastrukture in plačila specifičnih storitev posrednikov, zastopnikov itd. zajema tudi strošek same preselitve in prilagoditve stanovanjske opreme. Preselitev pa je poleg časovnega bremena lahko tudi psihično in organizacijsko breme, saj zadeva navezanost na sosede, sosesko, šolo, vrtec itd. Ker je sam strošek transakcije na stanovanjskem trgu tako visok, se povpraševanje odziva zelo selektivno in svoje preference izraža zelo omejeno. Denimo, najemnik se bo odločil za drugo najemno stanovanje le, če bo to imelo toliko ugodnejše razmerje med ceno in kakovostjo, da bo odtehtalo stroške preselitve in zamenjave socialnega okolja.

Zato prihaja na trgu najemnih stanovanj do velikih motenj in odstopanj od predpostavk, ki so nujne za optimalno delovanje prostega trga. Ena od demonstracij te motnje je pojav, da stanovanjske najemnine ne padejo: kadar je primanjkljaj najemnih stanovanj, vse najemnine zrastejo, ko jih je preveč, pa ne padejo, ampak stagnirajo, saj najemniki raje pristanejo na višjo najemnino, kot da bi se preselili v nekaj cenejše stanovanje. Na ta specifični pojav opozarja Ball (1983) in ga imenuje »učinek zobatega kolesa« – ta se že po definiciji vrti le v eno smer.

Z vidika racionalnosti in učinkovitosti prostega trga pa ta pojav tudi pomeni, da je popačeno izražanje preference povpraševanja. Ker se ne izražajo dejanske preference po razmerju med stroškom in kakovostjo, se tudi ponudba ne more odzivati temu ustrezno. Zato prilagoditvene dejavnosti ponudbe ne sledijo logiki, ki utemeljuje racionalnost tržnega mehanizma.

Stanovanje je draga dobrina:

Ker je proizvodnja stanovanja draga, se stroški pridobitve običajno porazdelijo čez daljše časovno obdobje; zato sta razširjena najemništvo in uporaba posojil med lastniki. Stanovanje kot draga dobrina je na splošno tudi znaten del gospodinjstevskih proračunov in nacionalnih naložb.

Dolga življenjska doba:

Ta lastnost stanovanja ima dve pomembni posledici. Prvič, novozgrajena stanovanja so le majhen del vseh stanovanj in stanovanjskih storitev v nekem času. Zato je prispevek novih stanovanj k spremembam celote majhen, obratno pa so ponudniki stanovanj zelo ranljivi že ob spremembah, ki se zdijo z vidika celote le minimalne in težko predvidljive. Drugič, dolga življenjska doba stanovanja tudi pomeni, da bodo imele naložbene odločitve dolgoročne učinke na grajeni prostor.

Stanovanje je nujna in nenadomestljiva dobrina

Vsa gospodinjstva, sicer še tako revna, so nujno udeležena v potrošnji stanovanjskih storitev (npr. najetja stanovanja) in se temu trajno ne morejo odpovedati.

Obravnavo teh posebnih značilnosti stanovanja lahko sklenemo s Quigleyjevo ugotovitvijo o sinkreziji teh posebnosti. Preostale dobrine imajo namreč eno ali več teh značilnosti. Na primer, avtomobil je draga in kompleksna dobrina, letala imajo dolgo življenjsko dobo, kmetijska zemljišča so neprenosna, hrana je nujna in nenadomestljiva. Toda težko se je spomniti kakšne dobrine, ki ima obenem vse te značilnosti.

Vidiki stanovanja kot javne dobrine in »dilema zapornikov«

Ob omenjenih in še nekaj drugih pojavih Harsman in Quigley ugotavljata, da stanovanje v nekaterih elementih nima značilnosti zasebne dobrine (private good), ampak javne dobrine (public good).

Specifiko čiste javne dobrine – v primerjavi s čisto zasebno dobrino – povzema Mueller (1979: 11–17). Značilnost javne dobrine je, da je njena oskrba nedeljiva (indivisibilities of production oz. jointness of supply) ter neekskluzivnost. To pomeni: če se zagotovi nekemu, se zagotovi vsem, saj drugih ni možno (učinkovito) izključiti iz njene uporabe. Nadalje, pri javni dobrini ni konkurenčnosti – njeno uživanje enega subjekta ne manjša možnosti drugemu subjektu. Običajni primer čiste javne dobrine je nacionalna obramba: nihče si je ne more zagotoviti, ne da bi jo imeli tudi preostali. S tem ko jo nekdo uživa, ne zmanjšuje uporabe drugemu. Kot primer lahko dodamo tudi ureditev osnovne komunalne infrastrukture konec prejšnjega stoletja: edini način, da si hišni posestniki zagotovijo varnost pred nalezljivimi boleznimi, je bila ureditev odplak na vsem mestnem ozemlju brez izključitve revnih uporabnikov.

V primerjavi s konceptom čiste javne dobrine je za zasebno dobrino značilno obratno: najprej ekskluzivnost rabe, kar je vključeno že v definicijo zasebne dobrine oz. zasebne lastnine – pravica lastnika, da druge prosto izključi iz njene uporabe. Nadalje konkurenčnost, kar pomeni, da uživanje enega subjekta ovira uživanje drugega subjekta. Običajen primer take dobrine je jabolko, katerega lastnik ga užije ekskluzivno, souporaba s kom drugim pa bi mu zmanjšala njegov delež. Čeprav se po »teoriji klubov« (Mueller, 1979: 129–134) zagotavljanje te zasebne dobrine lahko napravi učinkovitejše s kolektivno kooperativno aktivnostjo zasebnih lastnikov,¹ pa je seveda koncept zasebne dobrine tisti, ki je podmena racionalnosti prostega trga.

Medtem ko je prosti trg – že po definiciji – najučinkovitejši in najracionalnejši mehanizem uporabe zasebnih dobrin, pa to ne velja za javne dobrine. Te – že po definiciji – ne zadoščajo predpostavkam modela prostega trga, zato problem njihove učinkovite uporabe rešuje javno odločanje, »javna izbira«.

Harsman in Quigley (1991) pri stanovanju poudarjata ta vidik javne dobrine (public good aspects of housing). Predvsem gre za stanovanje kot urbano dobrino. Z vidika urbanizma imajo namreč nekatere značilnosti stanovanja in tudi celotnega stanovanjskega sklada pomen javne dobrine, ki jo uživajo vsi, ne da bi uživanje enega subjekta oviralo drugega. Seveda so stanovanja, ki jih zasedajo gospodinjstva, zasebne dobrine, katerih uživanje je konkurenčno in z vidika gospodinjstva izključno. Vendar pa imajo stanovanja v individualni lasti in posesti tudi več lastnosti, ki jih uživa celotna populacija. Fizični videz zgradbe, njena arhitekturna podoba, njen položaj v odnosu do infrastrukture in prometnih pritklin so vrednosti, ki koristijo vsem. Dobro oblikovana in načrtovana mestna konfiguracija, ki temelji na primerni lociranosti stanovanjskega sklada glede na preostale mestne dobrine, je javna dobrina, ki jo uživajo vsi – od turističnih ponudnikov do prihodnjih generacij, ki jo bodo prejele kot dediščino. Tega vidika stanovanja prosti trg z deljenim lastništvom ne more upoštevati in zato je neka državna ureditev nujna.

Stanovanjski sklad, njegova oblika in zunanja kakovost so v urbanem sistemu odvisni od učinka eksternalitete (externality effect). Gre za pojav, da proizvodnja enega elementa urbanega sistema proizvede (koristne ali škodljive) učinke za druge elemente in da se to ne more izraziti v ceni (Harvey 1973: 57 – 60). Harsman in Quigley v zvezi s tem predvsem opozarjata na problem prenove. Zaradi učinka

¹ Gre za prostovoljno odločitev zasebnih lastnikov za skupno nabavo večjih količin jabolk, ki bo prinesla prihranek. Ta logika kolektivne akcije, ki vsakemu posamezniku prinese korist iz ekonomije obsega, torej prostovoljna kooperacija je po Muellerjevem mnenju tista, ki razlaga nastanek zadrug, zlasti zadrug potrošnikov.

eksternalitete hišni posestniki pogosto nimajo motivov za vlaganje v prenovu lastnega objekta: najdonosnejše je, da lastnik sam vanj ne vlaga, da pa so vzdrževani in prenovljeni vsi sosednji objekti, saj to dviga ceno njegovemu. Seveda tudi drugi hišni posestniki preudarjajo enako, kar pogosto pripelje do nenameravane degradacije celotne soseske. Gre za primer »dileme zapornikov« iz teorije iger (Elster 1986: 1–33; Parfit 1986: 34–59; Mueller 1979: 1–18): ali naj posestnik s preostalimi sodeluje (vlaga v prenovu), kar zanj ni najbolj donosno, ali naj ne sodeluje in ima možnost največjega donosa (če bodo preostali – tudi lokalna skupnost – prenavljali), vendar pa tudi tvega najslabši izid (če preostali ne bodo prenavljali). Za Harsmana in Quigleyja (1991:4) je prav »priznanje, da se hišni posestniki srečujejo z »dilemo zapornikov«, osnova za raznotere javne dejavnosti v zvezi z mestno prenovu«.

Ob tem lahko sami le dodamo, da se ista igra dogaja tudi med posameznimi lastniki stanovanj v isti zgradbi in da je skupni načrt vzdrževanja tudi osnovni cilj njihove povezave v kondominij. Brez skupnega načrta vzdrževanja in prenavljanja pa zasebna lastnina, če gre za aglomerat lastnikov, prav zaradi »zapornikove dileme« ne omogoča racionalnega odločanja z vidika celotne hiše. Seveda pa je stvar javne izbire, koliko iger z najslabšim izidom bo zasebnim lastnikom dopustila, preden bo vpeljan sistem spodbud, ki bo akterje prepričal, da se jim bolj splača kooperativna opcija.

Eksternalitete v zvezi s stanovanjem v urbanem sistemu pa so lahko ne le denarne, ampak tudi socialne, zdravstvene, psihološke, varnostne itd. Logika eksternalitete je tista, ki razlaga nastanek poslovnih središč, iz katerih so izločena stanovanja in so zato zunaj delovnega časa sinonim kriminala in drugih oblik patologije, ki bremenijo vse mesto. Podobno je tudi z nastajanjem getov, ki pravzaprav pomenijo stopnjevano obliko negativne socialne eksternalizacije, ali s pritiskom po komercialni uporabi zelenih površin.

Boljšanje alokativne učinkovitosti stanovanjskega trga in korporativizem

Eden od zelo razširjenih in v zgodovini potrjenih ugovorov zadostnosti prostega stanovanjskega trga je, da ne pokriva spodnjega cenovnega spektra stanovanjske preskrbe, ali vsaj ne na način, ki bi bil za družbeno skupnost sprejemljiv, pa naj si bo to iz zdravstvenih, etičnih, kulturnih ali kakršnih koli že vidikov. »Stanovanjska vrzel«² in brezdomstvo sta empirična problema, ki v modernih družbah utemljujeta stanovanjsko politiko, ki je usmerjena vsaj k marginalnim skupinam. Ta ugovor, ki utemljuje potrebo po oblikah preskrbe, ki naj dopolnijo tržno ponudbo, sodi v tisto skupino ugovorov, ki problematizirajo učinke prostega stanovanjskega trga z več vidikov.

Druga vrsta ugovorov prostemu stanovanjskemu trgu pa je, kot smo že omenili, da ima stanovanje kot dobrina nekaj značilnosti, ki se ne prilegajo samim predpostavkam modela prostega trga. Najprej, v razmerju med stanovanjem in urbanim okoljem obstaja vrsta možnosti za eksternalizacijo stroškov. Nadalje, zaradi kompleksnosti in fiksnosti te dobrine so stroški transakcije oz. tržne menjave zelo visoki, ponudba in povpraševanje pa se ne prilagajata gladko. Poleg

² Gre za razliko med tržno ceno primerne stanovanja in zneskom, ki je še razumen delež dohodka gospodinjstva.

tega potrebuje ponudba veliko časa³ za to, da se odzove na spremembe v povpraševanju, v tem času pa jo lahko prizadene sprememba vrste drugih dejavnikov, kot so obrestna mera, splošna raven cen, raven nezaposelnosti itd.

V teh posebnostih pa po mnenju Harsmana in Quigleyja (1991) tudi leži razlog za sprejetje stanovanjske politike v funkciji boljšanja uporabne učinkovitosti trga, kar se kaže v naslednjem.

Stanovanjski trgi bremenijo proizvajalca in potrošnika z velikim stroškom transakcije, standardizacija pa ta strošek lahko zmanjša. Sprejetje splošnih standardov in norm lahko olajša pogajanje in dejavnosti med posredniki v proizvodnji, izboljšuje ceno in kakovost informacij o alternativnih stanovanjih, nižajo stroške nadzora zdravstvenih in varnostnih pogojev. Poleg tega opogumlja ponudnike k ekonomiji obsega, česar sicer ne bi bilo, brez velikoserijske proizvodnje pa tudi ne relativne pocenitve stanovanja.

Zelo pomembna je tudi možnost stanovanjske politike, da stabilizira proizvodnjo. Pri tem ne gre le za odpravljanje nevarnosti cikličnosti proizvodnje in neujemanja s cikličnimi nihANJI povpraševanja (t.i. berlinska bolezen), ampak tudi to, da stabilnost obsega proizvodnje spodbuja tehnične inovacije – večjo mehanizacijo, specializacijo in tudi kapitalsko trdnost sektorja. Načrtovanje omogoča stabilizacijo proizvodnje in pogoje, da sta ponudba in povpraševanje dolgoročno predvidljiva in usklajena. V tem smislu je lahko eksplicitna politika glede načrtovane ravni stanovanjske gradnje pomemben način nacionalne in regionalne razvojne politike.

Seveda pa je usklajevanje obsega ponudbe in povpraševanja tudi pomembna naloga lokalne stanovanjske politike, saj pomeni preveliko povpraševanje pritisk na dvig cene, ki ni sorazmerno kakovosti in gre torej za tržno motnjo, ki je logika racionalnosti prostega trga nikakor ne prenese.

Stabilizacija in načrtovanje proizvodnje in povpraševanja, njuno usklajevanje, standardizacija storitev in ekonomija obsega pa so tipični rezultati, h katerim ciljajo korporativistični sistemi: v njih (tržni) akterji na podlagi pogajanja, pogodb in dogovorov sodelujejo z državo, s čimer si pri svojem poslovanju zagotavljajo racionalizacijo, večjo učinkovitost in manjše tveganje, odpovedo pa se tekmovalnosti in možnosti maksimalnih dobičkov ob hkratnem velikem tveganju. S temi aranžmaji državi uspeva zagotoviti sodelovanje akterjev in njihove naložbe tudi v segment, ki bi sicer zaradi prevelikega tveganja in premajhnega donosa ostal »nepokrit« – tipičen primer so najemna stanovanja zmerne kakovosti in cene.

Korporativizem kot model ciljnega sodelovanja med državo in predstavniki funkcionalnih interesov (tudi tržnih akterjev), ki se je značilno razvil po drugi svetovni vojni,⁴ prinaša nove oblike gospodarskih in političnih odnosov, ki se ne prilagajajo tradicionalnemu razumevanju ne prostega trga, ne parlamentarne demokracije.

Na koncu še dodajmo, da je »ekonomija obsega« kot cilj politike oz. korporativističnih sistemov v sedemdesetih letih začel izgubljati težo, saj se je z odpravo stanovanjskega primanjkljaja začela končevati tudi »fordistična era« stanovanja, ki je temeljila na množični proizvodnji in potrošnji, najbolj očitno upredmeteni v velikih, enoličnih stanovanjskih soseskah. Medtem ko so velikoserijski proizvodni cilji

³ Čas, potreben za proizvodnjo stanovanja, je veliko daljši kot pri proizvodnji drugih dobrin, še dodaten čas pa je potreben za načrtovanje, pridobivanje in pripravo gradbenega zemljišča.

⁴ To obliko kdaj imenujejo tudi (neo)korporativizem, da bi poudarili njegovo razliko do državno-partijskega korporativizma fašističnih in drugih avtoritarnih režimov.

izgubili politično prednost, pa so drugi razlogi za sodelovanje med državo in tržnimi akterji ostali nespremenjeni ali so se celo povečali. Slednje se kaže npr. v izboljšanih informacijskih storitvah, ki jih država s svojimi agencijami in podporo raziskovanju ponuja tržnim akterjem. Prav tako se je okrepilo pogodbeno in pogojno sodelovanje države z raznoterimi izvajalci stanovanjskih storitev.

LITERATURA:

- BEYER, H. (1965): *Housing and Society*. New York: The Macmillan Company.
- DONNISON, D. (1967): *The Government of Housing*. Middlesex: Penguin Books.
- ELSTER, J. (ur.) (1986): *Rational choice*; Oxford: Basil Blackwell.
- FORREST, R. and Murie, A. (1994). Home Ownership in Recession. *Urban Studies*, Vol. 31, No. 1, pp. 55-74.
- GANTAR, P. (1993). *Sociološka kritika teorij planiranja*; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Znanstven knjižnica.
- HARVEY, D.(1973): *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- HARSMAN, B. and QUIGLEY, J. (1991): *Housing Markets and Housing Institutions – an International Comparison*. Hingham, M. A.: Kluwer Academic Publishers.
- MACLENNAN, D., MUNRO, M. and WOOD, G. (1987): Housing Choices and the Structure of Housing Markets, v: Bengt Turner, Jim Kemeny and Lennart Lundqvist (Ur.): *Between State and Market: Housing in the Post-Industrial Era*. Stockholm: Almqvist&Wiksell, str. 26-52.
- MANDIČ, S. (v tisku): Cilji in instrumenti stanovanjskih politik; IB revija
- MUELLER, D. (1979): *Public Choice*. London New York: Cambridge University Press.
- NORTH, D. (1986): A Neoclassical Theory of the State; v: Elster, J.(Ur.): *Rational Choice*; Oxford: Basil Blackwe ll.
- PARFIT, D.(1986): Prudence, Morality, and the Prisoner's Dilemma, v: Jon Elster (ur.): *Rational Choice*; Oxford: Basil Blackwell.
- RUS, V. (1990): *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- STAFFORD, D. C., (1978): *The Economics of Housing Policy*; London: Croom Helm.
- STANOVNIK, T. (1994): The Sale of the Social Housing Stock in Slovenia: What Happened and Why. *Urban studies*, Vol. 31, No. 9, str. 1559-1570.
- STANOVNIK, T. in LAVRAČ, I. (1994): *Osnovni ekonomski in socialni elementi nacionalnega stanovanjskega programa*; Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.

Ekonomsko vojskovanje – koncept in učinkovitost

Obramboslovni raziskovalni center pri Inštitutu za družbene vede ima v programu svojega dela raziskovalni projekt Analiza vojne v Sloveniji. Projekt obravnava vojaške in nevojaške vidike vojne v Sloveniji in osamosvajanja Slovenije nasploh. En skupek nevojaških pritiskov in protiukrepov, ki so jih sprte strani tedaj izvajale, posega na gospodarsko področje. V tem kontekstu sem razčlenil razmerje med nacionalno ekonomijo in nacionalno varnostjo države, definiranje »ekonomskega vojskovanja« in njegovo učinkovitost; predstavil zgodovino ekonomskega vojskovanja, njegov namen in cilj ter aktualne primere in na koncu proučil ukrepe ekonomskega vojskovanja med osamosvajanjem Slovenije. V tej številki revije Teorija in praksa bom predstavil prva tri vprašanja, se pravi razmerje med nacionalno ekonomijo in nacionalno varnostjo, definiranje ekonomskega vojskovanja in njegovo učinkovitost.

Nacionalna ekonomija – nacionalna varnost

V izhodišče razčlenbe ekonomskega vojskovanja bom postavil razmerje med nacionalno ekonomijo in nacionalno varnostjo. *To razmerje v bistvu zamejuje pomen ekonomskega vojskovanja v mednarodnih odnosih.* Razmerja med ekonomijo in varnostjo določene države na tem mestu ne bom podrobno razgrinjal, lahko zgolj ugotovim, da mu ustrezno veljavo pripisujejo vsi ključni teoretični pristopi k mednarodnim odnosom, ekonomiji in varnosti v dvajsetem stoletju, in sicer neomerkantilizem/politični realizem, liberalizem in marksizem. Temeljna predpostavka realistične tradicije je, da mora močna država imeti trdno ekonomijo, ta pa ji omogoča zagotoviti varnost. Liberalizem izhaja iz prepostavke, da bolj kot države povečujejo blaginjo, manj obrambna bremena pritiskajo na ekonomsko dejavnost oziroma bolj kot postajajo komercialni in finančni tokovi globalni, bolj se zmanjšujejo ekonomske spodbude za sovražnost med državami, kar ustvarja razmere za miroljuben svetovni red. Marksistična predpostavka glede povezanosti ekonomije in nacionalne varnosti je, da ima obrambna poraba vidno vlogo v politični ekonomiji države. Ali če rečemo z Engelsom, nič ni bolj odvisno od ekonomskih osnov, kot sta to vojska in flota.¹

Torej je medsebojna odvisnost ekonomske moči in nacionalne varnosti na

* Dr. Marjan Malešič, asistent na FDV.

¹ Glej več o tem v Marjan Malešič, Tri teoretične perspektive sodobne varnosti, *The Public/Javnost*, Vol. I (1994), 4, str. 97–104.

teoretični ravni vzpostavljena. Gre predvsem za ugotavljanje odvisnosti organiziranja oboroženih sil, oborožitve, strategije, taktike in načina vodenja vojne od ravni ekonomske razvitosti in načina proizvodnje.

Aaron Fridberg (1991, 265–273) v svoji razpravi, ki jo lahko beremo tudi kot kritiko liberalizma in utrjevanje neomerkantilizma, zatrjuje, da od antičnega časa, ko so Atenci uvedli davek v svojo mestno državo, da bi povečali floto v vojnah proti Sparti, obstaja močna vez med bogastvom in vojaško močjo in potemtakem na najbolj enostaven in neposreden način med ekonomijo in nacionalno varnostjo. Kakšna pa bo ta vez v prihodnje? Fridberg ponuja štiri sklope vprašanj, ki bodo intenzivno zaposlovala znanstvenike in vladne uradnike:

1. *Vpliv nacionalne obrambe na ekonomsko dejavnost.* Prvi zbir vprašanj se nanaša na vpliv vojne – razumljene široko, v hobbesijanskem smislu, torej kot dejansko vojskovanje in kot priprave nanj – na dejavnost nacionalne ekonomije.

2. *Vpliv ekonomskih sprememb na nacionalno varnost.* Gre za učinek globalne ekonomske spremembe na moč in položaj posameznih držav. Ker se nekatere ekonomije razvijajo hitreje kot druge, se spreminja razdelitev bogastva med državami, posledično pa tudi razdelitev politične moči. Takšne spremembe pogosto spremljajo nemiri, včasih tudi vojne, saj »vzhajajoče« države razmetavajo svojo moč in prevzemajo določene privilegije na račun drugih držav.

3. *Ekonomska državniška večšina (statecraft).* Tudi v svetu z manjšo stopnjo vojaške napetosti in z večjo stopnjo ekonomskega povezovanja in soodvisnosti politika ne bo izumrla in tudi ne politični konflikt. Države se bodo še naprej razlikovale in poskušale vsiljevati svojo voljo drugim. V preteklosti so države pogosto uporabljale ekonomska sredstva kot način vplivanja na politično vedenje svojih tekmič in včasih tudi prijateljskih držav. Takšna praksa lahko v prihodnjih letih postane splošno uporabna, saj soodvisnost držav raste, politični odnosi se spreminjajo, uporabnost vojaških sredstev pa je v večini primerov vprašljiva. Nacionalnovarnostna politika bo potemtakem poleg tradicionalnih oblik priprav na vojaško obrambo še intenzivneje zajela ukrepe, ki naj zmanjšajo ranljivost države na poskuse ekonomskega vplivanja (defenzivni vidik) in povečajo zmogljivost izrabljanja ekonomske ranljivosti drugih (ofenzivni vidik). Fridberg v ekonomski državniški večшинi predvideva tri različne situacije:

a) relativno šibke države nadzirajo svoje redke vire, da bi vplivale na politiko relativno močnih in bogatih držav (gre za poskuse, kot je bil v sedemdesetih letih naftni embargo arabskih proizvajalk nafte, in delno za poskus, kot ga je neuspešno načrtoval Sadam Husein v začetku devetdesetih let),

b) močne države uporabljajo trgovinsko in finančno pomoč za oblikovanje političnih preferenc šibkih držav. Sankcije so tu najbolj znano sredstvo, čeprav njihova učinkovita uporaba zahteva sodelovanje večjega števila držav,

c) močne države vse pogosteje uporabljajo ekonomska sredstva druga proti drugi, kar bi bila najnevarnejša situacija (kot primer navedimo strahove ameriške administracije, da bi zaradi vse večje prisotnosti japonskega kapitala v državi postala »ujetnica tujega kapitala«).

4. *Nacionalna in ekonomska varnost.* Če je prisoten močan trend v smeri večjega mednarodnega ekonomskega povezovanja, je opazna tudi močna nasprotujoča težnja v smeri »blagega merkantilizma« (Robert Gilpin, cit. po Fridberg 1991, 274), pristopa k nacionalni ekonomski politiki, ki naj bi usposobil družbo za ohranjanje notranje avtonomije in posedovanje ključne industrije v svetu, ki ga označujejo internacionalizacija proizvodnje, globalno povezovanje finančnih trgov in pojemanje državnega nadzora. V ZDA »blagi merkantilizem« dobiva obliko

pozivov vladi, naj zaščiti »ekonomsko varnost« države. Ali kot bi rekel Luttwak (cit. po Le debat strategique 1993, 1), za ZDA geoekonomija postaja pomembnejša od geostrategije.

S tem sem nakazal, da pomen ekonomskih ofenzivnih in defenzivnih ukrepov, ki jih ena država ali skupina držav vsili drugi državi ali skupini držav, izvira iz razmerja med ekonomsko močjo države in nacionalno varnostjo. Zaradi pomena gospodarstva v nacionalnovarnostnih prizadevanjih države je le-to v konfliktnih situacijah izpostavljeno ekonomskim pritiskom iz okolja in zato države načrtujejo protiukrepe. Eden od ciljev ekonomskega vojskovanja (predvsem sankcij) je omajati oblast v državi, ki je objekt ekonomskega vojskovanja, da bi prišlo do političnih sprememb. Pogosto se zgodi, da vzpostavitev oblastnega neravnovesja zahteva več prisile, kot jo lahko razvijemo z ekonomskim vojskovanjem. Od tu izvira relativna nemoč ekonomskega vojskovanja kot samostojnega sredstva za doseg političnega cilja. Torej lahko postavimo podmeno, da je *relativna neučinkovitost ekonomskega vojskovanja (predvsem sankcij) posledica nezmožnosti ofenzivnih ekonomskih ukrepov, da razvijejo prisilo, potrebno za doseg sprememb v politiki države, ki so ji ukrepi namenjeni.*

Oprelitev ekonomskega vojskovanja

Kot bomo videli v nadaljevanju, opredelitev ekonomskega vojskovanja ni enostavna naloga, saj teoretiki uporabljajo različna poimenovanja (ekonomsko vojskovanje, ekonomske sankcije, sankcije, ekonomski pritisk, ekonomska intervencija, ekonomski embargo, ekonomske akcije) na eni strani in ga tudi različno razumejo v vsebinskem smislu na drugi strani.

Forland (1993, 152) pravi, da je »*ekonomsko vojskovanje ostro, nasilno motenje gospodarstva nasprotnikove države, da bi zmanjšali njegovo moč*«. Analitično se razlikuje od »vojaškega vojskovanja«, ki napada nasprotnikove vojaške zmogljivosti in ne ekonomskih virov. V praksi se lahko obe obliki vojskovanja prekrivata, saj na primer strateško bombardiranje uničuje vojaške cilje in industrijske zmogljivosti. Ekonomsko vojskovanje se lahko vodi ločeno – ukrepi se pogosto imenujejo *sankcije* – ali v povezavi z »vojaškim vojskovanjem«.

Definicija je podobna tisti, ki jo je podal Alford (1967, 11), in enači ekonomsko vojskovanje z motenjem materialnih virov in vojaško vojskovanje z uničevanjem človeških virov skupnosti. Alford spregleda, da napad na raketno izstrelišče, ki je materialna tarča, ne učinkuje na nasprotnikovo gospodarstvo oziroma da napad na civilno prebivalstvo, ki je človeški vir, lahko povzroči motnje pri zagotavljanju delovne sile za nasprotnikovo gospodarstvo. Alford (1967, 29) razlikuje ekonomsko vojskovanje kot primarno in kot sekundarno sredstvo politike. Primarno nujno ne izključuje vojaške sile, vendar je prvina ekonomskega vojskovanja prevladujoča. Sekundarno pa se ekonomsko vojskovanje uporablja za rahljanje obrambe ali za otopitev nasprotnikovega napada. Alford bolj zaupa vojaški akciji, ki ustvarja fizično neravnovesje nasprotnikove oblastne elite.²

² Po mnenju nekaterih francoskih avtorjev je metoda ekonomskega embarga humanejša kot vojaške sankcije. Za »novi red« velja splošna paraliza Clausewitzevih načel politično-vojaške intervencije (Le debat strategique 1993, 1).

V Strategic Survey (1993, 41) beremo o sankcijah, ki da imajo različne oblike. Najbolj znane in pogoste so *ekonomske sankcije*, ki imajo za cilj spodkopati gospodarstvo države objekta. Lahko imajo obliko embarga na izvoz v državo objekt ali bojkota njenih izdelkov in storitev. V skrajnih primerih se lahko izvajajo tudi kot *blokada, ki je fizična prepoved ekonomske menjave z državo objektom*. Finančne sankcije imajo za cilj preprečiti državi dostop do mednarodnih investicijskih kanalov in kreditnih linij. Ekonomske sankcije imajo mnogotere oblike in stopnje, od manjših, skoraj simboličnih omejitev do popolne osamitve države objekta s presejanjem kopenskih, pomorskih in zračnih komunikacij kot tudi komercialne dejavnosti s preostankom sveta. Takšna fleksibilnost pristopa bo vedno zanimiva za politike, pač v smislu krilatice Alexandra Popa (cit. po Strategic Survey 1993, 42) »voljan je raniti, vendar ga je strah udariti«. Sankcije niso nujno ekonomske, lahko se uporabijo tudi v kulturi, športu in znanosti.

Poskušajmo zdaj razčleniti ekonomsko vojskovanje na konkretnem primeru. Hufbauer in Schott (1985, 5) zatrjujeta, da je *največkrat namen sankcij oslabiliti vojaške zmogljivosti nasprotnika*. Najbolj znana primera sta po njunem mnenju COCOM (Coordinating, Committee for Multilateral Export Controls je bila neformalna skupina držav članic NATA – minus Islandija, plus Japonska – ki je poskušala omejiti prodajo strateških dobrin nekdanji ZSSR in državam Sveta za vzajemno ekonomsko pomoč – SEV) in CHINCOM (primerljiva, vendar manjša skupina držav, ki je nadzirala izvoz na Kitajsko). CHINCOM je bil razpušen 1958. leta, Kitajska pa je prišla pod nadzor COCOM. Oba poskusa sta imela v prvi vrsti za cilj omejevanje strateškega izvoza v ZSSR, njene satelite in na Kitajsko, da bi preprečila tehnološki napredek pri oborožitvi, posledično pa tudi oslabila gospodarstva omenjenih držav pri podpori razvejanih vojaških strojev.

Forland (1991, 191) nasprotno trdi, da obravnava COCOM embarga kot sankcij ni pravilna, saj COCOM embargo *ni bil nikoli zamišljen kot prisila sovjetskih voditeljev v spremembo vedenja, temveč kot slabljenje sovjetskih vojaških zmogljivosti*. COCOM naj bi bolje razumeli kot ekonomsko vojskovanje. To bi implicitno pomenilo, da ekonomske sankcije niso del ekonomskega vojskovanja, čeprav isti avtor dve leti kasneje razmišlja drugače (gl. zgoraj).

Analitiki se razlikujejo predvsem po tem, ali njihove definicije ekonomskega vojskovanja *temeljijo na sredstvih ali na ciljih*. Forland vidi *ekonomsko vojskovanje kot kontinuum politik, ki težijo k slabljenju ekonomskega temelja nasprotnikove moči*. »Strateške dobrine« kot pojem, ki je nadomestil »kontrabant«, vidi kot sredstvo za vodenje ekonomskega vojskovanja ali kot nadzor izvoza pretežno vojaških dobrin (itmov).

Ekonomske sankcije pa naj bi bili primeri, ko država subjekt (ali več držav) prenaša javno sporočilo neodobravanja državi objektu (ali več državam), in sicer z ekonomskim kaznovanjem ali z grožnjo takšnega kaznovanja zaradi *nezaželenega vedenja*. Po tej definiciji COCOM embargo ni bil ekonomska sankcija, saj ni bil vzpostavljen kot oblika kaznovanja. Forland kritizira Hufbauerja in Schotta, ki sta po njegovem mnenju pomešala sankcije in COCOM embargo, in navaja Margaret Doxey, ki se zaveda *analitične razlike med sankcijami, katerih cilj je zastrašiti ali odvrniti države od vodenja politike, ki se ne ujema s sprejemljivimi normami mednarodnega vedenja, in med ekonomskimi ukrepi, uporabljenimi kot ekonomsko vojskovanje, katerega cilj je pospešiti sovražnikov poraz z zmanjševanjem njegovih zmogljivosti za vodenje vojne*.

Knorr (cit. po Forland 1991, 192) tudi razlikuje med sankcijami in COCOM embargom. Po njegovem mnenju so *sankcije poskus prisile države z vplivanjem na*

njene politike. COCOM embargo pa je imel bolj za cilj slabljenje (ali vsaj ne krepljenje) sovjetskih vojaških zmogljivosti z neposredno uporabo moči prek čiste ekonomske sile kot pa poskus vpliva na kremeljske politike. Cilj je bil spremeniti vojaško zmogljivost države brez prepričevanja politikov.

Torej COCOM embargo naj ne bi bile sankcije, temveč mirnodobno ekonomsko vojskovanje oziroma hladnovojni naslednik gospodarskih blokad, uporabljanih v obeh svetovnih vojnah. V teh vojnah so sovražnika bili z vojaškimi in ekonomskimi sredstvi: cilj ekonomskega vojskovanja je bil omejevanje sovražnikove vojaške zmogljivosti, in sicer s preprečevanjem dobav surovin in s stradanjem njegovega prebivalstva in oboroženih sil. Prevladujoč način ekonomskega vojskovanja je bil blokada – nadzorovanje sovražnikove obale in kontrabant.³ Znani so tudi »črna lista« podjetij, za katera so vedeli ali sumili, da trgujejo s sovražnikom, preemptivni nakupi in zamrznitev sovražnikovega premoženja v lastni državi.

Sam izraz »ekonomsko vojskovanje« je bil uveden med obema svetovnjima vojnama. V bistvu je sledil konceptu blokade in ga razširil. Leta 1939 je britanska vlada vzpostavila Ministrstvo za ekonomsko vojskovanje in definirala cilj ekonomskega vojskovanja, ki naj bi bil *dezorganizacija sovražnikove ekonomije in preprečitev nadaljevanja vojne*. Sredstva ekonomskega vojskovanja naj bi bila vojaška – uničevanje industrije, skladišč z zalogami, proizvodnih in transportnih centrov – kot tudi ekonomska. Takšna ofenzivna definicija je razširila operacije, povezane z blokado in kontrabantom, ki sta prevladovala v prvi svetovni vojni.

Ameriški Odbor za ekonomsko vojskovanje je uporabil še širšo definicijo ekonomskega vojskovanja, ki je vključevala *notranjo preskrbo in mednarodne finance, medtem ko je dajala manjši pomen vojaškim akcijam*. Leta 1942 je Rooseveltova administracija prikazala ekonomsko vojskovanje kot »bitko ekonomik«: »to je trgovinska in pomorska vojna, vojna menjave in nakupa, posojil in sporazumov, črne liste in blokade. To je stradanje za naše sovražnike in hrana za naše zaveznike... Pomeni boj proti Messerschmittu, preden postane Messerschmitt, boj proti tanku, preden postane tank, uničenje podmornice, preden izpluje. Pomeni preprečevanje silam osi, da pridejo do surovin, in hkrati dobavo surovin za lastno proizvodnjo« (Medlicott 1959, 51). Definicija ameriškega obrambnega ministrstva iz leta 1974 (cit. po Forland 1991, 193), med drugimi jo je prevzel tudi NATO, pravi, da je *ekonomsko vojskovanje agresivna uporaba ekonomskih sredstev za dosego nacionalnih ciljev*.

Praktiki se torej niso strinjali, ali naj ekonomsko vojskovanje vključi vse vrste aktivnosti, ki so usmerjene na oviranje sovražnikove ekonomije, ali zgolj ekonomska sredstva, ki koristijo nacionalnemu cilju. Sodobni analitiki se ne strinjajo na podoben način, še posebej ne, *ali vključiti v ekonomsko vojskovanje vojaško akcijo proti sovražnikovi ekonomski strukturi*. Znanstveniki, katerih definicije temeljijo na ciljih, vključujejo vojaško akcijo, na primer Knorr (1975, 138–139) definira ekonomsko vojskovanje kot tisto, ki ima za cilj slabljenje ekonomskega temelja sovražnikove moči. Znanstveniki, katerih definicije temeljijo na sredstvih, pa izključujejo vojaško akcijo in v tem kontekstu govorijo o mednarodnih ekonomskih ukrepih, ki lahko prek ekonomskih sil posredno ali neposredno zmanjšajo ekonomsko moč in posledično vojaško zmogljivost sovražnika. Baldwin (1985, 36–38) meni, da bi morale definicije analitikov temeljiti na sredstvih in ne na ciljih. Pravi,

³ Latinska beseda »contrabannum« pokriva dobrine, ki jih sovražnik zaradi njihove uporabnosti za nasprotnikovo vojno prizadevanje razglasi za konfiscirane, če so na poti k nasprotniku, ne glede na to ali dobrine plujejo pod nevtralnno zastavo.

da bombardiranja knjižnic ne imenujemo kulturno vojskovanje niti konvencionalnega bombardiranja jedrskih reaktorjev ne imenujemo jedrsko vojskovanje. Baldwin razlikuje štiri tehnike državniške veščine: propaganda, diplomacija, vojaška državniška veščina in ekonomska državniška veščina. Slednjo označi s poskusi vpliva, prek virov, ki imajo videz tržne cene v denarnem smislu. Ekonomsko vojskovanje kot podkategorijo bi uvrstil v ekonomsko državniško veščino.

To pa še ne pomeni konca težav. Skladno s takšnim razumevanjem bi blokada in kontrabant kot prevladujoči obliki ekonomskega vojskovanja do konca druge svetovne vojne izpadli iz koncepta ekonomskega vojskovanja in prišli v koncept »vojaškega vojskovanja«, saj sta se izvajali z vojaškimi sredstvi. Poskusi prepričevanja zaveznikov ali nevtralnih držav, naj podprejo ali vsaj ne ovirajo ekonomskega vojskovanja, bi ob upoštevanju Baldwinovega pristopa prišli v koncept diplomacije.

Philip Hanson (1988, 3–5, 71) se ukvarja z *ekonomskimi akcijami*, ki se v celoti ali v veliki meri nanašajo na zunanjo politiko določene države. Takšnim akcijam pravi sankcije, vendar opozori, da lahko pride do zmešnjave, saj se uporabljajo v različnih političnih domenah. Po njegovem mnenju je smiselno razlikovati tri domene tovrstne vladne politike. *Prvič, ekonomske omejitve, vsiljene zaradi nacionalne varnosti*. Temeljna oblika takšnih ukrepov Zahoda proti Vzhodu je bila strateški embargo (že omenjeni COCOM). Državi objektu ni bilo poslano nikakršno sporočilo glede političnih aktov. Niti ni bil glavni namen oslabiti gospodarstvo države objekta nasploh. Namen je bil izogniti se prenosu znanja (know-how) ali fizičnih itmov, ki se lahko bolj ali manj neposredno uporabijo za povečanje vojaških zmogljivosti. *Drugič, ukrepi sprejeti z namenom, da bi vlada druge države sprejela specifične zunanjepolitične odločitve, ki jih sicer ne bi*. V to kategorijo pritiskov sodijo sankcije, torej ukrepi, ki vsebujejo grožnjo ali kaznovanje, in tudi ukrepi, ki vsebujejo obljubo o pozitivnih nagibih. Ti ukrepi se včasih nanašajo tudi na notranjo politiko države objekta ali celo države subjekta (pomiritev javnega mnenja brez resne želje vplivati na politiko države objekta). *Tretjič, ukrepi, ki zasledujejo zelo dolgoročno strategijo*. Na eni strani kontinuuma je to lahko ekonomsko vojskovanje, na drugi pa »ekonomski detant«. V teh primerih vlada zavira ali spodbuja trgovino, ne zaradi vpliva na tekočo politiko države objekta ali zaradi upočasnitve razvoja njene vojaške tehnologije, pač pa kot del velikega načrta: ekonomsko vojskovanje kot ekonomsko slabljenje možnega nasprotnika; povzročanje ekonomskih težav, ki imajo za posledico notranjepolitično krizo; ali komercialni detant kot temeljito mehčanje vedenja elit države objekta do države subjekta, tako da sodelovanje nadomesti sumničavost in konflikt.

Po drugi svetovni vojni je zahodna ekonomska politika proti Vzhodu vsebovala ukrepe, katerih opravičevanje posega v domeno nacionalne varnosti, zunanjepolitičnega vpliva in dolgoročne strategije. Akcije, ki sodijo v omenjene domene, se torej prekrivajo, vendar je analitično uporabno, če jih obravnavamo ločeno.

Tudi Kapstein (1992, 79–81) se je ukvarjal z ekonomskim vojskovanjem, mobilizacijo industrije in politično ekonomijo vojne. Kar zadeva ekonomsko vojskovanje, je opravil operacionalizacijo le-tega in poudaril, da države lahko uporabijo ekonomska sredstva, kot so bojkot, embargo, predkupne pravice, ali vojaška sredstva za napad na cilje, ki imajo visoko ekonomsko vrednost za nasprotnika. Ekonomsko vojskovanje ima več razsežnosti, najpomembnejše med njimi pa so:

- prepoved izvoza izdelkov sovražniku in njegovim zaveznikom,
- bojkot ali prepoved kupovanja dobrin od sovražnika in njegovih zaveznikov,
- »črna lista« domačih podjetij ali podjetij tretjih držav, ki trgujejo s sovražnikom,

– strateški nakup ali kupovanje za obrambo pomembnih dobrin na svetovnih trgih,

– prodaja dobrin na zalogi po nizki ceni, kar zniža zaslužke držav, ki prodajajo te dobrine,

– zaplemba, konfiskacija ali nacionalizacija sovražnikovega premoženja,

– strateško bombardiranje, sabotaže ali druge vojaške operacije proti sovražnikovim ekonomskim ciljem,

– propaganda ali namerna uporaba ekonomskih dezinformacij za kopicenje zalog in ustvarjanje ekonomske zmede na sovražnikovem ozemlju.

Kapstein je predvidel, da v *vojnih razmerah* igra večjo vlogo pri načrtovanju ekonomskega vojskovanja obrambno ministrstvo določene države.

Učinkovitost ekonomskega vojskovanja

Hufbauer in Schott pravita, da ekonomske sankcije pogosto ne dosežejo postavljenih ciljev. Prvi razlog je lahko v tem, da sankcije ne ustrezajo zelenemu cilju, cilj je lahko premalo oprijemljiv, sredstva prenežna, sodelovanje drugih držav, kadar je to potrebno, premlačno. Drugi razlog za neuspeh je, da lahko sankcije ustvarijo svoj lastni »protistrup«. Sankcije poenotijo državo objekt, vlada odločno podpre gospodarstvo in skupaj z njim išče komercialne alternative. Med najizrazitejšimi primeri takšnega nacionalističnega odziva na sankcije v državi objektu omenimo akcijo Društva narodov proti Italiji 1935–36 in akcijo ZSSR proti Jugoslaviji 1948–55.⁴ Tretji razlog neuspešne uporabe ekonomskega pritiska (če sankcije niso kolektivne) je podpora, ki jo močni zavezniki dajejo državi objektu in s tem nadomestijo primanjkljaj, ki ga povzročijo sankcije. Največkrat se je to dogajalo, kadar je šlo za ideološko nestrinjanje velike sile z manjšo državo (ZSSR proti Jugoslaviji 1948–55, ZDA proti Kubi 1960–, ZSSR proti Albaniji 1961–65 ipd.). Četrty razlog neuspeha je v tem, da sankcije ustvarijo lastno težo v tujini in doma. Zavezniki lahko dvomijo o uspehu sankcij, zavračajo ukrepe proti državi objektu in sprejmejo protisankcijske zakone. Domača poslovna srenja lahko zaradi motenih trgovinskih in finančnih tokov utрпи hude izgube, podjetja izgubijo ugled in imidž zanesljivosti. Domoljubnemu entuziazmu iz začetnega obdobja uvajanja sankcij sledijo pritožbe gospodarskih subjektov, ki spodkopavajo moč sankcij.

Da sankcije vedno ne delujejo, sta krivi tudi tihotapljenje in kršenje sankcij, posebej ko gre za ključne dobrine. Slednje je sicer tvegano za državo dobaviteljico in drago za državo, ki se na ta način oskrbuje, poleg tega pa ta oskrba največkrat ni zadostna in redna. Država objekt tudi razvije notranje poti dobave, zamenja določene izdelke z drugimi, čeprav se tu srečuje z velikimi omejitvami. Posebej v manj razvitih državah, kjer so ljudje navajeni živeti skromno, sankcije nujno ne učinkujejo tako drastično. Problem sankcij je tudi cena, ki jo plačajo t.i. tretje države, ki so nedolžne, vendar jih sankcije tako ali drugače prizadenejo (na primer države, ki ne morejo kupiti nafte v Iraku, jo morajo nekje drugje; države, ki mejijo na t.i. ZRJ, in one, ki so z njo veliko trgovale, imajo ekonomske težave; v tem kontekstu je treba omeniti nadomestila za škodo, ki jo povzročijo sankcije tretjim državam, saj nadomestila zmanjšujejo verjetnost kršenja sankcij).

⁴ Kot navaja R. Renwick, je Mussolini leta 1935 dejal: »Na ekonomske sankcije bomo odgovorili z našo disciplino, treznostjo in duhom žrtvovanja« (cit. po Hufbauer in Schott 1985, 10).

Forland (1993, 152) meni, da so sodbe o učinkovitosti ekonomskega vojskovanja neprepričljive. Večji optimisti glede tega vprašanja so bili znanstveniki med svetovnjima vojnoma, medtem ko so misleci po 2. svetovni vojni bolj skeptični. Tako pridemo do presoj kot na primer, da je oslabitev Nemčije v prvi svetovni vojni zaradi obkrožitve in blokade prispevala k vojnemu porazu te države in da ni mogoče ločevati pritiskov ekonomskega vojskovanja na nemški notranji fronti od vojaškega pritiska na zahodni fronti. Ali pa do takšnih (Medlicott 1959, 123, 401–404, 661), ki pravijo, da čeprav je bila blokada Nemčije v drugi svetovni vojni (po letu 1942) skoraj popolna, ni bila ta država v nobeni fazi vojne odločilno oslABLJENA zaradi pomanjkanja, ki ga je povzročila blokada. Ali pa, da bi v primeru Japonske intenzivirano ekonomsko vojskovanje lahko pomenilo alternativo atomski bombi in vdoru, še posebej če bi pomorsko blokado kombinirali z zračnimi napadi na notranja komunikacijska vozlišča.

Analiza v *Strategic Survey* (1993, 42–44) razkrije, da so šli pred drugo svetovno vojno⁵ zadržki v smeri poudarjanja tveganja, ki ga sankcije lahko povzročijo, bolj kot v smeri poudarjanja zmožnosti preprečevanja konflikta. To je izrazil Mussolini v že omenjenem primeru, dramatično pa se je uresničilo v primeru Japonske, ki se je leta 1941 na ameriški naftni embargo odzvala z vojno. Po drugi svetovni vojni zadržki poudarjajo, da so sankcije običajno neučinkovito sredstvo prisile. Primeri so Kuba, ki je zdržala pod sankcijami več kot trideset let, Iran, ki ni predal ameriških talcev niti pod grožnjo najhujših sankcij, Izrael, ki ga sankcije arabskih držav niso zlomile, in še bi lahko naštevali. Ameriškemu žitnemu embargu v režiji predsednika Carterja proti tedanji ZSSR ni uspelo spremeniti sovjetske politike niti kaznovati te države. Sovjete je embargo prisilil, da so poiskali nove vire dobav, kar je izboljšalo njihov prihodnji trgovinski položaj, medtem ko so ameriški kmetje in davkoplačevalci pokrili stroške izgube donosnega partnerja.

Omenil sem, da ekonomski ukrepi pomagajo prizadetim vladam mobilizirati domoljubno podporo. Sankcije so pomagale Mussoliniju, Huseinu in tudi Miloševiću, ki je na primer decembra 1992 tudi z njihovo pomočjo na volitvah premagal Panića. Tudi za Južno Afriko je dolgo veljalo, da sankcije utrjujejo oblast te države v kljubovanju spremembam.

Vendar pa ni mogoče zanikati, da so sankcije v ugodnih razmerah igrale pomembno vlogo pri izvajanju mednarodne oblasti. Primera Indonezije (leta 1948–49 so ZDA prisilile Nizozemsko, da je opustila vojaška prizadevanja v Indoneziji) in Sueza (leta 1956 so ZDA prisilile Francijo in Veliko Britanijo, da se umakneta s tega območja), padec totalitarnih režimov, kot so Trujillov, Somozi-
nov in Aminov, dokazujejo učinkovitost sankcij. Z vidika neuspeha žitnega embarga proti ZSSR ameriška Obrambna obveščevalna agencija (DIA) trdi, da je bil strah ZSSR pred obsežnejšimi sankcijami Zahoda kot stranski učinek odločilen za njeno vojaško neposredovanje na Poljskem v letih 1980–81. Kljub temu bi šele primerjava abstraktnih rezultatov s proklamiranimi cilji dala pravo sliko (ne)učinkovitosti sankcij.

Medlicott (prav tam) trdi, da je vrednost ekonomskega vojskovanja popolnoma odvisna od posebnosti blokirane države. Otoška sila z omejenimi lastnimi viri (na primer Japonska, Velika Britanija) je lahko hitro spravljena na kolena, ni

⁵ Sankcije so v preteklosti doživljale ciklično popularnost (Hufbauer in Schott 1985, 8). Znan je govor ameriškega predsednika W. Wilsona, ki je leta 1919 v Indianapolisu dejal, da je država, ki je bojkotirana, zelo blizu predaje. Govoril je o ekonomskem, miroljubnem, tihem in smrtnem zdravilu, ki bo nadomestilo uporabo sile. Po njegovih besedah to zdravilo ne zahteva življenja zunaj bojkotirane države, kljub temu pa za državo objekt pomeni pritisk, ki se mu ne more upreti nobena sodobna država.

pa tako z velikimi kontinentalnimi silami (ZDA, Rusija, Kitajska), ki so samozadostne v svojih zmogljivostih.

Podobno trdi Gray (1994, 287), ki pravi, da je strateška učinkovitost pomorske blokade dobave dobrin in ekonomskega vojskovanja nasploh odvisna od političnih, socialnih, ekonomskih, vojaških in geostrateških posebnosti določenega primera. Na ekonomsko blokado je treba gledati kot na sredstvo širše strategije vodenja konflikta. Blokada kot samostojno sredstvo je redko odločilna.

Alford (1967, 22) meni, da je vojaško vojskovanje veliko učinkovitejše kot ekonomsko, zato zadnjega ni precenjevati. Tudi Doxeyjeva (1980, 131) trdi, da so ekonomske sankcije kot alternativna pot za prisilo agresorske države, da se podredi mednarodno sprejetemu načinu vedenja, omejene. Razen v hipotetičnem primeru skrajne ranljivosti države, ki se kaže v veliki ekonomski odvisnosti oziroma v primeru univerzalnega ekonomskega »izgona« določene države iz mednarodne skupnosti.

Alford takole pojasnjuje relativno nemoč ekonomskega vojskovanja. Cilj vojskovanja – ekonomskega in vojaškega – je doseg velikih političnih sprememb v državi objektu. Tarča je sovražnikova oblastna elita. Da bi strategija uspela, je treba v sovražni državi vzpostaviti tako fizično neravnovesje, ki bo oblastno elito prisililo, da se vda. Vendar pa je lahko *odpor sovražnikove oblastne elite tako močan, da vzpostavitev neravnovesja zahteva več prisile, kot jo lahko razvijemo z ekonomskim vojskovanjem*. Intenzivno ekonomsko vojskovanje s popolno blokado (zračno, pomorsko, rečno in kontrabantom) in strateškim bombardiranjem industrijskih ciljev lahko v takšnih primerih privede zgolj do trpljenja civilnega prebivalstva brez sprememb v strukturi oblasti oziroma v politiki določene države.

Hufbauer in Schott (1985, 29) opozarjata, da je presoja učinkovitosti ekonomskega vojskovanja (sankcij) odvisna od ciljev takšnega vojskovanja. Zunanjepolitični cilji sankcij so lahko:

- manjša sprememba politike države objekta – »manjša« na lestvici nacionalnih interesov, vendar pogosto zelo pomembna za vpletene strani; v to kategorijo bi lahko šteli sankcije zaradi človekovih pravic ali jedrske neproliferacije;
- destabiliziranje vlade države objekta, katerega postranski cilj je sprememba politike te države; kot primera bi lahko navedli ameriško kampanjo proti Castru in sovjetsko kampanjo proti Titu;
- motenje manjše vojaške avanture; na primer sankcije Velike Britanije proti Argentini zaradi Falklandskih otokov; spor je kasneje prerasel v vojaški spopad;
- oslabitev vojaških zmogljivosti države objekta; primere najdemo v obeh svetovnih vojnah in v COCOM embargu proti ZSSR in njenim zaveznicam;
- večja sprememba politike države objekta, vključno s predajo ozemlja; ponaazoritev za ta cilj najdemo v sankcijah Združenih narodov proti Južnoafriški republiki zaradi apartheida in nadzora namibijskega ozemlja ali v zadnjem času v sankcijah ZN proti Iraku.

En primer uvajanja sankcij ima lahko več ciljev. V luči ciljev ima uspeh ekonomskih sankcij z vidika države subjekta dve razsežnosti: prva se nanaša na stopnjo, do katere je bil cilj politike dejansko dosežen, druga pa na prispevek sankcij k pozitivnemu izidu konflikta. Uspeh zamejimo s spremembami v politiki, v zmogljivostih ali v vladi države objekta (Hufbauer in Schott 1985, 32). Če so sankcije neuspešne, to nikakor ne pomeni, da so brez učinkov! Gre za ekonomsko-socialne (inflacija, brezposelnost, revščina), politične, razvojne, kulturne in druge učinke. Vendar pa ima ekonomski pritisk relativno majhen političen učinek na države, katerih vodstva lahko ignorirajo svoje državljane, oziroma relativno majhen eko-

nomski učinek, kjer so državljani navajeni na rudimentaren način ekonomskega življenja, tako da s sankcijami ne morejo veliko izgubiti, saj nimajo česa izgubiti.

Hanson (1988, 71) navaja Baldwina, ki pravi, da ekonomska državniška večšina deluje skozi različne vzvode. Sankcij na primer ne moremo presojeti zgolj skozi ekonomski učinek. Sankcije pošiljajo signale in njihov učinek je treba razlagati v tem smislu. Analitikom sankcij nameni svarilo – vedno se je treba vprašati, kakšne alternativne politične ukrepe bi lahko izbrali in kakšna bi bila aktivnost države objekta, če sankcije ne bi bile uvedene? Poleg tega moramo sankcije presojeti po njihovem dolgoročnem kumulativnem učinku, ne pa kot kratkoročno epizodo. Tudi iz tega se da razbrati, da sankcije učinkujejo, čeprav nujno ne privedejo do želenega cilja, oziroma da je izredno težko presojeti njihov učinek glede želenega cilja, saj nikoli ne vemo, kaj bi se dogajalo, če sankcij ne bi bilo.

Hufbauer in Schott sta analizirala 103 primere uvajanja ukrepov ekonomskega vojskovanja (sankcij) od leta 1914 do 1983. Izsledki analize razkrijejo, da je bila po njunih merilih približno tretjina primerov uspešna, vendar pa je bila stopnja uspeha znatno odvisna od vrste cilja sankcij. Uspešni so bili primeri, katerih cilj je bil politična destabilizacija države objekta, manj uspešni ali neuspešni pa so bili primeri motenja vojaških avantur, slabljenja nasprotnikove vojaške zmogljivosti ali poskusi večje spremembe v politiki države-objekta.

Posplošene ugotovitve glede učinkovitosti sankcij predstavijo tudi teoretiki v knjigi *Strategic Survey* (1993, 45):

- sankcije so učinkovitejše, če so vključene v obsežno strategijo, kar omejuje možnost, da bi sankcije postale izbira in s tem sredstvo brez predhodnega oblikovanja določene politike;

- politiko sankcij mora močno podpirati vlada, ki sankcije uvaja, čeprav to zveni kot samoumevno dejstvo, je v praksi tudi to lahko problem (primer uvajanja sankcij proti Iranu leta 1979 v Veliki Britaniji);

- sankcije je lažje uporabiti, če je vlada države objekta odgovorna lastnemu javnemu mnenju in če so za javno mnenje značilna visoka pričakovanja;

- sankcije bodo bolj učinkovale na nestabilne in nevarne režime, ki so manj sposobni servisirati javno nezadovoljstvo ali nezadovoljstvo elit;

- učinkovitost sankcij zahteva sodelovanje drugih držav, bodisi da se jim pridružijo bodisi da zavračajo sodelovanje pri njihovem kršenju.

Na podlagi omenjene analize 103 primerov sta Hufbauer in Schott predstavila pomembne ugotovitve, ki jih lahko beremo tudi kot priporočila tistim, ki uvajajo ofenzivne ukrepe ekonomskega vojskovanja:

- sankcije »ne morejo premikati gora« in ne morejo prisiliti močnih držav objektov k temeljitim spremembam; pričakovanja držav subjektov glede sankcij so pretirana; ekonomski učinek sankcij je lahko izrazil na obeh straneh, vendar pa drugi dejavniki v situacijskem kontekstu zasenčijo učinke sankcij pri doseganju političnega cilja;

- obstaja soodvisnost med politično in ekonomsko močjo države objekta in njeno dovzetnostjo za ekonomski pritisk; uspeh sankcij proti močnim in stabilnim državam je zanemarljiv;

- sankcije so učinkovite, kadar so usmerjene na nekdanje prijateljske države in tesne trgovinske partnerje; nasprotno pa so sankcije neučinkovite, če so usmerjene na dolgoletnega nasprotnika, ki ima skromne trgovinske odnose z državo subjektom;

– počasno uvajanje sankcij povzroči izmik države objekta in mobilizacijo njene javnega mnenja, okrepi vlado in mobilizira nacionalistične sile; sankcije je treba razumeti kot kratkoročno politiko s predvidevanjem, da bodo normalni komercialni odnosi ponovno vzpostavljeni po razrešitvi krize; to pojasnjuje, zakaj sankcije, čeprav javno podprte na začetku, sčasoma izgubljajo podporo;

– primeri, v katerih sankcije povzročajo visoke stroške v državi objektu, so na splošno uspešni;

– primeri, v katerih sankcije povzročajo visoke stroške v državi subjektu, bodo manj verjetno uspešni;

– ekonomske sankcije so pogosto uporabljene skupaj z drugimi ukrepi – specialnim dejstvom, kvazivojaškimi ukrepi ali odkritimi vojaškimi operacijami;

– več kot je držav, vpletenih v izvajanje sankcij, manj verjetno bodo uspešne – to je v nasprotju s konvencionalno modrostjo, da so mnogostranske sankcije učinkovitejše;

– država subjekt mora pretehtati sredstva in cilje pred dokončno odločitvijo o uporabi sankcij.

Na koncu naj ugotovim, da sam ekonomski razvoj z višjim življenjskim standardom, ki ga zagotavlja, in višjo stopnjo vključenosti nacionalnih gospodarstev v svetovno gospodarstvo, pomeni, da ima vedno več družb nekaj bistvenega, kar lahko izgubijo, če postanejo žrtev ekonomskih sankcij. To pa je priložnost za nov zagon ukrepov ekonomskega vojskovanja.

Sklep

Pregled različnih opredelitev ekonomskega vojskovanja pokaže, da temeljne razlike pri opredeljevanju ekonomskega vojskovanja izhajajo iz njegovega namena. Nekateri teoretiki menijo: če je namen z ekonomskimi sredstvi vojaško oslabil nasprotnika, je to ekonomsko vojskovanje, če je namen spremeniti politično vedenje države objekta, so to ekonomske sankcije. Drugi teoretiki te meje ne vzpostavijo. Nadalje, razlike so glede ciljev in sredstev. Če so cilji ekonomski, je to ekonomsko vojskovanje ne glede na uporabljena sredstva oziroma ekonomsko vojskovanje je zgolj tisto, ki uporablja ekonomska sredstva. Na tej točki postane zagata popolna, kajti če opredelimo ekonomsko vojskovanje s pomočjo ciljev, zajamemo tudi vojaška sredstva, tako da je bombardiranje ekonomskih postrojenj nasprotnika ekonomsko vojskovanje. Pri ciljih je problematično tudi to, da niso vedno ekonomski, so tudi politični in vojaški, čeprav jih uresničujemo z vplivom na ekonomsko strukturo nasprotne države. Če pa pri opredelitvi ekonomskega vojskovanja vztrajamo pri ekonomskih sredstvih, izgubimo koncept blokade in kontrabanta, ki se izvajata z vojaškimi sredstvi in sta bila v preteklosti prevladujoča oblika ekonomskega vojskovanja. Nemara je treba ločevati med ukrepom in načinom izvajanja tega ukrepa. Na primer, proti neki državi mednarodna skupnost razglasi popoln ekonomski bojkot in embargo, ki ga izvaja tudi s pomočjo pomorske, rečne in zračne blokade ter nadzora kopenskih meja. V tem primeru je blokada zgolj tehnika izvajanja določenega ekonomskega ukrepa in potemtakem za analizo ni izgubljena. Nemara je delna rešitev zagate tudi v postavitvi mejnika med aktivno in pasivno uporabo vojaških sredstev, kar bi pomenilo, da je vojskovanje, pri katerem je cilj ekonomski, sredstva pa so vojaška, vendar ne aktivno uporabljena, še vedno ekonomsko vojskovanje.

Pri razglabljanju o konceptu ekonomskega vojskovanja smo videli, da se redki

med analitiki in praktiki ukvarjajo z vprašanjem obrambnih ekonomskih ukrepov, torej z vprašanjem, kaj se dogaja v državi, ki je žrtev ofenzivnih ekonomskih ukrepov oziroma ki želi nevtralizirati negativne ekonomske učinke vojnih razmer.

Države, ki so žrtev ofenzivnih ekonomskih ukrepov, lahko racionirajo proizvodnjo in preskrbo, uporabijo ustvarjene rezerve, poiščejo nove ekonomske partnerje (če ukrepi niso kolektivni), spodbudijo ali omejijo uvoz oziroma izvoz, zaprosijo za pomoč v tujini, poskušajo s kršenjem sankcij ipd.

Kar zadeva definicije ekonomskega vojskovanja in samo besedno zvezo »ekonomsko vojskovanje« z vidika defenzivnih ekonomskih ukrepov, pa je treba opozoriti še na nekatere semantične in posledično vsebinske dileme. To, čemur teoretiki pravijo »ekonomsko vojskovanje«, je v bistvu »ekonomska ofenziva«; to, kar obravnavamo kot dejavnost gospodarstva države objekta na področju nacionalne varnosti, je »ekonomska defenziva«. Tu se postavlja vprašanje, ali je ekonomska obramba del ekonomskega vojskovanja ali ne. Ekonomsko vojskovanje namreč obravnava zgolj ofenzivne ukrepe države subjekta, ne ukvarja pa se s protiukrepi države objekta, ki niso nujno ofenzivni. Odgovor na zgornje vprašanje je pritrden, vendar bi bili potrebni semantični popravki, ki bi sedanje »ekonomsko vojskovanje« nadomestili z »ekonomskim napadom«, ter vsebinsko razumevanje, ki bi v okvir »ekonomskega vojskovanja« uvrstilo tako ekonomsko ofenzivo kot defenzivo.

Domneva, da »vojskovanje« na gospodarskem področju izhaja iz razmerja med gospodarsko močjo določene države in njeno nacionalno varnostjo, se v celoti potrjuje. Vse teoretične šole, ki se ukvarjajo s politično ekonomijo nacionalne varnosti, ugotavljajo izrazito soodvisnost med gospodarskim položajem določene države in njeno nacionalno varnostjo. Pomen omenjenega odnosa se kaže v ekonomskem vojskovanju, ki ga država ali skupina držav izvaja proti drugi državi ali skupini držav. Tako se je razvilo več oblik ekonomskega vojskovanja (ekonomske sankcije, kontrabant, bojkot, blokada, embargo, predkupne pravice, »črna lista«, konfiskacija . . .), ki pa imajo kot samostojno sredstvo pritiska omejeno vrednost. Analiza pokaže, da je nemalokrat prisila, ki jo lahko razvijemo z ekonomskim vojskovanjem kot samostojnim sredstvom pritiska na določeno državo, premajhna, da bi dosegli želeni cilj. Cilj pa je povzročanje oblastnega neravnovesja v državi žrtvi in posledično politična sprememba, ki bi vplivala na vedenje države žrtve v zvezi z določenim dogodkom ali procesom. Torej je pomanjkanje prisile vzrok relativne neučinkovitosti ukrepov ekonomskega vojskovanja, ki imajo večjo vrednost v kombinaciji z drugimi oblikami pritiskov, še posebej z vojaškimi.

Podrobna razčlemba, za katero nismo imeli na voljo dovolj prostora, bi razkrila, da učinkovitost ofenzivnih ekonomskih ukrepov relativizirajo tudi defenzivni ekonomski ukrepi, ki jih uveljavi država objekt. Ti ukrepi omogočajo racionirano porabo materialnih dobrin v daljšem obdobju, omogočajo organiziranje kmetijske in industrijske proizvodnje v kriznih razmerah ter s tem bolj ali manj redno preskrbo prebivalstva in obrambnih subjektov, kar povečuje možnosti za preživetje družbe.

LITERATURA:

ALFORD, Neil H. 1967. *Modern Economic Warfare (Law and the Naval Participant)*. Washington: Naval War College.

BEDAR, Saida. 1993. *Les emgargos ONU et US actuellement en vigueur*. Le debat strategique, No. 11.

BALDWIN, David A. 1985. *Economic Statecraft*. Princeton: Princeton University Press.

- CREVELD, Martin van. 1984. *The Origin and Development of Mobilization Warfare*. V: Mc Cormick, Gordon H. in Bissel Richard E. (ur.). 1984. *Strategic Dimensions of Economic Behavior*. New York: Praeger.
- EDITORIAL. 1993. *Embargos: stret-gie totale ou menace tronqu-e? Le debat strategique*, No. 11.
- FORLAND, Tor Egil. 1991. 'Economic Warfare' and 'Strategic Goods': A Conceptual Framework for Analyzing COCOM. *Journal of Peace Research*, Vol. 28 No. 2.
- FRIEDBERG, Aaron L. 1991. *The Changing Relationship between Economics and National Security*. *Political Science Quarterly*, Vo. 106 No. 2.
- GRAY, Colin. 1994. *The Strategy of Blockade*. (v: Freedman, Lawrence. 1994. *War*. Oxford: Oxford University Press).
- HANSON, Philip. 1988. *Western Economic Statecraft in East-West Relations. Embargoes, Sanctions, Linkage, Economic Warfare, and Detant*. London: Routledge & Kegan Paul.
- HUFBAUER, Gary Clyde in Schott, Jeffrey J. 1985. *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*. Washington, DC: Institute for International Economics.
- KAPSTEIN, Ethan Barnaby. 1992. *The Political economy of National Security. A Global Perspective*. New York: McGraw-Hill.
- KNORR, Klaus. 1975. *The Power of Nations: The Political Economy of International Relations*. New York: Basic Books.
- MEDLICOTT W.N. 1959. *The Economic Blocade*. London: Longmans & Green.
- STRATEGIC Survey 1992-1993. 1993. *Sanctions: Effective Tool or Chimera*. London: Brassey's for The International Institute for Strategic Studies.

Uredniški zapis

Revija Teorija in praksa se vključuje v razprave o kompleksnosti procesov evropskega (raz)druževanja. Pri tem se tokrat opiramo na delo Centra za prostorsko sociologijo Inštituta za družbene vede FDV, ki izvaja raziskovalni projekt z naslovom Avtonomija in povezovanje v prostoru. Raziskovalno skupino sestavljajo: prof. dr. Zdravko Mlinar kot nosilec, prof. dr. Jan Makarovič, dr. Drago Kos, mag. Ida Hojnik-Zupanc ter mlada raziskovalca Marjan Hočevar in Franc Trček. V to raziskovalno delo pa sta se vključevali tudi Jyoti Dar iz Indije v okviru svojega magistrskega študija in Martina Skok ob pripravi diplomske naloge. Vsak je preučeval poseben tematski sklop, ki pa jih – ob vsej vsebinski raznovrstnosti – navezujejo na nekatera skupna pojmovno-teoretska in problemska izhodišča. Avtorji so v slovenskem in mednarodnem merilu iz tega sklopa objavili že vrsto prispevkov, v tisku pa je knjiga *Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru*, Znanstvena knjižnica FDV.

Raziskovalce smo povabili, da v Teoriji in praksi na kratko predstavijo bodisi izseke iz svojega dela in(al) prikazujejo, kako njihovo raziskovanje zadeva aktualno problematiko, še zlasti z vidika razširjanja prostorskih okvirov povezovanja ljudi znotraj in čez meje Slovenije.

ZDRAVKO MLINAR

Od območne k omrežni organizaciji evropske družbe¹

I. del

Razširjanje horizontov in omejenost evropskih preokupacij

S sociološkim raziskovanjem *Avtonomije in povezovanja v prostoru* se po eni strani vključujemo v aktualna razmišljanja o porajanju »nove Evrope«, hkrati pa poizkušamo preseči te okvire, kadar nam to narekujejo spoznanja teorije družbenoprostorskega razvoja v dolgoročni perspektivi.

Prednost spoznavanju temeljnih razvojnih procesov v preobrazbi teritorialne organizacije družbe. Dinamične spremembe v današnji Evropi pa so izzivalna

¹ Z »evropsko družbo« je seveda mišljena družba v nastajanju, ki se v literaturi označuje tudi kot porajajoča se »nova Evropa«.

in plodna podlaga za takšno preučevanje kot tudi aktualni okvir možne uporabe novih spoznanj.

Na ta način nakazujem, da ne glede na privlačnost tematike vendarle ne želimo slepo slediti glavnemu toku mišljenja in delovanja, temveč hkrati izraziti tudi svojo kritično razdaljo do tega toka tako v politični praksi kot v družboslovni teoriji. Pri tem se sociologi znajdemo v zadregi, saj se po eni strani ne moremo sprijazniti z vsebinsko omejenostjo in nekakšnim osiromašenjem, do katerega prihaja v zdaj prevladujočih obravnavah o »novi Evropi«. Hkrati pa bi bila prav naloga sociologov in sociologije bolj kot kogar koli drugega, da preseže sedanjo omejenost »evropskih študij« in še zlasti obravnav evropskega povezovanja. Tako te obravnave ne bi bile več nekakšna tema sama zase, temveč sestavina pojasnjevanja razvojnih sprememb v razširjenem vsebinskem, prostorskem in časovnem okviru. Prav dejstvo, da se tako sociologija spopada z večjo kompleksnostjo in torej z zahtevnejšo nalogo, pa je hkrati vsaj eden od razlogov za to, da se zapoznelo pridružuje politologiji, pravi, ekonomiji, zgodovini, geografiji in drugim disciplinarnim področjem, ki so sicer vsako na svoj način – vsa pa dokaj segmentalno ali fragmentarno – prispevala k razumevanju sprememb v današnji Evropi.

Katere so torej tiste značilne omejenosti dosežanih obravnav, ki naj bi jih poskušali preseči? Naj poudarim vsaj nekatere od njih.

Evropa ni le seštevek posameznosti v geografskih okvirih te celine.

V družboslovnih obravnavah praviloma najprej izstopa tisto, kar je najbolj neposredno vidno, opazno. To pa so posameznosti v konkretnem času in prostoru, ki jih v največji meri izražajo deskriptivne zgodovinske in geografske študije. Aditivno kopičenje idiosinkratičnih opisov posameznikov, zgodovinskih dogodkov ali enkratnosti fizičnega okolja ipd. ne more biti zadostna podlaga za to, da bi lahko zajeli in razumeli temeljne procese porajanja »nove Evrope« v celoti.

Takšno agregiranje posameznosti značilno izraža pomanjkanje, odsotnost teoretične konceptualizacije, ki je temeljni pogoj za to, da bi presegli mehanično agregiranje posameznosti v evropskem prostoru.² Če pa je zbiranje podatkov poenoteno za več držav, se s tem vendarle odpira možnost za primerjalno analizo, ki lahko prispeva k spoznavanju Evrope kot celote (vzemimo npr. anketne raziskave Eurobarometer ipd.).

Formalnoinstitucionalno področje evropskega delovanja in združevanja

V primerjavi s prvim imamo v drugem primeru opravka z eksplicitno in formalno izraženim namenom, da gre za skupne, evropske (vsaj za Evropsko unijo) institucionalne okvire, t.j. za politične mehanizme, ki so nesporno osrednji akterji združevalnih procesov. V tem trenutku sicer v Sloveniji še močno primanjkuje informacij in gre za razmeroma majhno poznavanje temeljnih ustanov, ki npr. delujejo v okviru Evropske unije.³ Podobno kot na ravni nacionalnih

² Napredek je najnovejša knjiga, ki jo je napisal sociolog Göran Therborn, *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945 – 2000*, London, Sage, 1995, ki nam pomeni bogastvo informacij o Evropi, vendar tako, da so te organizirane v širše sociološko pomembne sklope. To izraža višjo stopnjo organizacije spoznavnega procesa, hkrati pa vendarle pušča vtis, da so tematski sklopi nekako le dodani eden k drugemu (kljub uvodnemu sklicevanju na koncept »modernost«). Pogrešamo teoretsko poenotenje obravnave teh tematskih sklopov, ki ne bi dopuščalo arbitrarne presoje o pomembnosti, vključitvi ali izključitvi posameznih vprašanj.

³ Tako štejem za pridobitev, da smo tudi v slovenskem jeziku dobili celovito predstavitev organizacijske strukture in delovanja Evropske unije, t.j. knjigo *Evropska unija Metke Arah*, Ljubljana, 1995.

držav,⁴ je tudi na evropski ravni normativno institucionalna struktura le nekakšen »vrh ledene gore«. Ker gre: a) za centre političnega odločanja, b) za izrecno namembnost prav evropskim okvirom delovanja in c) za veliko manipulabilnost normativno-institucionalnih ureditev, je s tem sicer zagotovljeno osredotočanje pozornosti prav na te okvire. Vendar pa je s tem hkrati povečana nevarnost odmikanja od celovitega zajemanja dejanskih procesov (raz-)druževanja. Niti tisto, kar naj bi normativno-institucionalna ureditev Evropske unije obvladovala na podlagi svoje politike, predpisov in ukrepov, nam ne daje podlage, da bi lahko puščali ob strani razlike med normativnim in dejanskim stanjem.⁵ Popolna osredotočenost na normativno-institucionalno področje Evropske unije je svojevrsten paradoks. Hkrati s tem namreč teče proces, ki s svoje strani terja ravno nasprotno. Tako na nacionalni kot na evropski ravni gre namreč za procese deregulacije in deinstitucionalizacije, ki razširjajo področje fleksibilnega, spontanega in avtonomnega delovanja ljudi kot posameznikov in skupin. Tako se torej srečujemo s protislovnimi težnjami k okrepljeni centralni regulaciji (še zlasti v novoustanovljenih državah, kot so Slovenija, Slovaška, Hrvaška idr.) in hkrati k deregulaciji in deinstitucionalizaciji, ki naj bi vodili h krepitvi civilne družbe.⁶

Akterji, udeleženci povezovalnih procesov

V zvezi s prejšnjo točko je nadalje značilno tudi zoženo upoštevanje pglavitnih akterjev, udeležencev procesov evropskega povezovanja. Pozornost se osredotoča na države članice Evropske unije in na njene osrednje organe oz. institucije. Ta krog akterjev se sicer postopoma širi, s tem da se v omejenem obsegu upoštevajo tudi regije (in sploh zamisel o »Evropi regij«). Pomemben pa je tudi koncept »evropskega državljanstva«.⁷ Vendar se še pri teh poizkusih razširjanja kroga udeležencev pojavlja temeljno nerazumevanje teh razvojnih procesov, kot da gre za alternativo med posameznimi ravnmi, ne pa za njihovo sočasno soudeležbo v procesih odločanja, kot to razkrivajo empirične raziskave (Goldsmith, 1993). Znani zagovornik »Evrope regij« Denis de Rougemont je sicer upravičeno podal kritiko omejenosti, ki zadeva vezanost na državo – nacijo »centralističnega napoleonovskega modela, uniformiranega in teritorialno omejenega kot zadnjo besedo zgodovine in edino predstavljivo obliko človeške družbe« (de Rougemont, 1989, 322). Vendar pa ta avtor hkrati zaide v drugo poenostavitev in omejitvev, s tem ko pravi, da je treba uničiti in preseči »državo – nacijo«, zaradi katere je prihajalo do vojn in je preprečevala združitev Evrope ter participacijo državljanov. V tem smislu naj bi

⁴ Ekstremni primer pa je prav nekdanja Jugoslavija, v kateri je šlo za nenčno eksperimentiranje prav v teh okvirih.

⁵ Vzemimo le splošno zagotavljanje o tem, da bo Evropska unija omogočala enakopravno upoštevanje vseh jezikov svojih držav članic in pa dejansko prakso delovanja posameznih organov Evropske unije, ki kaže na niz – bolj ali manj izrazitih – odstopanj od teh zagotovil, npr. ko gre za uporabo jezikov manjših narodov, portugalskega, danskega, grškega ipd.

⁶ Proučevanja procesov političnega odločanja so pokazala, da teh ni mogoče (več) ustrezno pojasnjevati, če se izključno osredotočamo le na formalne politično-institucionalne ureditve. Politične programe vse bolj oblikujejo v »neformalnih političnih infrastrukturah izven konvencionalnih kanalov, kot jih predstavljajo zakonodajna in izvršilna oblast ter upravne organizacije« (Kenis, Schneider, 1991). Ta dva avtorja značilno poudarjata, da so sodobni procesi oblikovanja posameznih politik rezultat zelo kompleksnih konstelacij različnih akterjev in virov, ki so odvisni eden od drugega, odločanje pa se pogosto odvija zelo decentralizirano in neformalno (o tem več še kasneje v zvezi z obravnavo omrežij).

⁷ Z vidika sociološke teorije razvoja je sicer pomembno in simptomatično, da je posamezniku prvič omogočeno, da preseže raven svoje države in se obrne na evropsko sodišče.

torej šlo za federacijo na kontinentalni ravni, v kateri bi bile temeljne enote *regije* (ibidem, 328).

Eno in drugo je v nasprotju z dejanskimi trendi sprememb, ki kažejo bolj na konvergenco med ravnmi kot pa na njihovo izključujočnost.

Vsebinska povezovalnih procesov se ne izčrpuje v odnosih med državami, niti ne med regijami Evrope, temveč – kot bomo še videli – zadeva vse večjo raznovrstnost teritorialnih in neteritorialnih ter državnih in nedržavnih akterjev, daleč preko okvirov same politične sfere delovanja.

Funkcionalno-sektorsko zoževanje razumevanja evropskega združevanja

Obsežna politološka literatura z nihajočo zavzetostjo (tako kot se spreminja tudi dinamika dejanskih sprememb) obravnava t.i. »funkcionalistične« in »neofunkcionalistične« razlage povezovalnih procesov. Njihovo izhodišče je povezovanje po posameznih funkcionalnih področjih, sektorjih in širjenje le-tega na druga področja (»functional spillover«); izhodišče za to je bila Evropska skupnost za premog in jeklo in njeno širjenje ter preobrazba v Evropski skupni trg in Evropsko gospodarsko skupnost. Kljub takšnim institucionalnim spremembam in razširitvam kot tudi temu ustreznim obravnavam v družboslovni literaturi pa gre še danes za pomembno *sektorsko omejenost*, ki se kaže predvsem v osredotočanju na gospodarsko področje. Vse drugo se zdi le nekakšen dodatek, tako kot npr. vprašanja, ki zadevajo socialno politiko ali pa t.i. »družbeno kohezijo«, kulturo ipd. Omejenost takšnega sektorskega pristopa se kaže na več načinov:

a) v tem, da so upoštevani le nekateri od teh sektorjev

b) v tem, da imajo eni prednost pred drugimi in

c) v tem, da sektorska delitev nasploh postaja vse manj primerna, čim višja je stopnja družbene diferenciacije in povezovanja. Hkrati s prevladovanjem takšnih obravnav, ki vse bogastvo raznovrstnosti evropskega združevanja omejujejo na ozek del institucionaliziranega področja delovanja, pa ostajajo neupoštevane sociološke konceptualizacije procesov povezovanja, kot je npr. znamenita Landeckerjeva.⁸

V gornjih točkah smo nakazali vsaj nekatere od značilnih zamejenosti dosedanjih obravnav preobrazbe teritorialno-družbene organizacije v evropskem merilu. To je hkrati izziv za drugačno zasnovo sociološkega programa raziskovanja (»research agenda«), s katerim naj bi to zamejenost postopoma presegali. Pri tem ne gre predvsem za iskanje alternativ, temveč bolj za (re)konceptualizacijo, ki bo zagotovila vsebinsko obogatitev z vključevanjem spoznanj, ki do zdaj niso bila vključena ne v teorijo ne v prakso prizadevanj za novo evropsko družbo. Dogajanje v Evropi je vse manj zajeto v ustaljenih koncepcijah »mednarodnih odnosov« in postaja razširjeni okvir vsakdanje življenjske prakse, ki je predmet preučevanja vseh področij družbenih ved. To pa pomeni, da je pred nami tudi konvergenca mikro in makrosociološke analize.

⁸ Landecker (1951) je celovito in sistematično nakazal štiri tipe integracije kot tudi možnosti njihovega merjenja, in sicer: funkcionalno, komunikativno, normativno in kulturno. Tudi Jiri Musil (1994, str. 11) je opazil ta paradoks.

Zgoraj povedano torej poizkušamo upoštevati v lastnem pojasnjevanju preobrazbe teritorialno-družbene organizacije v evropskem kontekstu. Pri tem se opiramo na teoretično interpretacijo, ki je bila že predstavljena v nekaterih prejšnjih delih (Mlinar, 1994; Makarovič, 1993 idr.), tako da se na tem mestu ne bomo spuščali v razjasnjevanje splošnih pojmovno-teoretskih vprašanj. Tu nam gre bolj za izbor nekaterih tem, ki se zdi, da zaslužijo poseben poudarek glede na današnje evropske razmere.

Izpostavljam predvsem medsebojno pogojenost procesov osamosvajanja, avtonomizacije različnih akterjev (bodisi da imamo v mislih Slovenijo kot celoto in njene ožje teritorialne enote ali pa različne neteritorialne akterje, organizacije in posameznike) in načina njihovega povezovanja v slovenskem, evropskem in svetovnem merilu. Osamosvajanje bom na tem mestu spremljal kot *preseganje nereflaktivne vnaprejšnje določenosti*, predeterminiranosti, do česar prihaja s tem, ko se posamezni akterji ne zadovoljujejo več s *samoumevnostjo* sprejemanja vnaprejšnjih danosti, temveč zavestno *izbirajo* med alternativnimi možnostmi. Te možnosti pa se praviloma povečujejo z razširjanjem dostopnosti čez meje danih teritorialnih enot.⁹

Kje so meje teritorialnega osamosvajanja?

Vnaprejšnja ali zunanja določenost je seveda najizrazitejša ali najdlje prisotna v primerih, ko gre za akterje, ki nimajo jasno izoblikovane lastne identitete in/ali moči, da bi to določenost zavestno obvladovali. To velja tako za narode kot tudi za različne skupine in posameznike. V tem smislu ne preseneča pozna osamosvojitve prav majhnih narodov in med njimi tudi slovenskega naroda. Tehnološki razvoj (nove možnosti povezovanja in mobilnosti v širšem prostoru) kot tudi ekonomski (večja razpoložljiva materialna sredstva, ki to omogočajo) in politični (npr. pravica narodov do samoodločbe ter zaščita manjšin ter varstvo pravic človeka posameznika) spreminjajo prejšnja razmerja, ki jih je določala *politika moči* (power politics). Tako se npr. zmanjšuje pomen velikosti (moči) države v odnosih do sosednjih držav ali narodov. Čeprav Italija zavira vključevanje Slovenije v Evropsko unijo, pa pri tem ostaja skorajda neopaženo, da je hkrati tudi sama tako vezana na Evropsko unijo, da ne more več samovoljno sprožiti nasilnih dejanj, ki bi privedla do spremembe državne meje.

Kot politično-normativni izraz dolgoročnega procesa avtonomizacije se je uveljavilo načelo *samoodločbe narodov*. To je očitno pomenilo spopad z vnaprejšnjo in zunanjo določenostjo vključenosti narodov v posamezne imperije (habsburški, otomanski idr.) ali večje države. Manjši narodi so lahko uspešneje uveljavljali svojo osamosvojitve predvsem v prevratnih položajih, ko so bili njihovi hegemoni oslabiljeni, npr. po prvi in drugi svetovni vojni ter po razpadu komunizma.

V zvezi s tem procesom osamosvajanja vse manjših etno-nacionalnih skupin pa – sicer iz povsem različnih motivov – prihaja tudi do nasprotovanj. Po eni strani gre za odpor v novonastalih državah, da bi po lastni osamosvojitvi dopuščali ali celo spodbujali nadaljnje uveljavljanje tega procesa osamosvajanja tudi znotraj lastnih meja. V tem smislu so značilna nasprotja, ki se npr. pojavljajo na Hrva-

⁹ Obsežnejšo razpravo o razsežnostih in pomenih pojma avtonomija je predstavil Jan-Erik Lane v besedilu z naslovom *Principles of Autonomy* (gl. Lane, 1981).

škem, kjer močne težnje k *regionalni avtonomiji* Istre prihajajo v nasprotje s težnjami centra (Zagreb), ki predvsem poudarja *nacionalno enotnost in integriteto*.¹⁰

Pomisleki in odpor pa se pojavljajo tudi v splošnih družboslovnih razpravah o tem. Tako npr. ameriški sociolog Amitai Etzioni (1994, 163) zagovarja stališče, da je bila samoodločba ljudi pomembna zgodovinska sila več kot 200 let, vendar pa je danes izgubila svojo upravičenost. Po njegovi presoji je ta sicer prispevala k razpadu imperijev in približala oblast ljudem; vendar pa danes izpodkopava možnosti demokratskega razvoja v nedemokratičnih državah in ogroža temelje demokracije v državah, kjer je ta že uveljavljena (ibidem). Glede na to je imenovani avtor prišel do sklepa, da je treba odtegniti moralno podporo večini novih zahtev po samoodločbi in da je te od danes naprej treba šteti za *destruktivne sile*. Avtor poziva k strpnosti in zagotavljanju možnosti izražanja etničnih identitet znotraj obstoječih držav, hkrati pa tudi k preprečevanju nadaljnje fragmentacije in »tribalizma«. Samoodločba naj bi bila torej utemeljena le v primerih, ko je šlo za razpadanje imperijev.

Imenovani avtor se torej na splošno zavzema za nadaljnjo demokratizacijo, ki pa naj bi jo dosegli *brez izločanja (ločevanja)* posameznih delov že obstoječih držav. Kot pravi, »v resnično demokratični državi ni razloga, da bi si ena kultura poizkušala podrediti drugo« (167).¹¹

Etnična, teritorialna in interesna osnova združevanja

Če osamosvajanje narodov, različnih skupin in posameznikov spremljamo kot preseganje njihove *nerefleksivne* vnaprejšnje določenosti,¹² se zdi potrebno osvetliti tri najpomembnejša izhodišča njihovega povezovanja. Pri tem lahko takoj ugotovimo, da sta prvi dve najznačilnejši in tradicionalni osnovi vnaprejšnje določenosti povezovanja v – ožjih in širših – teritorialnih skupnostih (kar bom kasneje predstavil kot območno povezovanje), tretje pa izraža raznovrstnost in avtonomijo akterjev, ki zavestno in selektivno vzpostavljajo stike med seboj v vse širšem prostoru. Medtem ko sta v preteklosti *etnična in fizična* (geografska) bližina *obvladovali* večino stikov med ljudmi, pa je danes značilno, da se njihov pomen zmanjšuje hkrati z vse večjo razpršenostjo interesnega povezovanja. »Bratstvo in enotnost« etnično bližnjih jugoslovanskih (ali južnoslovanskih) narodov vsaj kot močno poudarjena ideološka usmeritev nista prestali preizkušnje. Ob osamosvajanju Slovenije je bilo poudarjeno, da »so za nas poleg naših jugoslovanskih sosedov, npr. Hrvatov, enako pomembni tudi Italijani, Avstrijci in Madžari« (Rupel, 1995, 345). Niti subjektivno izražene afinitete (npr. ugotovljene v naših javnomnenjskih raziskavah) niti dejanska povezanost (tokovi ljudi, blaga in idej) ne kažejo, da bi etnična bližina še igrala pomembno vlogo.¹³ S širjenjem znanja tujih jezikov tudi jezik izgublja naravo nekakšne vnaprejšnje danosti in postaja predmet zavestne izbire.

Z vidika posameznika je bila tako etnična kot teritorialna *pripadnost* tradici-

¹⁰ Do podobnih nasprotij prihaja na Slovaškem, v baltičskih državah, v določeni meri pa tudi v Sloveniji. Tako pri nas ni prišlo do vsesplošne ustavne vzpostavitve regionalne ravni odločanja. Določena nasprotja pa zadevajo tudi domet pravic etničnih manjšin oz. njihovo omejitve na t.i. »avtohtone manjšine« (Italijane in Madžare v Sloveniji).

¹¹ Etzioni zelo aprioristično in pavšalno postavlja trditev, da je vladanje v »fragmentiranih državah«, ki so nastale z razpadom federacije, manj demokratično za lastne ljudi in morilsko za vse druge. Takšna trditev se očitno ne opira na konkretno analizo, saj npr. za Slovenijo ne velja niti prvo niti drugo.

¹² To seveda ni isto kot *odrekanje* svoji preteklosti in svojim posebnostim, saj so te lahko celo prednost, na podlagi katere se akterji uveljavljajo v primerjavi z drugimi.

¹³ Če je ta prisotna med skandinavskimi narodi, pa je vendarle značilno, da hkrati med njimi prihaja do odtujevanja v tem smislu, da med mlajšimi generacijami angleščina vse bolj izriva poznavanje jezikov bližnjih narodov (Findahl, 1989).

onalno nekaj vnaprej danega; to je bilo nekaj, kar ni bilo odvisno od njegove volje, kar je izhajalo že iz preteklosti ali – v sociološkem jeziku izraženo – kar pomeni njegove »pripisane značilnosti«. Pripadnost ima v tem smislu konotacijo nekakšne pritikline in vezanosti na okolje in kot takšna izključuje individualno avtonomijo. Vendar pa – kot sem že opozoril – to ne pomeni, da bi se moral avtonomni posameznik odreči takšnim danostim. Gre bolj za to, da v svojem osamosvajanju presega samoumevnost takšnih danosti. Michael Traber (1995, 2) sicer piše: »Ostaja dejstvo, da gre za univerzalno človekovo potrebo po pripadanju. V bistvu družbena narava človeškega bitja potrebuje družino, lokalno skupnost, ljudstvo, narod«. Vendar se zdi takšno razumevanje preveč statično, saj na tak način ni mogoče pojasniti velikih razlik, ki se kažejo v svetovnem merilu glede te »univerzalne« potrebe tako v prostoru kot v času. S povečevanjem možnosti za prostorsko mobilnost in komuniciranje na podlagi tehnoloških, gospodarskih in političnih sprememb v zadnjih desetletjih se na splošno razširja razpon alternativ (Hirschman, 1970 to označuje kot »exit«) in se vsak posameznik znajde v situaciji, da se je primoran opredeljevati in izbirati med alternativami. S tem pa presega inercijo nerefleksivne pripadnosti in vnaprejšnje določenosti znotraj zamejenih teritorialnih okvirov.

Individualna in teritorialna avtonomija v »Evropi brez meja«

S tem ko odpravljanje meja med državami v (zahodni) Evropi ni več vizija, temveč je postalo vsakdanja življenjska izkušnja, se močno spreminjajo tudi razmere uveljavljanja avtonomije posameznika in teritorialno-družbenih enot. Pri tem sicer ne bo šlo za takojšnje, nenadne učinke, in sicer iz istih razlogov, iz katerih je že do zdaj bila omejena avtonomija posameznih akterjev. Gre namreč za močno ukoreninjeno tradicionalistično sprejemanje samoumevnosti teritorialne določenosti in izključnosti. To velja tako za posameznike kot za različne organizacije in za politične institucije teritorialnih skupnosti.

V interparlamentarnem »Nordijskem svetu« (ali pa v Nordijski sociološki asociaciji) Švedci, Norvežani in finski Švedci govorijo vsak svoj jezik. Tudi Danci govorijo svoj jezik, toda s skandinavsko izgovarjavo, da olajšajo razumevanje. Finci in Islandci pa govorijo jezik svojih prejšnjih vladarjev, t.j. švedsko in dansko (Therborn, 1995, 218).

Tako kot posamezniki računajo z možnostmi študija, zaposlitve ali bivanja le znotraj državnih meja, tako tudi gospodarske organizacije, šole, univerze, novinarske hiše, društva ipd. praviloma računajo le na državljane Slovenije. Ob relativno zelo omejeni prostorski mobilnosti do zdaj ni bilo večje bojazni, da bi izgubili najboljše, najsposobnejše (npr. v smislu »bega možganov«), niti ni bilo objektivnih pogojev in prizadevanj, da bi uveljavljali izrazito selektivnost in iskali najboljše kadre tudi v širšem evropskem prostoru. Povsem neopažena in neproblematizirana torej ostaja nekakšna *miselna ujetost* v nacionalno-državne referenčne okvire. To pa neposredno omejuje dinamiko inovativnega oblikovanja prodornih ustvarjalnih skupin po posameznih delovnih področjih.¹⁴

Novo razmere, do katerih prihaja z odpravljanjem državnih meja pa bodo

¹⁴ Čim bolj smo vezani le na »domače kadre« iz lastnega okolja, ki naj bi se odlikovali s posebnimi kakovostmi za prav specifična področja, tem bolj se časovno odmika formiranje takšnih skupin. Včasih se šele v nekaj desetletjih izoblikujejo npr. skupine raziskovalcev, ki se rekrutirajo iz več generacij študentov.

terjale in tudi omogočale razširitev teritorialnih okvirov, *seznanjanja, rekrutiranja* in *tekmovalnosti* med posamezniki, skupinami in organizacijami. Večja »odprtost« v vsakem primeru prinaša večjo dinamizacijo dogajanja; toda v nekaterih primerih (npr. ob večji selektivnosti in aktivnem pritegovanju najboljšega iz širšega evropskega prostora) bo to pomenilo hitrejši vzpon, v drugih pa hitrejši konec njihovega delovanja. Vse manj pa bo vnaprej zagotovljene domačijske zaščite.

Pri tem se nakazuje pomembna razlika med individualnimi akterji in nacionalno državo. Medtem ko se bo za prve – odvisno sicer od njihove uspešnosti – povečeval razpon možne izbire alternativ in s tem zmanjševala njihova odvisnost od katerega koli konkretnega okolja (torej povečevanje njihove avtonomije!), pa bodo teritorialni politični sistemi relativno *izgubljali zmožnost nadzora* in torej obvladovanja tokov ljudi, dobrin in idej prek svojih meja. »Nacionalne države« bodo izgubljale svojo klasično restriktivno represivno vlogo in se bodo lahko opirale predvsem na spodbude in afirmativne programe, ki bodo privlačnejši in konkurenčni v mednarodnem merilu.¹⁵

V Sloveniji smo še vedno v nekakšnem faznem zaostanku, saj gre še za načelne pomisleke, ali naj bi sploh dopuščali (ne-pritegovali!) vključevanje tujega kapitala, tujih strokovnjakov in znanstvenikov, univerzitetnih profesorjev ipd. Če slovensko miselnost in prakso primerjamo (ob vseh zadržkih, ki jih je pri tem treba upoštevati) s tistim, kar je danes že bolj ali manj uveljavljeno v ZDA, se hitro pokažejo izjemno velike razlike. Medtem ko se npr. njihove univerze ne le odpirajo, temveč dejavno prizadevajo, da bi pritegnile najbolj nadarjene študente iz vsega sveta, je zaledje naših univerz kar nekako *a priori ozko teritorialno zamejeno*. Ob podaljševanju takšnih razlik pomeni, da bodo drugi pritegovali najsposobnejše (mlade) ljudi iz Slovenije, ne pa tudi obratno.

V tujem vidimo predvsem potencialno ogrožanje domačega bolj kot pa možnost za našo lastno obogatitev. Razmejitev med »našim« in »tujim« je bolj aprioristično frontalna kot pa analitična in selektivna.¹⁶ Čeprav bo torej tudi na novo izoblikovana slovenska država – na katero je vezanih veliko upov in pričakovanj – začela izgubljati nekatere funkcije tako zaradi teženj k »harmonizaciji« normativnega reda v evropskem merilu kot zaradi decentralizacije znotraj države, pa se vseeno ni bati, da bi postala odvečna. V določenem smislu se bo njena vloga še povečala, saj ne bo mogoče več s *samoumevnostjo računati na to, da bodo v Sloveniji ostajali tisti, ki lahko največ prispevajo k njenemu razvoju, niti ne moremo računati, da bodo brez posebnih spodbud taki kadri k nam prihajali od drugod.*

Nastajanje omrežne organizacije evropske družbe

Na podlagi prikazanih teženj k osamosvajanju in k razpršenosti akterjev, ki se povezujejo med seboj čez meje lokalnih, regionalnih in nacionalnih skupnosti, postaja vse jasnejše, da gre za temeljno preobrazbo prostorskega reda na evropski celini in v razvitem svetu nasploh. Medtem ko je *tehnologija prometa in komuni-*

¹⁵ To je že danes pogosta praksa na ravni mest, ki v mednarodnem merilu tekmujejo, da bi pritegnila uspešne gospodarske organizacije ali si zagotovila lokacijo razvojno pomembnih institucij na podlagi mednarodnih finančnih virov. Trst je bil – ob vsej svoji gospodarski stagnaciji po l. 1918 – uspešen v tem, da je npr. pridobil mednarodno pomembno znanstveno središče za fizikalne raziskave.

¹⁶ Takšen odnos ima še bolj negativne posledice za nadaljnji razvoj prav v majhnih državah, kot je Slovenija; v večjih državah imajo že znotraj svojih meja tudi širši razpon alternativ in možne izbire. Zato bi bilo podaljševanje takšne nevidne ali neopazne zaprtosti za Slovenijo še bolj negativno.

ZNAČILNOSTI OBMOČNE IN OMREŽNE ORGANIZACIJE

Območna organizacija:	Omrežna organizacija
1. POUDAREK NA »TERITORIALNIH SKUPNOSTIH« IN TER. AVTONOMIJI	POUDAREK NA INDIVIDUALNI AVTONOMIJI
2. MEJE	POVEZAVE
3. STRNJENOST, KONTIGVITETA	RAZPRŠENOST, LOČEVANJE (»DISEMBEDDING«)
4. ZAKLJUČENOST, NAČELO NEVMEŠAVANJA V NOTRANJE ZADEVE	TERITORIALNA ODPRTOST
5. KUMULATIVNOST POVEZAV (MULTIFUNKCIONALNOST)	SELEKTIVNOST
6. TRAJNOST, TOGOST, VNAPREJŠNJA DOLOČENOST, AVTOHTONOST	PREHODNOST, FLEKSIBILNOST
7. FRONTALNA TERITORIALNA IZKLJUČNOST	KRIŽANJE IN PRESEGANJE POVEZAV MED AKTERJI
8. BLIŽINA, LOKACIJSKA VEZANOST	»NEOBČUTLJIVOST« ZA ODDALJENOST, UBIKVITETA
9. CENTER IN PERIFERIJA	VOZLIŠČA, TEŽNJA K RAZSREDIŠČENEMU POVEZOVANJU
10. TERITORIALNA EKSPANZIVNOST, FRONTALNI SPOPADI	PREŽEMANJE, INTERPENETRACIJA
11. FIZIČNA PRISOTNOST, POSEDOVANJE, AKVIZITIVNOST	DOSTOPNOST
12. DIHOTOMIJA DOMAČE/TUJE	DETERITORIALIZACIJA DOMAČEGA IN TUJEGA
13. TERITORIALNO PREDSTAVNIŠTVO IN POSREDNIŠTVO	NEPOSREDNA UDELEŽBA – BREZ POSREDNIKOV IN PREDSTAVNIKOV
14. TERITORIALNA HIERARHIJA, PREVLADE VEČJEGA	HORIZONTALNO POVEZOVANJE (SODELOVANJE IN TEKMOVANJE)
15. FORMALNO ORGANIZACIJSKE INSTITUCIONALNE POVEZAVE	NEFORMALNE IN FORMALNE POVEZAVE
16. MIKRO-MAKRO DELITEV	MIKRO-MAKRO KONVERGENCA

kacij že v 19. in seveda 20. stoletju razširjala teritorialne okvire dostopnosti, mobilnosti in povezovanja (in s tem razpon izbire alternativ), pa prav politične odločitve v okviru Evropske skupnosti oz. Evropske unije ter njihovo uresničevanje v zadnjih letih izrecno odpravljajo (državne) meje kot temelj in simbol *območne organizacije* Evropske družbe.

S tem ko prihaja do sproščanja v smislu teritorialne nevezanosti, se povečujejo število, raznovrstnost in moč t.i. »neteritorialnih akterjev«. ¹⁷ Tehnološko, gospodarsko in politično okrepljeni po svoji presoji vstopajo tudi v transnacionalna omrežja ali pa jih celo sami ponudijo oz. vzpostavijo. Hkrati pa se tudi teritorialne enote povezujejo na nov način, t.j. selektivno na podlagi specifičnih interesov, in

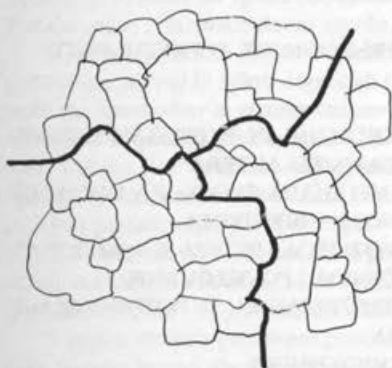
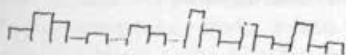
¹⁷ V angleščini vse pogosteje pišejo o »empowerment« (of actors).

torej ne nujno več na podlagi geografske bližine. Tako se npr. povezujejo v posebno omrežje evropske regije, ki so pomembna vinorodna območja. Poznamo omrežja pristaniških mest. Ljubljana je vključena v srednjeevropsko mrežo sejemskih mest ipd.

GRAFIČNI PRIKAZ 1: OBMOČNA IN OMREŽNA ORGANIZACIJA DRUŽBE

PROSTOR KOT OBMOČJE

PROSTOR KOT OMREŽJE

Glavni kriterij: meje

Glavni kriterij: povezava

Vir: prirejeno po Huber, 1995, 18

Lahko bi rekli, da dejanske spremembe celo prehitujejo prevladujočo miselnost tako v političnem delovanju in prostorskem planiranju kot v družboslovnih proučevanjih današnjih sprememb v Evropi. V tem smislu še vedno prevladuje razumevanje, ki se osredotoča na *območno organizacijo* prostorskega reda v Evropi. Tako je značilno, da veliko pozornost pritegujejo različni modeli »prostorskega razvoja« v Evropi. Med njimi npr. izstopa območje, ki je kot dinamično razvojno jedro Zahodne Evrope dobilo oznako »banana« in sega nekako od Londona do Milana (gl. grafično predstavitev).¹⁸ Vendar takšne predstavitve zavajajo, saj vključujejo vse večjo napako, kolikor bolj se pospešuje povezovanje v kontinentalnih in globalnih omrežjih. Poizkusi novih razmejitev v času, ko je temeljna razvojna dinamika usmerjena k preseganju teritorialnih meja, vedno bolj izgublja svoj smisel.¹⁹ Procese združevanja v evropskem prostoru torej kaže spremljati z obeh vidikov:

¹⁸ Drugi takšen poizkus je predstavil Lutzky (1990), ki je označil sedem območij Evrope v smislu predstavitve Evrope kot »hiše s sedmimi stanovanji«. Antoni Kuklinski je tako predstavil razvojno jedro vzhodno-srednje Evrope, ki sega od Baltika do vključno Slovenije.

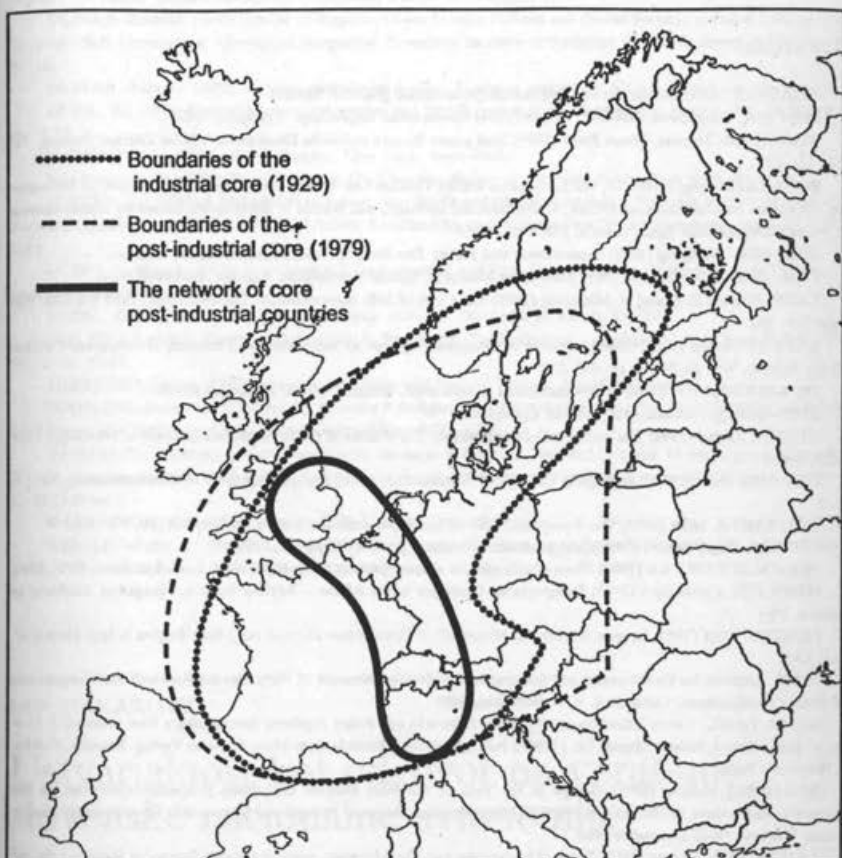
¹⁹ Že med 1. in 2. svetovno vojno so se npr. ruralni sociologi v ZDA zelo trudili, da bi izpopolnili metodologijo razmejevanja podeželskih skupnosti. Vendar to ni vodilo do uspeha, razen toliko, da se je ob tem znameniti sociolog Pitirim

a) tako glede na območno širjenje povezovalnih procesov (sprejemanje novih članic v Evropsko unijo, povezovanje sosednjih obmejnih regij ipd.) kot glede na b) intenziviranje omrežnega povezovanja subnacionalnih akterjev v mednarodnih in transnacionalnih okvirih.

Vrsta empiričnih raziskav pa nam potrjuje da prva oblika izgublja, druga pa dobiva pomen.²⁰

Čeprav se v družboslovni literaturi na splošno priznava, da »analiza omrežij« sama po sebi pravzaprav ne pomeni nekakšne nove teorije, pa vendar nekateri

GRAFIČNI PRIKAZ 2:

Vir: S. Rokkan and D. Urwin, *Economy, Territory, Identity*, London, Sage, 1983, p. 43; RECLUS/DATAR, *Les villes 'européennes'*, Paris, La documentation française, 1989, p. 79.

Sorokin dokopal do sociološke konceptualizacije dveh načinov druženja, t.j. kumulativnih skupnosti in agregatov, razčlenjenih na funkcionalna združenja, kar je nekakšna – pozabljena – predhodnica današnjih razprav o krepitvi pomena omrežnega povezovanja ljudi.

²⁰ To se kaže celo v Mednarodni sociološki asociaciji, ki je spremenila svoj statut v tem smislu, da je ob sicer nekakšni kompromisni soprisotnosti individualnega in teritorialnega načela povečala pomen prvega in zmanjšala vlogo drugega.

avtorji vidijo možnost da to dejansko postane. Ta možnost se nakazuje z vidika teoretične interpretacije družbenoprostorske preobrazbe v smislu prehajanja od območne k omrežni organizaciji družbe, ki temelji na procesih osamosvajanja in povezovanja. Elemente za celovitejšo in bolj sintetično interpretacijo te preobrazbe podajamo v tabelarni obliki (gl. tabelo). Hkrati pa se s tem nakazuje raziskovalna agenda tudi z vidika »evropskih študij«, ki naj bi pojasnjevale porajanje Evrope ne kot fizične enote niti ne kot agregata držav, temveč v vsej kompleksnosti, t.j. kot omrežje omrežij.

Nadaljevanje – drugi del – sledi v številki 11–12.

LITERATURA:

- AMADEUS (1995) Global Travel Distribution (promocijsko gradivo), Madrid
- BENČINA, Dragoljuba, SIMONITI Iztok (1994) Mednarodne organizacije, Ljubljana, DZS
- BERNAUER, Thomas, Moser Peter (1995) Sind grosse Staaten politische Dinasaurier?, Neue Zürcher Zeitung, 10/11.7., Nr. 132
- BONANATE, Luigi (1995) Do We Have More Duties Towards Our Closest Neighbours? Observation on Universalism, Patriotism and International Duties, v: International Solidarity and National Sovereignty, edited by Giandomenico Pico and Giovanni Delli Zotti, Gorizia, ISIG, str. 81–84
- BRÜCHER, Wolfgang (1992) Zentralismus und Raum: Das Beispiel Frankreichs, Stuttgart, Teubner
- CAMAGNI, Roberto (ur.) (1991) Innovation Networks: Spatial Perspectives, London, Belhaven Press
- CARR, Edward H. (Luigi V. Majocchi) (1991) The Crisis of Self-determination, The Federalist, Year XXXIII, No. 3, str. 259–282
- CATTAN, Nadine (1995) Communication et changement global: un défi politique et culturel, International Political Science Review, Vol. 16, No. 3, str. 225–235
- DE ROUGEMONT, Denis (1989) Budućnost je naša stvar, Beograd, NIRO Književne novine
- EDB – podjetje (promocijsko gradivo), Ljubljana
- ETZIONI Amitai (1994) The end of self-determination, The Annals of the International Institute of Sociology, New Series, Vol. 4
- FINDAHL, Olle (1989) Language in the Age of Satellite Television, European Journal of Communication, Vol. 4, No. 2
- GOLDSMITH, Mike (1993) The Europeanization of Local Government, Urban Studies, Vol. 30, No. 4–5
- GOSTIŠA, Lojze (ured.) (1986) Skupni slovenski kulturni prostor, Ljubljana, DE
- HOJNIK-ZUPANC, Ida (1994) Nova tehnologija ter samostojnost in povezanost starih ljudi, Ljubljana, IDV, FDV
- HORVATH, Gyula (ur.) (1993) Development Strategies in the Alpine – Adriatic Region, Hungarian Academy of Sciences, Pécs
- HUBERT, Wolf (1995) Ist eine Region ein Motorrad? v: Peter Schne idewind (ur.) Eine Region is kein Motorrad, Wien, ÖIR
- IRMO, Institute for Development and International Relations, Network of Networks for Research and Cooperation in Cultural Development, Culturelink, 4, Zagreb, May 1991
- KENIS, Patrick, Volker Schneider (1991) Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox, v: Marin Bernd, Renate Mayntz (ur.) (1991) Policy Networks, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press
- KUKLINSKI, Antoni (1995) Europe at the Turn of the Next Millenni um: Some Diagnostic Observations and Prospective Reflections, EUROREG-UNESCO Chair Seminar, Regional Policies and Sustainable Development, Madralin near Warsaw, 10–12 December 1994
- LANDECKER, Werner (1951) Types of Integration and Their Measurement, American Journal of Sociology 56, str. 332–340

- LANE, Jan-Erik (1981) *Principles of Autonomy, Scandinavian Political Studies*, Vol. 4, New Series No. 4, str. 321-349
- LUTZKY, N. (1990) *Vor neuen Dimensionen im europäischen Verkehr, v: PROGNOSE (ur.) Verkehr im neuen Europa*, Basel, PROGNOSE, str. 1-16
- MAKAROVIČ, Jan (1993) *Logika dela*, Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV
- MALCHUS, Viktor (1994) *Towards Sustainable Economic and Social Development of Border Regions*, 6th European Conference of Frontier Regions, Ljubljana, 13-15 October, Council of Europe, Congress of Local and Regional Authorities of Europe
- MARIN, Bernd, Renate Mayntz (ur.) (1991) *Policy Networks*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press
- MESTO Ljubljana (1995) *Medmestno in mednarodno delovanje Ljubljane v času od 1990 do 1995*, izdalo Mesto Ljubljana, Mitcom studio
- MISLEJ, Irene (ured.) (1991) *Svetovni slovenski kongres, gradivo otvoritvenega zasedanja*, Ljubljana 26. in 27. junij
- MLINAR, Zdravko, Franc Trček (1995) *Territorial Cultures and Global Impacts, Culture and Identity: City, Nation, World - 2nd Theory Culture and Society Conference*, Berlin, 10-14 August 1995
- MLINAR, Zdravko (1995) *Europe of Regions: Closer to Both Citizens and Global Society*, v: Faltan Lubomir (ur.) *Regions - Self-Government - European Integration*, Bratislava, Institute of Sociology, Slovak Academy of Sciences, str. 94-101
- MLINAR, Zdravko (1995) *Na pragu ubikvitarne družbe, Teorija in praksa*, let. XXXII, št. 5-6, str. 426-443
- MUSIL, Jiri (1994) *Europe Between Integration and Disintegration*, *Czech Sociological Review*, Vol. II, Spring, 1, str. 5-19
- NAISBITT, John (1994) *Global Paradox*, New York, Avon Books
- Nye Joseph S., Jr. (1990) *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York, Basic Books
- PORTEN, Jeff (1995) *A Virtual Call to Action: New Media and Global Governance*, Pugwash Meeting No. 208, 45th Pugwash Conference on Science and World Affairs Towards a Nuclear-Weapon-Free World, Hiroshima, Japan, 23-29 July 1995
- RUBIN, R. Barnett (1995) *Post-colonial State Formation and Post-Cold-War State Disintegration*, in G. Picco, G. Delli Zotti, 39-60
- RUPEL, Dimitrij (1990) *Mednarodno priznanje Slovenije*, *Nova revija*, 95, str. 334-347
- THE FEDERALIST, *Europe and the Crisis in Yugoslavia*, *The Federalist - a political review*, Year XXXV, 1993, No. 2, str. 57-62
- THERBORN, Göran (1995) *European Modernity and Beyond*, London, SAGE Publications
- TÖDTLING, Franz (1995) *Netzwerke als neues Paradigma der Regionalentwicklung? v: Herta Tödtling-Schönhofer (ur.) Europäische Netzwerke für die Regionalentwicklung*, Wien, OIP
- VEDOVATO, Giuseppe (1994) *Transfrontier relations in the New Integrated Europe of the Regions*, Council of Europe, Congress of Local and Regional Authorities of Europe, 6th European Conference of Frontier Regions, Ljubljana, 13-15 October
- WAHLSTRÖM, Bengt (1991) *Europe 2002*, London, Kogan Page
- WEIGLE, Marcia A., Jim Butterfield (1992) *Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence*, *Comparative Politics*, Vol. 25, No. 1, October

JAN MAKAROVIČ

Ustvarjalnost kot odgovor na vprašanje slovenske nacionalne avtonomije

Glede odnosov med Slovenijo in Evropo v sedanjih razmerah prostorskega prestrukturiranja je moja osrednja teza, da se lahko Slovenija izogne Scili, ki jo predstavljata izolacija in stagnacija, in Karibdi, ki jo predstavlja izguba lastne identitete, edinole z razvojem svoje *ustvarjalnosti*. To tezo sem skušal utemeljiti v številnih razpravah in referatih (Makarovič 1993, 1994a, 1994b, 1994c, 1994d, 1995 itd.). Na tem mestu pa ne nameravam ponavljati že povedanega, temveč želim svojo trditev osvetliti z nedavno objavljenimi prispevki treh vidnih sloven-

skih intelektualcev: Franceta Bučarja, Veljka Rusa in Dimitrija Rupla (Bučar 1995; Rus 1995; Rupel 1995).

Bučar: Imperializem Evropske unije

V svojem nedavno objavljenem razmišljanju *Evropska unija in Slovenija* se France Bučar spopade s kočljivim vprašanjem naše vključitve v to mednarodno organizacijo. Ta vključitev je vsaj dolgoročno seveda neizogibna; toda prav to nas mora po Bučarju navdajati s skrbjo. Vodstvo unije, ki je seveda v rokah najmočnejših evropskih držav, je namreč izrazito neprijazno razpoloženo do teženj majhnih narodov, kakršnen smo Slovenci.

Ko je bil sedANJI generalni sekretar Evropskega sveta v svoji predvolilni kampaniji za pridobitev tega mesta od eni v evropskih poslanskih skupin vprašan, kako gleda na osamosvojitve narodov v sedANJI Rusiji, posebej glede Tatarov, je jasno in nedvoumno odgovoril, da je proti taki samostojnosti, češ da bi bila nesmiselna. Ko se ob sedanjem napadu ruske vojske zoper samostojnost Čečenije vodilni državniki Zahoda izjavljajo o upravičenosti tega ruskega posega, vsi brez izjeme obsojajo način, kako je izveden, hkrati pa vsi brez izjeme poudarjajo, da je to ruska notranja zadeva. Celo Federalna unija evropskih etničnih skupnosti (FUEN), ki nastopa kot zastopnik narodnih skupnosti in ima status posvetovalnega organa pri Evropskem svetu (v njej sodelujejo tudi koroški Slovenci), v svojem poročilu o vprašanju narodnih manjšin v Evropi (35) kongres FUEN v Gdanskju z dne 12. 5. 1994 uporablja med drugim to izrazoslovje: »Nerazrešena vprašanja narodnih skupnosti v povezavi z *obsoletnimi prizadevanji za nacionalno državo* (podčrtal F. B.), so tista visoka eksplozivna mešanica, ki je v začetku 20. stoletja sprožila prvo svetovno vojno in ki je povzročila izbruh državljanskih vojn med Srbi, Slovenci, Hrvati in Bošnjaki ob koncu tega stoletja« (Bučar, 1995: 3–4).

V zvezi s tem Bučar opozarja, da se v Evropski uniji mnogi še danes niso sprijaznili s samostojno Slovenijo in »kar naprej poudarjajo, da so naredili napako, ko so prehitro in prenagljeno priznali našo državo. In to predvsem Slovenijo, ki naj bi na ta način postala nekak sprožilec vsega tistega zla, ki se je zatem razlezlo po vsem Balkanu. « V ozadju vsega tega pa so ekonomski interesi, kajti gospodarski razvoj je preprosto prerasel okvire nacionalne države. »Tako sta se komunistični in kapitalistični internacionalizem srečala na skupni osnovi zanikanja nacionalnosti. Obema so napoti zlasti majhni narodi« (ibid.: 6). Nadnacionalne strukture se sicer zavzemajo za zaščito človekovih pravic, vendar »so pripravljene priznati posamezniku kot zaščiteni osnovi samo tiste lastnosti, ki so splošne vsem. Narodnost to vsekakor ni. «

Sicer pa je govorjenje o »obsoletnosti« nacionalnih držav gola hinavščina. To je namreč »geslo tistih, ki svojo nacionalno državo že imajo in so jo sposobni tudi ohraniti. To so velike in zlasti največje države, ki so hkrati nosilec oblikovanja nadnacionalnih povezav« (ibid.: 7).

V popolnem nasprotju z razširjeno predstavo, po kateri naj bi majhni in nerazviti evropski narodi komaj čakali, da jih milostno sprejmejo v klub razvitih, vidi Bučar v Evropski uniji predvsem imperialistični pritisk, ki si skuša te majhne narode podvreči v nasprotju z njihovimi lastnimi interesi:

Če govorimo samo o evropskih integracijskih procesih, je pri današnjem stanju to bolj klub velikih, ki se ravna po lastnih koalicijskih zakonih. Notranje jedro te koalicije sestavljajo največji in najmočnejši, njihova medsebojna razmerja se urejajo

z vidika njihove notranje soodvisnosti. Zato prihaja tudi med njimi samimi do napetosti ali celo konfliktnih stanj, a jih tudi sami rešujejo. Vsi preostali morajo slediti. Prav zato ker je moč največjih tolikšna, da vse preostale lahko spravljajo v svojo odvisnost. Za slednje je povezovanje v skupnost, ki jo obvladujejo veliki, bolj vsiljena nujnost kot njihov neposredni interes. Manjšim in celo srednje velikim gospodarstvom je pri današnjem stanju stvari nadnacionalno povezovanje, ki presega razmerja samo pogodbeno urejenih medsebojnih odnosov, kar je terjalo tudi že nacionalno gospodarstvo, veliko bolj s strani velikih vsiljena trajna in formalizirana navezanost kot pa njihova lastna potreba. Evropska integracija je potrebna predvsem velikim, ki jim nacionalne pregrade onemogočajo razvoj in razmah, ki ga omogoča vrhunska tehnologija in terja razširjeni trg. Tako npr. slovensko gospodarstvo pri današnjem stanju prav nič ne potrebuje kakršne koli vključitve v Evropsko skupnost – če in dokler mu priznajo tiste možnosti blagovne menjave, ki jih po sklenjenih trgovinskih pogodbah že ima. Problem je v tem, da veliki to stanje lahko vsak čas prekinejo (ibid.: 9).

Tem Bučarjevim mislim lahko dodamo, da so bile prav vse vodilne države današnje Evropske unije, od prve do zadnje, še nedavno tega med največjimi kolonialnimi ter imperialističnimi silami v zadnjih stoletjih, če že ne od srednjega veka dalje. Da ta preteklost nikakor ni prevladana, nam priča citat, ki ga navaja Bučar in kjer lahko preberemo, da so prvo svetovno vojno sprožila »obsoletna prizadevanja za nacionalno državo« ter da gre v bojih na ozemlju nekdanje Jugoslavije za državljanske vojne. Kriviti osvobodilne težnje zatiranih narodov za prvo svetovno vojno in razpad Jugoslavije, pri tem pa vztrajno molčati o nemškem imperializmu in srbskem hegemonizmu – je to kaj drugega kot imperialistična šablona? Še več. Opravka imamo z očitnim zanikanjem načela o samoodločbi narodov, ki ga je razglasil Wilson v začetku našega stoletja in je eden najpomembnejših mejnikov v zgodovini človeške emancipacije. In končno imamo opravka s popolno slepoto za zgodovinska dogajanja. Še v začetku našega stoletja so pokrivali glavnino Vzhodne Evrope samo štirje veliki imperiji: pruski, ruski, avstro-ogrski in turški. Danes imamo na tem območju nič manj kot 24 samostojnih nacionalnih držav, in število teh držav se je v tem stoletju neprestano povečevalo.

Načelo samoodločbe narodov bi lahko bilo temelj, na katerem bi gradili združeno Evropo. Vendar pa ni videti, da bi bilo vodilnim graditeljem Evropske unije kaj prida mar za to načelo kljub znanim deklaracijam iz ustanovne listine. Videti je, nasprotno, da so te deklaracije predvsem vaba za naivne.

Grožnja, ki jo za Slovenijo pomeni Evropska unija, osvetljuje Bučar tudi z vidika slovenstva samega. Pri tem opozarja, da je bilo slovensko narodno ozemlje že od nekdanj nemška kulturna provinca, in sicer že pred nastopom ponemčevalnih teženj, ki se pravzaprav pojavijo šele razmeroma pozno. »Vse, kar je bilo novega, naprednega, je bilo vnaprej nemško« (ibid.: 2). To velja že za pokristjanjevanje, ki je bilo obenem »sredstvo za prodor nemštva«. V novejšem času se je na Slovenskem sicer pojavilo meščanstvo, ki pa se je »sproti talilo« v nemškem kulturnem in civilizacijskem loncu in se torej nikoli ni razvilo v nosilca narodne samobitnosti. Te vloge ni moglo prevzeti niti v 20. stoletju, kajti: »Meščanstvo je bilo zaradi pol stoletja trajajoče komunistične oblasti pri nas izbrisano iz družbenega prostora« (ibid.: 4). In končno kažejo prav primeri iz zadnjega časa, kako začenja tuja ekonomska prevlada razkrajati slovensko nacionalno identiteto: »Tuji koncerni, ki so osvojili nekatera naša podjetja in jih spremenili v svoje filiale, so postali žarišče deslovenizacije. Na najvišji ravni se v takih podjetjih uporablja samo jezik tuje centrale, na srednji ravni obstaja dvojezičnost, tako da se odredbe

najvišje ravni prevajajo v slovenščino na najnižji operativni ravni, kjer so zaposleni domači delavci. Razvojne in raziskovalne zmogljivosti se prenašajo neposredno v centralo v tujini« (ibid.: 11).

V tej mračni podobi vidi Bučar predvsem dve svetli točki: slovensko državno suverenost in vitalnost slovenskega *izobraženstva*. Po njegovem namreč nosilec slovenskega narodnega prebujenja ni bilo meščanstvo, temveč izobraženstvo. Prav izobraženstvo pa je imelo odločilno vlogo tudi pri nastajanju slovenske suverene države.

Rus: Strankarska kritika strankarstva

Nedavno tega je ustanovila skupina slovenskih kulturnikov, v kateri so bili med drugim ljudje, ki so imeli ključno vlogo pri slovenski osamosvojitvi, *Kulturni forum*, ki izhaja iz protesta proti sedanji kulturni politiki slovenske države: »Slovenska država je zrastle iz slovenske kulture. Po več desetletjih njenega siromašenja se slovenska država pospešene odpoveduje slovenski kulturi kot integrativni energiji, kot utemeljitvi svoje identitete, legitimacije pred svetom in kot univerzalni, globalni sferi produkcije smisla državne tvorbe in občestva, ki živi v njenih okvirih« (Programska listina, 1995).

Kulturni forum je bil ustanovljen v sodelovanju s Socialdemokratsko stranko Slovenije, eno od strank nekdanjega Demosa, ki naj bi mu pomagala k politični uveljavitvi njegovih stališč, vendar obenem odklanja vnaprejšnjo vezanost na eno samo stranko: »Kulturni forum potrebuje SDSS kot organizacijsko posodo in kot vzvod učinkovitosti v Državnem zboru. Za kulturni forum bi bilo neprecenljive vrednosti, ko bi se poslancem SDSS pridružili tudi poslanci drugih parlamentarnih strank.«

Temeljni programski dokument sklene z besedami: »Slovenska kultura se je v letih aktualnega osamosvajanja slovenske države zavestno odpovedovala naravnemu deležu nacionalnega dohodka na račun neposredno državotvornih resorjev. Danes pomeni ista samoopoved samo ponižno priznavanje samo obrobne pomena kulture v slovenski državi. Zato je treba ustanovitev Kulturnega foruma, ki bo terjal povsem drugačen odnos države do kulture, razumeti in dojemati kot izraz samozavesti slovenske kulture, ki bo v integracijskih tokovih v Evropi slovenski državi spet in spet ne le zaslomba in vir moralne moči, marveč tudi neposredno razvidna legitimacija.«

V nedavnem slovesnem nagovoru ob 30-letnici Slovenskega sociološkega društva pa je Veljko Rus ustanovitev Kulturnega foruma komentiral takole: »Naravnost nedoumljivo je, da je Društvo pisateljev danes potisnjeno na rob javnega življenja, medtem ko je bilo še pred petimi leti jedro celotne duhovne in politične preнове. Še več in še huje: prav nekdanje jedro Društvo slovenskih književnikov je pred kratkim oblikovalo strankarski Kulturni forum in se na ta način prostovoljno degradiralo iz neodvisnega in vsenarodnega duhovnega in političnega subjekta v instrument stranke in njenih partikularnih ciljev« (Rus, 1995).

Ta formalno protistrankarsko naperjena izjava je v resnici izrazito strankarska. Rus namreč v svojem nagovoru ni niti z besedico omenil vladajočih političnih sil, čeprav so v avditoriju sedeli predvsem predstavniki teh sil, ne pa tisti, ki jim je bila namenjena njegova kritika. Komentar bi bil nepotreben, če ne bi bil Rus v komunističnem režimu eden najpomembnejših disidentov na Slovenskem.

Prav tako so v zvezi z gornjim problemom zanimiva nedavno objavljena stališča Dimitrija Rupla, nekdanjega predsednika Demokratske zveze Slovenije, ki se je pozneje utopila v Liberalno-demokratski stranki. Rupel ugotavlja, da je z ustanovitvijo slovenske države slovenska kultura prenehala igrati tisto osrednjo vlogo, ki jo je imela pri tej ustanovitvi. To se zdi Ruplu čisto v redu, moti ga edino to, da ta prehod ni dovolj dosleden: »Pri tem imamo na Slovenskem nekaj resnih problemov, saj kdaj pa kdaj namesto državne vodimo kulturno politiko. Namesto politične tekme imamo kulturni boj, ki se še posebej značilno kaže v polemikah okrog kolaboracije v drugi vojni« (Rupel, 1995).

Nenavadno je, da Rupel, sicer znani kulturnik in strokovnjak za sociologijo kulture, nekdanji slovenski zunanji minister in sedanji ljubljanski župan, kulturi ne pripisuje posebnega pomena pri mednarodni promociji Slovenije: »Večina držav je utemeljena s programi in dosežki, ki jih je mogoče 'izvažati' in ki so privlačni za druge. Slovenske kulture ali npr. Prešerna tako rekoč ni mogoče izvažati ali tržiti, kot je mogoče tržiti japonske avtomobile in ameriške filme. To postavlja Slovenijo v dokaj zaskrbljujoč in nemara celo kritičen položaj nasproti drugim nacijam.«

Dileme slovenske kreativnosti

Naj gornje izjave dopolnim s svojimi lastnimi stališči.

Bučarjeve misli sem postavil v svojem prikazu na prvo mesto zaradi tega, ker podajajo problematiko v zgodovinski perspektivi in so torej primerne za uvod v nadaljnje razglabljanje.

Prva ključna misel, ki jo srečamo pri Bučarju, se nanaša na vlogo izobraženstva pri oblikovanju slovenske narodne identitete. To misel bi lahko dodatno natančneje določili in osvetlili s teh vidikov:

1. Izobražence lahko najsplošneje opredelimo kot tisto kategorijo ljudi, ki se ukvarja z zbiranjem, predelavo in dajanjem *informacij*.

2. Informacija je po definiciji *enkratna*. »Informativna« je namreč samo tista informacija, ki je *drugačna* od vseh drugih informacij v danem času in prostoru. Nastanek neke informacije je torej v tesni zvezi s človeško *inovativnostjo* oz. *ustvarjalnostjo*.

3. Zaradi svoje enkratnosti je informacija bistvena tudi za oblikovanje osebne ali kolektivne, torej tudi narodne *identitete*. Identiteta temelji namreč ravno na enkratnosti oz. nezamenljivosti s komer koli ali čemer koli drugim.

4. Informacije se obnašajo v *prostoru in času* drugače kot materialni predmeti. Po eni strani so lažje prenosljive in igra zato prostorsko-časovna distanca pri njih mnogo manjšo vlogo kot pri materialnih predmetih. Drugič pa lahko, drugače kot pri materialnih predmetih, obstaja v istem časovnem trenutku in na istem mestu v prostoru več različnih informacij. Prostor in čas pri informacijah skratka izgubljata svojo absolutnost. Če je identiteta materialnih predmetov še vedno v veliki meri določena z njihovim specifičnim položajem v prostoru in času, je identiteta informacije določena predvsem z njeno kakovostjo enkratnostjo.

Vse te okoliščine pa dobijo še prav poseben pomen, če se strinjamo s sicer splošno sprejeto trditvijo, da stopajo današnje družbe iz industrijske v *informacijsko* dobo. Če vzamemo to trditev resno, izhaja namreč iz nje že čisto logično cela vrsta nadvse daljnosežnih posledic.

V informacijski družbi ne prevladuje več niti *politični* subsistem tako kot v preindustrijskih družbah, niti *ekonomski* tako kot v industrijskih, temveč *kulturni* subsistem. To seveda ne pomeni, da postaneta politika in ekonomija v informacijski družbi nepomembni. Vendar pa se njuna vsebina preobrazi v tem smislu, da postaja njuno delovanje vse bolj odvisno od vloge strokovnjakov. Pri delovanju ekonomije postaja vse pomembnejša vloga tehnoloških inovacij, pa tudi v delovanju političnih sistemov postaja vloga strokovnjakov vse večja. Saj so bili končno celo komunistični sistemi delo marksističnih intelektualcev, razpadli pa so ravno zaradi intelektualne sterilnosti svojih nosilcev, ki so dušili intelektualno svobodo drugih. Ustvaril jih je intelekt, ugonobila pa prevlada politike nad intelektom.

Tudi imperializem Evropske unije, o katerem govori Bučar, ni samo stvar evropske politike, temveč tudi stvar evropskih intelektualcev, na katere se evropski politiki obračajo za nasvete. Inferiornost evropske politike je v veliki meri odsev inferiornosti evropskih intelektualcev. Če ne gre za intelektualno inferiornost, pa gre vsekakor pogosto za popolno nepoznavanje družbenih razmer, geografije in zgodovine, razen svoje lastne. V posebno izraziti obliki se je to pokazalo v reakcijah na dogajanja v nekdanji Jugoslaviji. Da stroka pri tem ni nedolžna, sem se lahko nazorno prepričal ob izjavah nekega svetovno znanega sociologa, ki se je imel za dovolj kompetentnega, da je pred mednarodnim avditorijem komentiral tudi dogajanja v Bosni. Značilno je tudi, da med množico diskutantov, ki so bili dovolj srečni, da so prišli na vrsto pred mikrofonom, ni bilo niti enega, ki bi pokritiziral njegova naivna, vendar strateško usodna stališča (Makarovič, 1992). Seveda pa izhaja iz tega velika odgovornost intelektualcev, zlasti iz perifernih in majhnih držav, kakršna je Slovenija, da seznanjajo mednarodno javnost s svojimi domačimi razmerami. Ni namreč pričakovati, da bo storil to kdo drug namesto njih.

V informacijski družbi dobi tudi vprašanje individualne in kolektivne *identitete* nove, posebne oblike. Ena od temeljnih značilnosti industrijske družbe sta splošna standardizacija in homogenizacija ljudi, delovnih procesov in izdelkov, ki je temeljni pogoj ekonomske učinkovitosti. Iz podobnih zahtev izhaja, kot pravilno ugotavlja Bučar, tudi ideologija Evropske unije. V Evropski uniji je trenutno govor predvsem o poenotenju in podrejanju nekim skupnim zahtevam, zelo malo pa o uveljavljanju individualnih značilnosti posameznih narodov.

Toda prav ta situacija do skrajnosti zaostri vprašanje individualne in kolektivne identitete. Odgovori na to vprašanje pa se iščejo v dveh diametralno nasprotnih smereh.

Iskanje identitete lahko temelji na vračanju k *preindustrijskim* vrednotam, ki so slikovito izražene v nacističnem geslu »kri in gruda«. Če se izrazimo strokovneje, gre po eni strani za rasno oz. narodnostno pripadnost, po drugi pa za posedovanje določenega teritorija. V obeh primerih gre za *materialna*, biološka ali geografska merila. Glede na zgoraj omenjeno *ekskluzivnost* materialnih predmetov v prostoru in času (prim. tudi Makarovič 1993b) pa je obenem očitno, da gre za *ekskluzivno* identiteto. Dva naroda ne moreta obenem imeti enega in istega ozemlja in en in isti človek ne more pripadati dvema različnima narodoma. Obenem gre za *pripisan*, ne pa za pridobljen družbeni status. Človek je Slovenec že »po naravi«, ne pa zaradi svoje svobodne odločitve, svoje kulture in podobnih dejavnikov. Z vidika ozemlja pa se zlasti poudarja avtohtonost. Zato imajo denimo avtohtone nacionalne manjšine v Sloveniji večje pravice kot nedavni priseljenci, čeprav je glede na razgibanost evropske zgodovine očitno, da je avtohtonost v tem primeru dokaj relativna zadeva. V zvezi s tem je značilna tudi uspešnost novejših šarlatanskih teorij o slovenski avtohtonosti pred dobo preseljevanja narodov.

Povsem drugače pa se nam kaže problem identitete z vidika informacijske družbe. V tem primeru identiteta ni nekaj vnaprej danega, temveč jo je treba neprestano ustvarjati z oblikovanjem lastne enkratnosti. Zaradi intenzivne prostorske mobilnosti in množičnih komunikacij, ki prepredajo ves svet, ni namreč mogoče več graditi svoje identitete na preprosti danosti, da pač pripadamo nekemu rodu in živimo na neki zemlji, temveč moramo svojo identiteto dokazovati vedno znova. Obenem v družbi masovnih komunikacij nikakor ne zadošča več samo *notranja* identiteta, se pravi zavest lastne enkratnosti, temveč gre obenem za uveljavljanje te identitete *navzven*, za konfrontacijo z drugimi identitetami. Pri tem postajajo narodne identitete vse manj ekskluzivne in posameznik se lahko v različnih stopnjah in v različnih pogledih identificira z različnimi narodi. Seveda pa izhaja iz tega pomembna posledica tudi za odnos med kolektivno ter individualno identiteto. Posameznikova individualna identiteta zdaj namreč ni več samo kopija kolektivne. Posameznik se denimo ne opredeli preprosto s tem, da je Slovenec, temveč lahko vključuje njegova osebna identiteta poleg slovenstva še marsikaj drugega.

Če razumemo narodno identiteto kot nekaj, kar je treba vedno znova ustvarjati in potrjevati, pa kajpada ne moremo mimo intelektualcev. Tako pridemo znova do ključne vloge, ki so jo igrali intelektualci pri oblikovanju slovenske narodne identitete.

Toda videli smo, da postavlja Bučar poleg dejavnosti intelektualcev kot drugi temeljni pogoj za slovensko uveljavitev tudi slovensko *državnost*. Dejansko je poln razmah ustvarjalnosti intelektualcev mogoč šele v suvereni nacionalni državi. Zgodovinske primerjave kažejo, da so pri pripadnikih narodov brez lastne nacionalne države vrhunski ustvarjalni dosežki razmeroma redki, po drugi strani pa srečamo pogosto vrhunske vzpone po zmagovitih nacionalnih revolucijah in ustanovitvah samostojnih nacionalnih držav (Simonton, 1984: 146; prim. Makarovič 1994a, 1994b). To ne pomeni nujno, da je nacionalna država bistvena kot spodbuda za ustvarjalnost. Vsekakor pa je bistvena za materialno omogočanje ustvarjalnosti ter za afirmacijo popularizacije ter internacionalizacijo ustvarjalca. V zvezi s tem naj omenimo, da se denimo Nikola Tesla, Jožef Stefan ali Franc Miklošič razmeroma pogosto pojavljajo v mednarodnih enciklopedijah, vendar največkrat s popolnoma napačnimi ali zmedenimi podatki o narodnosti pripadnosti.

Nacionalna suverenost je za ustvarjalnost mnogo bolj bistvena kot pa velikost države. Ugotovljeno je celo, da je ustvarjalnost ob danem številu prebivalstva tem višja, čim večja je stopnja politične fragmentacije, se pravi s čim manjšimi državami imamo opravka (Simonton, 1984: 144). Mali Sloveniji se torej zaradi gole majhnosti nikakor ni treba bati usihanja ustvarjalnosti. Tudi dejstvo, da je obdana z velikimi sosedi, ni nujno neugodno, kajti naši podatki kažejo, da lahko prav relativna majhnost in z njo povezani občutek manjvrednosti spodbudi tekmovalnega duha in privede do vrhunskih ustvarjalnih dosežkov (Makarovič 1994d). Renesančne Firenze so bile denimo na vrhuncu svojega razcveta, majhna mestna država, stisnjena med Sveto rimsko cesarstvo in papeško državo, se pravi med najpomembnejšo posvetno in cerkveno silo tedanje Evrope.

Pri slovenski politični osamosvojitvi so imeli nadvse pomembno vlogo tudi slovenski intelektualci. Ti intelektualci torej niso bili ustvarjalni samo na področju znanosti, umetnosti itd., temveč tudi na političnem področju. To je pravzaprav izhajalo že iz same logike komunističnega totalitarnega sistema, kajti v tem sistemu so imeli možnost uveljavljanja predvsem konformisti. Kar je nekaj štelu v znanosti in umetnosti, je bilo zato samodejno potisnjeno v politično opozicijo in

ta potencial se je sprostil v tistem trenutku, ko se je začel razpad komunističnih sistemov. Slovenski intelektualci so imeli pomembno vlogo ne le pri izvedbi slovenske politične osamosvojitve, temveč tudi pri teoretski utemeljitvi preobrazbe slovenskega naroda v nacijo (Hribar 1989). Zato ni presenetljivo, da so bili intelektualci jedro prvotnega Demosa, ki se je uveljavil na prvih slovenskih svobodnih volitvah.

Vendar pa Demos ni mogel dokončno omajati moči komunističnega vladajočega razreda, ki temelji, kot je znano, na fuziji ekonomske in politične moči; če pa govorimo o informacijski družbi, moramo tema dvema dejavnikoma dodati še špijonažo in masovne medije. Stranke nekdanjega Demosa so danes potisnjene v opozicijo. Vsa ministrstva, ki so ključnega pomena za oblikovanje nacionalne identitete (šolstvo, kultura, znanost, pravosodje, zunanja politika), so danes v rokah pripadnikov strank, ki so se razvile iz nekdanje Zveze komunistov in njenih transmisij. S tega vidika pa je seveda tudi ustanovitev Kulturnega foruma videti povsem drugače, kot ga razume Rus. Ne gre namreč za vdinjanje kulture politiki, temveč ravno nasprotno za upor kulture proti vladajoči politični strukturi. Situacija je pravzaprav zelo podobna tisti pred slovensko osamosvojitvijo. Bistvena razlika pa je v tem, da kultura zdaj v svojem boju uporablja neko opozicijsko politično stranko in se torej opira na politične sile. Po drugi strani pa kultura zdaj ne nastopa več neposredno kot politična sila, ki zastopa politične interese, temveč zastopa svoje lastne, notranje, kulturne interese in pri tem uporablja politiko. Drži pa seveda, da s tem utrjuje legitimiteto neke politične stranke; toda politika brez legitimitete se reducira na ado tehnologijo (prim. Makarovič 1994e).

Očitek o »politiziranju« kulture smo neprestano poslušali prav v nekdanjem komunističnem režimu. Ko je komunistični vladajoči razred izgubil upanje, da bi napravil kulturo za svojo deklo, jo je skušal vsaj izolirati in akademizirati. Toda če bi mu to uspelo, bi Slovenci danes najbrž ne imeli svoje države. Kultura in politika sta namreč korelativni ter omogočata družbene spremembe šele v svoji medsebojni povezavi. Kultura je v bistvu ekspresivna, politika pa instrumentalna. Kultura postavlja cilje, uresničuje pa jih lahko šele politika. Zato je politika brez kulture slepa, kultura brez politike pa nemočna.

Sicer pa je oblikovanje Kulturnega foruma pomembno že zaradi tega, ker gre za opozicijo obstoječi oblasti. Tisto, kar vzbuja največjo zaskrbljenost v današnjem trenutku, namreč ni golo dejstvo, da so na oblasti nekdanji komunisti, temveč okoliščina, da postaja oblast monopolna. Temelj demokracije, pa tudi temelj ustvarjalnosti je namreč prav *ravnotežje* med različnimi antagonističnimi grupacijami. Šele to ravnotežje omogoča *boj*, ki je »oče vsemu«, kakor je zapisal že Heraklit. Demokracija ne temelji na »spravi«, temveč na političnem uravnoteženju, ki preprečuje, da bi si katera koli od sprtih strani zagotovila trajno premoč in s tem eliminirala druge (Makarovič 1992). Ugotovitve, da smo Slovenci »sprt narod« (Trstenjak 1991: 89), zato ne razumemo kot problem, temveč kot spodbudo za razvoj. Stari Grki so bili eden najbolj sprtih, pa tudi najbolj ustvarjalnih narodov, kar jih je kdaj bilo, in ni naključje, da so prav oni iznašli tudi demokracijo. Demokracija je namreč institucionalizirano pertutiiranje konflikta v nasprotju z oboroženim spopadom, kjer skuša vsaka od sprtih strani podrediti ali eliminirati nasprotnika in s tem končati tudi konflikt sam.

Ob tem moramo opozoriti tudi na zvezo med konfliktom in družbeno *diferenciacijo*. Ta zveza seveda ni nujna. Če sta dva kmeta v sporu zaradi prestavljenega mejnika, to ne govori o njuni različnosti, temveč nasprotno o njuni podobnosti, saj

sta oba zainteresirana za *isti* kos zemlje. V primerih, kjer gre za *materialne*, prostorsko in časovno določene predmete, je taka situacija običajna. Toda čim večjo vlogo imajo v družbi *informacije*, v tem večji meri se tudi konflikti vežejo na take ali drugačne kvalitativne razlike med ljudmi: na razlike v vrednotah, v interpretaciji nekega zgodovinskega dogajanja ali mednarodnih odnosov ipd. Te razlike so seveda pomemben vir ustvarjalnosti, saj se pri konfrontaciji različnih stališč lahko oblikujejo nova stališča. Po drugi strani pa tudi iz ustvarjalnosti same logično sledi diferenciacija. Čim več je v družbi novosti, ki se uspešno uveljavijo, tem več je v njej tudi različnosti.

Povečanje raznolikosti v danem družbenem sistemu pomeni obenem tudi povečanje njegovih možnosti povezovanja navzven. Čim bolj se namreč v danem družbenem sistemu povečuje številnost pripadnikov različnih interesnih skupin in pristašev različnih vrednot, tem večja je verjetnost, da bodo ljudje našli svoje somišljenike tudi v drugih družbenih sistemih. Podobno velja tudi za funkcionalno diferenciacijo. Družba z razvitimi ekonomskimi, umetnostnimi, zdravstvenimi, znanstvenimi in drugimi ustanovami bo lahko oblikovala na vseh teh področjih številne odnose navzven, v nasprotju s homogeno družbo, ki deluje kot »bilijardna kroglja« in je v svojih odnosih navzven nujno omejena.

Prav tu je treba najbrž iskati tudi odgovor na Ruplovo vprašanje, koliko je mogoča promocija Slovenije s pomočjo kulture. Na to vprašanje lahko bržkone odgovorimo, da je ta promocija mogoča *tudi* s pomočjo kulture, podobno kot s pomočjo športa, popevk, lepotnih tekmovanj, znanstvenih kongresov, turizma, razstav elektronike itd. Na vseh teh področjih je dobila Slovenija z državno osamosvojitvijo ogromne nove možnosti, saj zdaj po svetu ne nastopa več kot Jugoslavija, temveč izrecno in prav kot Slovenija. S tem pa so seveda dane tudi možnosti, da se Slovenija predstavi v svetu v vsem bogastvu svoje raznolikosti in ne več samo v obliki nekakšnega alpskega stereotipa.

Ker pa je Rupel mimogrede omenil tudi največjega Slovenca, Franceta Prešerna, naj končam prav z njim. Prešeren je bil nedvomno ne le slovenski, temveč *evropski* pesnik v najzlahtnejšem pomenu besede. Na slovenska tla je namreč prenesel velikansko bogastvo evropske pesniške tradicije, od antike in renesanse dalje, ter mu dal obenem čisto novo, značilno vsebino. To je storil čisto zavestno, ker se je pač zavedal slovenskega kulturnega zamudništva. S tem je hkrati evropiziral Slovence in poslovenil Evropo. Tudi med svojimi sodobniki, romantičnimi evropskimi pesniki ima Prešeren s svojo izrazito moderno eksistencialno stisko neko posebno mesto. Zato se ni bati, da Prešeren v Evropi ne bi mogel vredno zastopati slovenstva. Jasno je sicer, da vsi Evropejci ne bodo nikoli razumeli Prešerna, toda tudi vsi Slovenci ga ne bodo nikoli razumeli. Tudi tukaj namreč velja, da je ravno *pluralizem*, čeprav zveni paradoksalno, osnova *identitete* v modernem pomenu besede.

Sklep

V presoji odnosov Slovenije z Evropsko unijo bi napravili usodno napako, če bi videli v slednji samo demokracijo, ekonomski napredek in približevanje informacijski družbi ter obenem prezrli njeno imperialistično dediščino. Ne gre namreč pozabiti, da so države Zahodne Evrope v zadnjem pol tisočletju kolonizirale ves svet. Nemčija in Italija, ki kot politični zamudnici tega nista mogli storiti, pa sta skušali v obeh svetovnih vojnah kolonizirati Vzhodno Evropo. Prav onidve sta

končno privedli v Evropo tudi komunizem, ker je nacistična agresija pač iz-
zvala sovjetski odgovor. Širjenje Evropske unije na vzhod sicer ni preprosto
nadaljevanje teh teženj, vendar lahko opazimo v njem nekatere podobne tež-
nje. V odgovoru na ta evropski izziv se lahko Slovenija opre predvsem na
svojo kulturno tradicijo in na svojo ustvarjalnost, nosilci katere so zlasti inte-
lektualci, in na svojo državnost. Oba dejavnika sta korelativna in morata
nastopati usklajeno. Ne strinjamo se namreč z zahtevo po medsebojni izolaciji
kulture in politike, čeprav seveda sprejemamo njuno funkcionalno diferencij-
acijo. Edinole tako bo možno uresničenje tistega, kar smo na nekem drugem
mestu imenovali »mondialni nacionalizem« informacijske družbe (Makarovič
1993a).

LITERATURA:

- BUČAR, F. (1995): Evropska unija in Slovenija (uvodnik). Nova revija, letnik XIV, marec 1995, stran 1-14
- HRIBAR, T. (1989): Slovenska državnost. Cankarjeva založba, Ljubljana
- MAKAROVIČ, J. (1994d): Political Sovereignty and Creativity: Implications for Eastern Europe. International Conference: Developmental Issues of the Regions of V-4 Countries in the Context of their Integration into the European Union. Smolenice, 11-14. november 1994 (zbornik referatov v tisku)
- MAKAROVIČ, J. (1993a): O štirih oblikah nacionalizma. V: Grafenauer N. (ed.), Slovenci in prihodnost (zbornik). Nova revija, Ljubljana, stran 113-130
- MAKAROVIČ, J. (1992): Demokracija kot umetnost konflikta. V: Stanič J.-Macura D. (ed.), Demokracija in politična kultura (zbornik). Enajsta univerza, Ljubljana, stran 45-58
- MAKAROVIČ, J. (1992): Evropa, Balkan in profesor Giddens. Nova revija, letnik XI, oktober/november 1992, priloga Ampak, stran i-iii
- MAKAROVIČ, J. (1993b): Logika dela: Zgodovina in prihodnost, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana
- MAKAROVIČ, J. (1994a): Evropa in kreativnost kot odgovor na vprašanje slovenske identitete. Referat na Slovenskem sociološkem srečanju 94 - Slovenija med evropskim centrom in periferijo, Portorož 22-23. aprila 1994
- MAKAROVIČ, J. (1994b): Slovenska nacionalna identiteta, kreativnost, mednarodni odnosi. Referat na Slovenskem sociološkem srečanju 94 - Slovenija med evropskim centrom in periferijo, Portorož 22-23. aprila 1994
- MAKAROVIČ, J. (1994c): The Historiometric Approach to the Study of Creativity in Slovenia. Fourth Conference of the European Council of High Ability, Nijmegen, 8-10. oktober 1994 (zbornik referatov v tisku)
- MAKAROVIČ, J. (1994e): Za razločevanje med politikom in kulturo. Teorija in praksa, let. XXXI, št. 7-8/1994, stran 641-646
- MAKAROVIČ, J. (1995): »Small is creative« - mais pourquoi? L'influence de la fragmentation politique sur les exploits extraordinaires (neobjavljeno) Programska lista Kulturnega foruma. Nova revija 155, letnik XIV, marec 1995, priloga Ampak, stran 2-4
- RUPEL, D. (1995) Položaj države in identiteta vmestnosti. Razgledi, 8 (1939), 14. aprila 1995, stran 12-3
- RUS, V. (1995): Inteligenca kot strežaj? Delo (sobotna priloga), 8. aprila 1995
- SIMONTON, D. K. (1984): Genius, Creativity, and Leadership: Historiometric Inquiries. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.
- TRSTENJAK, A. (1991): Misli o slovenskem človeku. Založništvo slovenske knjige, Ljubljana

Delokalizacija vsakdanjega življenja

Nadlokalnost prehranjevanja in prehranjevalnih navad¹

Nedvomno drži, da je bila kuhinja internacionalni, gastronomski »koin«, ki so ga Evropejci razvili v trinajstem in štirinajstem stoletju (M. Montanari, 1994)

Temeljno izhodišče tega zapisa je teza, da je nastajanje Evrope pravzaprav proces, ki poizkuša ponovno vzpostaviti nekoč že obstoječo enotnost evropskega prostora. Pri evropskem združevanju torej ne gre za ustvarjanje nečesa povsem novega še nevidnega, pač pa v mnogih pogledih za obnavljanje starih, velikokrat le rahlo prekritih elementov. Bolj kot na politični institucionalni ravni je mogoče tej tezi slediti na ravni vsakdanjega življenja. Na tej ravni predmoderne evropski univerzalizem dejansko spominja na znane označitve postmoderne razvoja. Razlika med predmoderno in postmoderno Evropo je seveda ogromna, podobnosti pa so posledica delovanja različnih univerzalizmov. Kljub temu pa je primerjava koristna, ker nas lahko včasih obvaruje pred »ponovnim odkrivanjem Amerike«.

Pomembno je tudi, da »ponovno« nastajanje Evrope in slovenski delež v tem procesu umestimo v najširši, tj. globalni okvir. Dejansko je najpogostejši skupni imenovalac razprav o prihodnji smeri razvoja post/modernih družb variacija na temo o svetu kot globalni vasi (McLuhan 1964). Vse pogosteje je tako mogoče zaslediti teze, da se svet krči (Spiekermann & Wegener 1994), da postaja majhen, da se globalna in lokalna (individualna) raven zbližujeta ipd. Zaradi tega so ogrožene mnoge institucije, ki segmentirajo »neskončno« prostorsko razsežnost družbenega delovanja (Giddens 1990,64). Na povsem praktično organizacijski ravni čedalje bolj izstopa potreba po novih strukturah, ki bodo prilagojene vedno gostejšim in intenzivnejšim nadlokalnim, nadregionalim, nadnacionalnim in nedvomno tudi že globalnim tokovom.²

Že pred leti so se pojavile teze o prehodu od »lokalnosti«, tj. jasni prostorski označitvi družbenega dogajanja, v »prostor tokov« (Castells 1985), pri katerem prostorske razsežnosti ni več mogoče natančno in nedvoumno določiti.³ Skratka, zagovorniki globalizacije prav gotovo niso v zadregi z empirično preverljivimi kazalci, s katerimi lahko zelo prepričljivo podprejo takšna razmišljanja.

Vendar je tudi pri razpravljanju o napredovanju globalizacije treba upoštevati že doseženo. Res je preseganje lokalnih oz. splošneje rečeno prostorskih omejitev proces, ki temelji zlasti na tehnoloških in političnih spremembah v novejšem času. Sedanja zgostitev inovacij, ki spreminjajo prostorsko »ujetost« družbenega dogajanja, je tolikšna, da se je ustvaril vtis, da gre za radikalen prelom (cezuro) glede na dosedanje stanje. Čeprav ne zanikam velikih pospeškov, pa je treba spregovoriti tudi o prikritih »nadlokalnih« razsežnostih vsakdanjega življenja, ki jih je mogoče zaslediti že v predmodernih družbah.

¹ Besedilo je uvodno poglavje v obravnavo delokalizacije prehranjevanja oz. potrošnje živil v okviru projekta Avtonomija in povezovanje v prostoru, ki ga izvajajo sodelavci Centra za prostorsko sociologijo pri Raziskovalnem inštitutu FDV v Ljubljani.

² Dobra ponazoritev kaotičnega spreminjanja ravni družbeno prostorske organizacije je tudi reforma lokalne ravni v Sloveniji. Kljub mnogim povsem domačim posebnostim je mnoge nejasnosti mogoče pojasnjevati tudi s pospešenim prestrukturiranjem intermediarnih ravni.

³ Analogija s Heisenbergovim zakonom (1927) nedoločljivosti je povsem očitna.

Izhodiščna predpostavka tega razmišljanja je torej teza, da je mogoče že zelo zgodaj tudi pri nas na ravni vsakodnevnega življenja identificirati nadlokalne (srednje)evropske in celo »globalne« vplive. Ta teza prav gotovo ni v nasprotju s predpostavljenim »izbruhom« prostorsko neodvisnega (globalnega) delovanja na prehodu iz moderne v postmoderno družbo. Usmerjena je predvsem v dopolnitev navidezno radikalnih tez o izginjanju prostorskega determinizma. Če povečamo časovni razpon opazovanja, lahko precej relativiziramo prostorski determinizem premodernih in celo najbolj oddaljenih »pradružb«.

Zdi se, da so prehranjevalni vzorci primerno področje za testiranje te teze. Sicer je bilo prehranjevanje kot najosnovnejša in samoumevna praksa živih bitij deležno relativno malo neposredne pozornosti sociologov (Mennell et al. 1992). In vendar prav razvoj nutricionističnih sistemov zelo nazorno ponazarja izreden razpon, od povsem lokalno določenih praks do globalnih verig oz. sistemov. Potrošnja živil je tako po eni strani (še vedno) povsem osebno dejanje, ki ga določa kompleks zavednih in nezavednih dejavnikov, po drugi strani pa so v razvitih modernih družbah nastali ekonomsko in družbenoprostorsko zelo razvejani transkontinentalni prehranjevalni sistemi, ki skoraj povsem izločajo tradicionalno fizično prostorsko določenost prehranjevalnih vzorcev.

Posebna privlačnost raziskovanja razvoja prehranjevalne potrošniške prakse je v tem, da kljub dolgemu razvojnemu obdobju dejansko sploh ni treba posegati v prazgodovino, kajti davni prehranjevalni sistemi se v velikem delu sveta niso bistveno spremenili do današnjih dni. Tudi v prehranjevalnih načinih (post)modernih družb so še vedno opazni in ohranjeni tradicionalni, lokalno obarvani elementi, ki pa se zelo dinamično srečujejo z vedno močnejšo »konkurenco« vplivov iz raznovrstnih bližnjih in daljnih lokacij. Prehranjevalni potrošniški kozmopolitizem v razvitih modernih družbah je tako eden najizrazitejših znakov preseganja lokalnega determinizma.

Nadlokalne prehranjevalne kombinacije, ki so bile v preteklosti rezervirane zgolj za zelo ozko elito, postajajo del množične kulture. V konkretnih prehranjevalnih vzorcih je mogoče razpoznavati lokalne, regionalne, internacionalne (Wiegelman 1967, Montanari 1994), kontinentalne in celo globalne vplive (Ritzer 1993). Še več, analiza prehranjevalne kulture v modernih družbah jasno nakazuje prehajanje ekskluzivne »zero sum« logike v inkluzivno »pozitiv sum« logiko. Prehranjevalni potrošniški vzorci v modernih družbah vsebujejo endogene (lokalne) elemente in jasno razpoznavne vplive tujih, tudi prostorsko zelo oddaljenih kultur.⁵

Prehranjevalna praksa modernega posameznika je torej rezultat soočenja individualnih (ne)zavednih in nereguliranih bioloških in psiholoških razmer in mikro-socialnih, lokalnih, regionalnih in globalnih impulzov. Dejansko lahko sklenemo, da prehranjevalni vzorci združujejo najbolj osebno individualno raven s širšim (že skoraj globalnim) okoljem. Raziskovanje prehranjevalne potrošniške prakse v modernih družbah se torej paradigmatično umešča v koncept vsakodnevne

⁴ (Pra)zgodovinska preseljevanja ljudstev, ki je dosegalo (inter)kontinentalne razsežnosti, so nedvomno povzročile predvsem prehranjevalne potrebe (Hawkes 1967: 211). Prostorski determinizem torej že v neolitikumu ni bil absoluten. Predvsem preskrba z nakitom (luksuzom) je bila že tedaj nadlokalna, pa tudi transport nekaterih osnovnih surovin (npr. kremenjaka) je dosegal že kar solidne razdalje. Tako so iz prazgodovine poznani primeri menjave med sto in več kilometri oddaljenimi kraji, tj. razdalja, ki nedvomno že pomeni preseganje lokalne zamejenosti (Hawkes, 1967: 256/313/315).

⁵ Kot posebna kategorija pa nastopa »hitra prehrana«, ki sicer velja za prispevek ameriške prehranjevalne kulture, dejansko pa pomeni uveljavitev (pandemičnih) modernističnih prehranjevalnih vzorcev. Medonaldizacija torej ni »amerikanizacija«, pač pa modernizacija (Gl. tudi Kos 1994).

»mikro-makro konvergenca« (Alexander&Giesen 1992). Delokalizacija prehranjevanja, tj. divergenca lokalnih fizičnogeografskih razmer pridelovanja in potrošnje hrane (Montanari 1994) je proces z močno dinamiko. Vendar odnos med lokalno in »nelokalno« hrano kljub vsemu ni povsem neproblematičen, in to tako na simbolni kot tudi materialni ravni.⁶

Glede na to da so bili prehranjevalni pogoji dolga tisočletja močno lokalno določeni in da se je velika večina ljudi prehranjevala skoraj izključno iz lokalnih virov, sta nadlokalnost in razširitev prehranjevalnih možnosti nedvomno zelo pomembna kakovost. V modernih družbah je dokončno omogočila odpravo tisočletne poglobitve nadloge – ponavljajočih obdobij pomanjkanja hrane. Nadlokalnost v prehranjevalnih potrošniških vzorcih je omogočila lažje premoščanje »suhih« let, ki so bila do 19. st. ponavljajoča nadloga tudi v Evropi (Montanari 1994, Mennel et al. 1992)⁷.

Ko je v razvitejšem delu sveta prišlo do stabilne zadovoljitve osnovnih prehranjevalnih potreb, je nadlokalnost, tj. možnost izbora iz (naj)širšega, celo globalnega prostora, pridobila novo vlogo v množični potrošnji hrane. »Internacionalna« širitev potrošniških prehranjevalnih možnosti je vstopila v neskončno igro zadovoljevanja »transgresivnih« prehranjevalnih želja (Bourdieu 1984) in vzpostavljanja razločevanja (distinkcije) med posamezniki in socialnimi skupinami.

Ne glede na zelo velike spremembe, ki so se v potrošnji hrane zgodile v eni generaciji (Cross 1993), pa gre dejansko predvsem za kvantitativne premike. »Internacionalizem« v prehranjevalnih vzorcih dejansko ni nastopil šele z *moderno*. Pri tem pa je seveda treba upoštevati dve ravni širjenja prehranjevalnih inovacij. Na primarni ravni gre za inovacije v proizvodnji prehrane, tj. za inovacije in difuzijo znotraj agroživilskega sektorja, na drugi ravni pa za nove kombinacije v potrošnji prehrane. Obe ravni sta bili do nedavnega zelo tesno povezani. Vrsta pridelovanja hrane je močno določala prehranjevalne potrošniške vzorce. Lahko bi rekli, da stopnja povezave med pridelovanjem in potrošnjo hrane določa tudi stopnjo prostorskega determinizma. Prehranjevalni prostorski determinizem torej pomeni, da so spremembe v pridelovanju hrane tesno povezane s spremembami prehranjevalnih vzorcev. Tej določenosti se je do nedavnega uspelo izogniti le ozki eliti.

Za Evropo sta bili dolga stoletja srednjega veka (marsikje pa je še vedno) značilni enotnost in stabilnost pridelovalnih in s tem tudi prehranjevalnih vzorcev. Opaznejša je bila le razlika med živinorejskim (mesojednim – karnerijanskim) severom in poljedelskim (rastlinojednim – vegetarijanskim) jugom. Te delitve sever jug pa ne določajo toliko naravne danosti kot predvsem zelo močno zasidrane kulturne razlike med antičnim (krščanskim) mediteranom in poganskim (kasneje protestantskim) severom (Montanari 1994, 74).⁸

Za nastanek prehranskih vzorcev in razlik med njimi (v moderni Evropi) je torej poleg fizičnogeografskih pogojev ključnega pomena tudi ideološka struktura, na katero je imelo dolga stoletja največji vpliv krščanska panevropska tradicija. Prehranjevanje kot najosnovnejša vsakodnevna dejavnost, ki iz neizbežne biolo-

⁶ Tudi zaradi tega je kmetijsko vprašanje eden najtežjih problemov v procesih (evropskega) združevanja. Poleg klasičnih (ekonomskih in kulturnih) razsežnosti pa se v zadnjem času vedno pogosteje pojavljajo tudi ekološko motivirani pomisleki.

⁷ Na žalost pa je pomanjkanje hrane še vedno tudi lokalno oz. regionalno določeno, kar seveda dokazuje, da je delokalizacija na tem najbolj elementarnem življenjskem področju značilna le za nekatere »lokacije«.

⁸ Razlikovanje med severnimi (germanskimi) in južnimi (mediteranskimi) prehranjevalnimi vzorci je tudi na dnevno-zivljenjski ravni mogoče slediti zelo daleč nazaj v zgodovino.

ške nujnosti zlahka preide v »transgresivno« področje užitka, se seveda ni moglo izogniti posegu religijske oz. konkretno krščanske kodifikacije. Širitev krščanstva iz Sredozemlja proti severu je vzporedno širila tudi prehranske vzorce in surovinško podlago za določeno vrsto prehranjevanja. Tako je krščanstvo spodbujalo kulturo kruha in vina, tj. gojenje kulturnih rastlin, potrebnih za pripravo hrane, ki je imelo poleg nutritivnih tudi liturgijsko funkcijo. Vpliv krščanstva na pridelovanje in potrošnjo hrane je bil tako močan, da je včasih prišlo tudi do »nasilnih« protinaravnih poizkusov.⁹ Majhne razlike v prehranjevalnih vzorcih so v srednjem veku nedvomno tudi učinek krščanskega univerzalizma (Keen 1993), ki se ni ustavil pred lokalnimi oz. celo podnebnimi omejitvami.

Kljub prevladujoči ideološki vlogi krščanstva v srednjem veku pa so se v načinu zadovoljevanja najbolj elementarne življenjske potrebe ohranjali predkrščanski elementi in tudi razlike.¹⁰

Omejevanje uživanja mesa je med najopaznejšimi regulacijami, s katerimi je krščanstvo poizkušalo na najbolj vsakodnevni ravni vplivati na nekrščanske, tj. pogsanske prehranjevalne vzorce.¹¹ Razlogi za tako strogost do mesa so zelo različni, mogoče pa je predpostaviti, da imajo globoko simbolno ideološko in tudi povsem praktično podlago.¹² Kot nadomestilo se pojavijo ribe. Krščanstvu gre torej zasluga, da se je uživanje rib razširilo po vsej Evropi in tudi najbolj »ribiški« evropski narodi so sprejeli to navado pod vplivom krščanstva (Montanari, 1994: 79). Na podlagi nekaterih virov je mogoče sklepati, da je bilo uživanje rib v poznem srednjem veku tudi v naših krajih bolj razširjeno, kot je danes (Santonino 1991, Makarovič 1985, 1991).¹³

Poleg določil o (ne)primernosti različnih prehranjevalnih sestavin so se že zelo zgodaj pojavile tudi količinske regulacije. Priporočena skromnost, ki je nekatere vodila v strogi asketizem (menihi, puščavniki) in je bila v postnih dneh zapovedana za vse občestvo, velikokrat ni bila dovolj učinkovit ukrep. Kljub pogosti lakoti so bila tudi obdobja, ko je bilo hrane dovolj. Tedaj se je pojavila povsem formalna regulacija obsega in načina potrošnje hrane. Oblast je predpisala zakone, ki so omejevali razkošje oz. preobilje v hrani in drugih vrstah »ekscesne« potrošnje.¹⁴ To je bil eden od najnazornejših regulacij vsakdanjega življenja, ki je imel nedvomne socialne in politične učinke (konotacije).

Med absolutno svetno (ideološko) in posvetno (materialno) prevlado krščanstva so zunanji vplivi v evropskem prostoru zelo omejeni. Večinoma so bile tuje prehranjevalne sestavine zelo »koncentrirane«. Sestavljali so jih le dodatki jedem, v obliki dragocenih začimb z vzhoda. Tuje eksotične prehranske sestavine so prav

⁹ Dokazano je, da se je pod vplivom krščanstva kultura gojenja vinske trte razširila do srednje Anglije, tj. tudi na območjih, kjer imajo precej neprimerne podnebne razmere (Montanari, 1994: 17).

¹⁰ Kljub temu je eklektična rekombinacija že znanih elementov ena bistvenih značilnosti srednjeveškega krščanskega vsakodnevnega življenja.

¹¹ V krščanskem koledarju je bilo od 140 do 16 dni, ko je bila zapovedana mesna abstinenca (Montanari, 1994: 78).

¹² Uživanje mesa naj bi spodbujalo strasti, tj. »meseno poželenje«. Za zgled manj vnetim vernikom so se mu puščavniki in menihi povsem odpovedali (Montanari, 1994: 78). Razlaga mesne prepovedi bi nedvomno morala seči še globlje, v same temelje človeške in krščanske mitologije. Odpoved mesu kot eno osrednjih krščanskih pravil bi bilo tedaj mogoče povezati z najbolj arhetipskimi situacijami, ki jih je mogoče najti tudi v (post)modernih prehranjevalnih omejitvah.

¹³ Opisi potovanj oglejskega kanclerja Papola Santonina dajejo zanimiv vpogled v navade pri prehranjevanju na območju današnje Slovenije v 15. stoletju. Med potovanji skozi naše kraje so zelo pogosto omenjene ribe (Santonino 1991).

¹⁴ Montanari navaja t.i. protirazsipniške zakone (sumptuary laws), s katerimi so v 16. st. v Benetkah zelo natančno nadzirali zasebno obnašanje in potrošnjo: načini prehranjevanja, oblačenja v gospodinjstvih so bili natančno katalogizirani (Montanari, 1994: 82). Ti predpisi so imeli nedvomno jasno socialno in politično kontrolno funkcijo – formalno so ohranjali razločevanje med socialnimi kategorijami.

zaradi svojega težko dostopnega ekskluzivizma pridobile mnogo pomenov, ki močno presegajo čutni gastronomski hedonizem.¹⁵ Poleg metaforičnih in mitoloških pomenov pa imajo začimbe pomembno vlogo tudi v »realni« zgodovini.

Prav nič ni presenetljivo, da so začetki evropske kolonialne ekspanzije tesno povezani z daljnovzhodno trgovino z začimbami (Pounds 1994). Nasploh je bilo trgovanje na dolge (nadregionalne) razdalje do moderne dobe predvsem trgovanje z luksuznim blagom: začimbe, slonovina, krzno, svila, bombaž (Pounds, 1994: 347). Razlog je seveda preprost – edino luksuzno blago je lahko povrnilo velike prevozne stroške. Trgovanje z manj dragocenimi surovinami, npr. z osnovnimi živili, je bilo omejeno predvsem na mediteranski prostor, kjer so bile italijanske mestne republike zelo odvisne od množičnega uvoza osnovnih živilskih surovin, predvsem žit. Sicer je tudi trgovina z mesom ponekod že presegala lokalne oz. regionalne meje,¹⁶ vendar pa je bila zaradi slabe konzervatorske tehnologije, omejena na razdalje, ki so jih zmogle živali same (Montanari 1994).

Nasploh je iz zgodovine trgovine mogoče jasno slediti zvezi med radiem in vrednostjo blaga. Na domet trgovskih poti je seveda bistveno vplivala transportna tehnologija. Zaradi tega ne preseneča, da je bila v srednjem veku trgovina nasploh in še posebej trgovina na velike razdalje najrazvitejša predvsem v mediteranskem prostoru. Vendar so, kljub temu da je bil kopenski promet zelo počasen, zelo naporen in zelo tvegan, tudi kopenske trgovske poti, po katerih so tovorili luksuzno blago, že tedaj dosegale »kontinentalne« razdalje (Braudel 1989). Tako je potekala trgovina s »severnjaškim luksuzom«, kožami, krznom, ambro iz baltiških dežel na jug in ruskih prostranstev na jugo-zahod (Pounds 1994).

Čeprav so torej v poznem srednjem veku že obstajale nadlokalne trgovske mreže, so bili prehranjevalni vzorci z redkimi izjemami vse do velikih čezmorskih odkritij ob koncu 15. st. pretežno lokalnega izvora: »z izjemo soli večina ljudi v zgodnjem srednjem veku ni nikoli zaužila ničesar, kar ne bi bilo lokalno proizvedeno« (Pounds, 1994). Tudi to je seveda v tesni zvezi s časovno stroškovno distanco oz. s prostorskim dejavnikom. Morske in suhozemske lokacije, kjer so pridobivali sol, so bile neprimerno bližje kot pa začimbe »orientalskega« izvora. Severnozahodna Evropa se je preskrbovala s soljo iz Biskajskega zaliva, južnejši predeli pa so dobivali natrijev klorid iz sredozemskega območja (Pounds 1994). To nedvomno velja tudi za Slovenijo, ki je imela zaradi svoje lege relativno enostaven dostop do te začimbe.¹⁷

Odkritje Amerike je med drugim močno vplivalo tudi na prehranjevalne vzorce. Nove kulturne rastline (predvsem koruza in krompir) so hitro prispele tudi v naše kraje (Montanari 1994, 102), kar pa še ne pomeni, da so se tudi udomačile. Trajalo je pribl. 200 let, da je krompir postal množična vsakodnevna evropska hrana. Znani so primeri, ko je morala oblast prisiljevati kmete (prav tam 137), da so začeli pridelovati te prehranske večvredne kulture. Poleg prisile je imela seveda največjo preprečevalno moč lakota, ki so jo povzročile vojne 18. stoletja. K uteme-

¹⁵ Predstave o substancah, ki prihajajo iz oddaljenih in skrivnostnih dežel orient, ki leži blizu zemeljskega raja, vsebujejo obilje, srečo in nesmrtnost (Montanari, 1994: 63). Začimbe so bile tedaj še celo več kot zgolj »ščepec sveta« (zelo posrečen naslov TV-nanizanke o začimbah), njihov simbolni pomen je v dobi prostorskih omejitev dosegal celo kozmične transcendentne razsežnosti.

¹⁶ Alpske pokrajine (Tirolska, Koroška) so prodajale presežke mesa v severno Italijo (Montanari, 1994: 73). Italijansko kupovanje našega mesa ima torej res dolgo tradicijo.

¹⁷ Levstikovo metaforično zgodbo o Martinu Krpanu, ki je prekršil državni monopol, je torej mogoče interpretirati tudi kot eno prvih nadlokalnih prizadevanj preprostega ljudstva, ki je živel med Alpami in Jadranom. Staroslovanska (slovenska) dobrodošlica – kruh s soljo – pa nakazuje, da je pri kontinentalnih predmodernih ljudstvih celo sol dosegla status luksuznega blaga.

ljitvi upravičenosti novih kultur pa so znanstveno prispevali tudi razsvetljenci (prav tam 138).

Dolgo uvajanje nedovomno koristnih novosti v prehranjevalni sistem nedovomno nakazuje trdovratnost pridelovalnih in prehranjevalnih standardov. Odpor do tujih prehranjevalnih elementov je presenetljivo močan in ga tudi racionalna argumentacija težko zmajša. Ko pa je novost sprejeta, »družbena amnezija« lahko hitro uveljavi nove prehranske sestavine v avtentično »domačo« zadevo. Tako je mogoče pojasniti, da so npr. v Evropi devetnajstega stoletja indijski krompir, koruza, fižol ipd. postale osnovne sestavine »pristine« domače prehrane, starejše poljedelske kulture s tisočletno tradicijo v našem delu Evrope kot npr. proso (Wiegelmann 1967, Makarovič 1985) pa so skoraj povsem izumrle. Na teh primerih je mogoče spremljati postopek počasnega sprejemanja tujih (prehranjevalnih) elementov, ki sčasoma postajajo temeljna sestavina domačih prehranskih sistemov. Čeprav z drugačnim, bistveno krajšim časovnim ritmom se podobni procesi ponavljajo tudi danes. Namesto stoletij je zdaj potrebnih le nekaj let.

Zgodovina udomačevanja tujih poljedelskih kultur je seveda zgolj polovica zgodbe o delokalizaciji prehranjevalnega. Ko se namreč nova vrsta udomači, seveda nič več ne prispeva k preseganju prehranjevalskega lokalizma. Čeprav krompir, koruza, ajda ipd. prav tako kot hamburgerji prihajajo iz Amerike, seveda nikomur ne pade na pamet, da bi ljubitelje žganc obsodil, da so podlegli »amerikanizaciji«. Delokalizacija prehranjevanja postane »problematična«, ko začenja ogrožati lokalne pridelovalce hrane. Včasih prav radikalni protesti francoskih kmetov, ki imajo posnemovalce tudi pri nas, nedvomno dobro ponazorijo to tezo. Problemi z delokalizacijo prehranjevanja se torej zaostrijo takrat, ko se začenja prekinjati zgodovinsko tesna povezava med lokalnimi viri in lokalno potrošnjo hrane.

Tovrstna delokalizacija prehranjevanja je seveda najtesneje povezana z evropskim kolonializmom. Trgovine s »kolonialnim blagom« so logično nadaljevanje trgovine z eksotičnimi začimbami iz predmoderne dobe. Kasneje je razvoj svetovne živilske trgovine seveda še bistveno presegel te skromne začetke. V drugi polovici dvajsetega stoletja je trgovina s hrano dosegla izreden razvoj tako v količinah in razdaljah kot tudi v vrstah živilskih izdelkov. Prav agroprehranska ekonomija je prva dosegla »globalne« razsežnosti (Leopold 1985, 342). Posledica tega razvoja je ne samo delokalizacija, temveč tudi »dekronizacija« prehranjevanja. Za razviti del sveta so sezonski prehranski intervali že skoraj zgodovina. Razlike med zimsko in poletno prehrano skoraj ni več.

Kljub vsemu temu pa je v konkretnih prehranjevalnih praksah oz. v konkretnih prehranskih potrošniških vzorcih še vedno mogoče najti lokalno fizično geografske vplive, tradicionalne (zgodovinske) kulturno utrjene prehranjevalske vzorce, ki skupaj z naraščajočo globalno ponudbo sestavljajo res raznovrstno gastronomsko podobo. Proces delokalizacije prehranjevanja je prav zaradi tako nazornega prepletanja domačega, sosednjega in povsem tujega vzorčni primer lokalno globalnega zблиževanja, ki ga lahko opazujemo na ravni vsakdanjega življenja. Dovolj je, da zaidemo v najbližjo »špicerijo«. Evropeizacija in celo globalizacija na tej ravni sta skoraj že povsem doseženi.

LITERATURA:

- ALEXANDER, & GIESEN (1992) Od redukcije k povezavi pregled razprav o mikro-makro povezavi, v: Družboslovne razprave, SSD in IDV Ljubljana
- BOCOCK, R. (1993) *Consumption*, Routledge, London
- BOUDRILLARD, J. (1993) *Symbolic Exchange and Death*, Sage, London
- BOURDIEU, P. (1984) *Distinction – A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge University Press
- BRAUDEL, F. (1989) *Igre menjave (I) Škuc/FF*, Ljubljana
- CAMPBELL, C. (1987) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Blackwell, Oxford
- CASTELLS, M. (1985) *High Technology, Space and Society*, London, Sage
- CROSS, G. (1993) *Time and Money – The Making of Consumer Culture*, London, Routledge
- HEISENBERG, W. (1977) *Del in celota, Mohorjeva družba, Celje*
- GIDDENS, A. (1990) *The Consequences of Modernity, Polity, Cambridge*
- HAWKES, J. (1967) *Prazgodovina, DZS Ljubljana*
- KEEN, M. (1993) *Srednjeveška Evropa, CZ, Ljubljana*
- KOS, D. (1994) *Globalizacija »neobstoje potrošnje, Ljubljana FDV (v tisku)*
- KELLER, D. (1994) *Boudrillard: A Critical Reader*, Blackwell Oxford
- LEVI-STRAUSS, C. (1962) *L'origine des manieres de table*, Plon, Paris
- LEOPOLD, M. (1985) *Les firmes transnationales alimentaires et leur strategies globales, v: Revue International des Sciences Sociales, vol. XXXVII no. 3. Paris*
- MAKAROVIČ, G. (1985) *O zgodnesrednjeveški prehrani alpskih Slovanov, v: Dolenjski zbornik 85, Novo Mesto*
- MAKAROVIČ, G. (1991) *Prehrana v 189. st. na Slovenskem, v: Slovenski etnograf, vol. XXXIII–XXXIV Ljubljana*
- MARSHALL, M. (1964) *Understanding Media, The New American Library, New York*
- MENELL, S., MURCOTT, A., OTERLOO, A. (1992) *The Sociology of Food Eating, Diet and Culture*, Sage, London
- MONTANARI, M. (1994) *The Culture of Food (Making of Europe)*, Blackwell, Oxford
- NOVAK, V. (1947) *Ljudska prehrana v Prekmurju*, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana
- POUNDS, N. J. G. (1994) *An Economic History of Medieval Europe*, Longman, London
- RITZER, G. (1993) *The McDonaldization of Society*, Pine Forge Press, London
- SANTONINO, P. (1991) *Popotni dnevnik, Mohorjeva družba, Celovec*
- SORJ, B. & WILKINSON, J. (1985) *La technologie alimentaire moderne: vers une industrialisation de la nature, v: Revue International des Sciences Sociales vol. XXXVII no. 3, Paris*
- WIEGELMAN, G. (1967) *Speisen – Atlas des deutschen Volkskunde, Beiheft 1, Marburg 1967*

Telekomunikacije za starega človeka v vzhodnoevropskih državah

S pojmom starost se običajno povezujejo oznake, kot so: omejena gibljivost, zmanjšane senzomotorične sposobnosti, upočasnjenost, polimorbidnost. Empirični rezultati (Hojnik, 1989) kažejo, da občutek varnosti pozitivno korelira s fizično mobilnostjo. Manj je človek sposoben obvladati fizično okolje, bolj se počuti ogroženega in bolj depresivne misli ga obdajajo. Star človek, ki postane zaradi fizične oslabelosti manj samostojen, se počuti tudi manj varnega v svojem življenju. Psihična dekompenzacija (depresija in pesimizem v starosti) je najbolj povezana z zdravstvenim stanjem. S slabšanjem le-tega se stopnjujeta fizična izoliranost in deprivacija.

V zadnjih desetih letih pa se zaradi tehničnih novosti spreminjajo možnosti bivanja v domačem okolju v pozni starosti.

Tehnologija za starega človeka ni pojem per se, temveč v tesni povezanosti z značilnostmi staranja in starosti. Graafmans et al (1994) med drugimi navajajo tudi ti dve pomembni vlogi tehnologije v procesu staranja:

1) »Tehnologija ima pomembno vlogo pri preprečevanju in upadanju moči, vzdržljivosti in prožnosti, ki so običajno povezane s staranjem.

2) Drugi pomembni vidik tehnologije pa je kompenziranje zmanjšanih sposobnosti v starosti (npr. preseganje prostorskih ovir s telekomunikacijskimi tehničnimi pripomočki, pripomočki za izboljšanje senzornih in perceptivnih sposobnosti).

Zato je Graafmans (Graafmans, 1992, 1994) l. 1988 v strokovno terminologijo uvedel pojem »gerontehnologija« (gerontechnology), ki vključuje tesno povezanost med gerontologijo kot vedo o staranju in starosti in tehničnim razvojem in poudarja koeksistenco med starejšim individuomom in tehnologijo kot povezano enoto analize. Še več: gerontologija je v tej povezavi na prvem mestu in je izhodišče za razvoj tehničnih novosti za stare ljudi. Gerontehnologija raziskuje tehnične in ergonomске dejavnike, ki opredeljujejo kakovost življenja in sposobnost ostati čim dlje samostojen v domačem okolju (Graafmans, 1992).

Večina tehničnih novosti za individualno uporabo je povezana s fizičnim okoljem.

1) Lahko gre za tehnične pripomočke, ki olajšajo samostojno bivanje v lastnem stanovanju.

2) Že omenjeni pripomočki kot nadomestilo za izboljšanje senzornih in perceptivnih sposobnosti pripomorejo k boljšemu zaznavanju fizičnega prostora.

3) Telekomunikacije premoščajo prostorske in časovne razdalje in odpravljajo oviro fizičnega prostora.

Temeljni namen vseh omenjenih vrst tehničnih pripomočkov pa je izboljšati kakovost samostojnega bivanja v lastnem stanovanju tudi v pozni starosti.

Tehnični razvoj nezadržno napreduje in Baeyens (1992) celo opozarja, da je perspektiva leta 2000 velika potreba po »četrti industrijski revoluciji«, ki bo usmerjena v razvoj tehnologije za najbolj krhko skupino prebivalcev (s tem misli

* Dr. Ida Hojnik Zupanc, docentka na FDV

bolne, invalidne in pomoči potrebne starejše ljudi v četrtem življenjskem obdobju, op. avtorice).

Generacije sprejemajo tehnične novosti, ki so na razpolago v njihovem življenjskem obdobju. Sackmann (1994) je analiziral razvojna obdobja gospodinjskih tehničnih pripomočkov v tem stoletju v Nemčiji. Prvo obdobje med 1920. in 1959. letom je imenoval predtehnološka faza, obdobje med 1959. in 1961. letom faza gospodinjske revolucije in obdobje med 1961. in 1982. letom fazo splošne razširjenosti gospodinjskih tehničnih pripomočkov. To je bilo obdobje, ko so gospodinjstva opremljali z najrazličnejšimi gospodinjskimi aparati, ki so olajšali gospodinj-sko delo, in avtomobili za premoščanje prostorskih razdalj. Obdobje med 1982. in 1992. letom pa Sackmann opredeli kot digitalizacijo gospodinjske tehnologije, ki se kaže predvsem v računalniški opremi, digitalnih pripomočkih za kontrolo zdravstvenega stanja (npr. digitalna priprava za merjenje krvnega pritiska, digitalni termometer). Ta faza se nadaljuje proti letu 2000 in čez. Če upoštevamo Baeyensa, bi omenjenim tehničnim razvojnim obdobjem lahko dodali še petega, in sicer od 1992. leta dalje – faza tehničnih pripomočkov in softver programov za ljudi s posebnimi potrebami. V tej skupini so še posebej pomembne telekomunikacije, ki tudi težje mobilnim posameznikom v urbanem in podeželskem okolju omogočajo, da ohranijo stik s svetom.

Raziskave kažejo (Harootyan, 1988), da je okrog 40% stare populacije tako ali drugače ovirane pri vsakdanjih dejavnostih in tehnični pripomočki lahko uspešno nadomeščajo upadanje slušnih, spominskih in motoričnih sposobnosti v funkciji podaljšanja samostojnega bivanja v domačem okolju.

Telekomunikacije v funkciji samostojnosti in povezanosti starega človeka

Prostorska mobilnost s starostjo upada. Zaradi tega je prostor fizična ovira za stare ljudi, prav tako pa tudi za bolne in invalidne osebe, kar lahko vodi do avtonomije z izključevanjem. Le-ta pa se lahko s pomočjo telekomunikacijske tehnologije preoblikuje v avtonomijo s povezovanjem. Telekomunikacijska tehnologija je pomemben posrednik med starim človekom, bolnikom ali invalidom in službami, ki organizirajo in izvajajo socialne in zdravstvene storitve na domu. Zagotavlja občutek varnega bivanja v domačem okolju in povezanost z okoljem predvsem pri tistih, ki živijo sami. Deluje kot preventivni dejavnik pred institucionalizacijo. S pomočjo telekomunikacijske tehnologije se lahko izboljšata tudi učinkovitost in povezanost med ponudniki pomoči na domu.

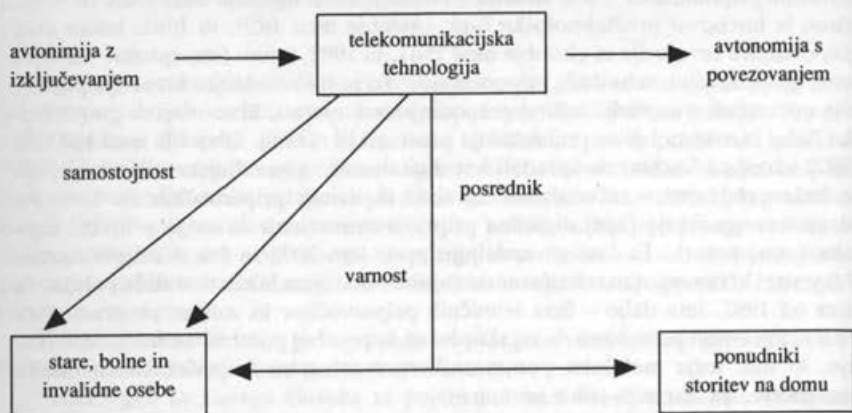
Teoretično izhodišče je shematsko prikazano v sliki 1.

Pomen telefona za samostojno življenje starega človeka

Eno najpreprostejših in najbolj razširjenih sredstev telekomuniciranja je telefon. V starosti se spremenita tako kakovost kot količina komuniciranja. V kakovostnem smislu postanejo komunikacije bolj raznolike, v količinskem smislu pa so okrnjene (številčno je manj telefonskih klicev). Garbe et al (1992) ugotavlja, da so ženske, ki že glede na svojo socialno vlogo v življenju razvijejo boljše komunikacijske in interakcijske vzorce kot moški, tudi v starosti bolj aktivni klicatelji kot pa moški. Običajno je to reverzibilni proces; tisti, ki več kliče, tudi prejme več klicev.

Garbe et al (ibidem) omenja te kakovosti telefonskega komuniciranja: socialni

SLIKA 1: VLOGA TELEKOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE PRI SAMO-STOJNEM BIVANJU STAREGA ČLOVEKA

in emocionalni stik, izmenjava novic, vključevanje v socialno mrežo, reševanje vsakdanjih problemov, občutek varnosti. Ob bolezni je telefon zveza s svetom in je dopolnilo neposrednih stikov. Danes je bolj neobičajno, če telefona ni v stanovanju, kot pa če je, vendar je pri starejših ljudeh v nekaterih okoljih to še vedno redka dobrina. Raziskava Razredna struktura slovenske družbe (v: Hojnik, 1989) ugotavlja, da ima telefon v svojem stanovanju le 41% starejših ljudi, starih 60 let in več, torej manj kot polovica. V raziskavi Home help for the Elderly – A Case of Welfare Mix Innovation Under the Conditions of Pluralizations of the Welfare System (Hojnik-Zupanc, Svetlik, 1993), v katero je bilo zajetih 40 starostnikov v Ljubljani, ki prejemajo kakršno koli organizirano pomoč na domu, je bilo ugotovljeno, da med njimi več kot četrtina nima telefona v stanovanju. Na drugi strani pa Collins (1992) v svoji raziskavi v Veliki Britaniji ugotavlja, da le 3% starostnikov, vključenih v raziskavo, ni imelo telefona.

Telefon pri starem človeku funkcionira kot preventivno sredstvo osamljenosti, predvsem je to dejstvo pomembno pri tistih, ki živijo sami v svojem stanovanju. V prej omenjeni raziskavi (Hojnik-Zupanc, Svetlik, 1993) je bilo ugotovljeno, da stari ljudje pogosteje komunicirajo s svojimi otroki po telefonu kot pa z osebnimi stiki (če ne živijo skupaj).

V nekaterih državah (npr. ZDA, Michigan, Monk, 1988; Nemčija; Garbe et al. 1992) so prostovoljne organizacije razvile posebne programe komuniciranja po telefonu, s katerimi s pozitivno socialno kontrolo bdijo predvsem nad tistimi stariimi ljudmi, ki živijo sami, jim dajejo potrebne informacije, ki so jim sicer težje dostopne, in na ta način tudi zmanjšujejo njihovo osamljenost in strah pred nezgodo. Potreba po teh klicih se zmanjšuje z manjšo samoobvladljivostjo življenja.

Stik po telefonu ni enakovredna zamenjava za neposredni stik, ampak njegovo dopolnilo, ki omogoča predvsem varnost (še posebej za tiste, ki živijo sami). Zagotavlja intimnost na daljavo, vprašanje pa je, ali je le-ta boljša kot neposredni stik.

Brez telefonskega komuniciranja pa ostajajo stari ljudje z nižjim ekonomskim

statusom in tisti v kmečkem okolju, ki nimajo telefona in so običajno potrebni različnih oblik pomoči. Kljub tej slabosti pa je telefon v okviru razpoložljivosti zelo ekonomično in učinkovito sredstvo za dostop do zelenih informacij in ljudi. Zato je trend telekomunikacijske distribucije usmerjen v širitev telefonske mreže in čim lažjo dostopnost do telefona za vse kategorije prebivalcev.

Alarmni sistemi kot sredstvo varnega in samostojnega bivanja v domačem okolju

Z »varnostnim alarmnim sistemom« opredeljujemo posebni tehnični pripomoček, ki temelji na telefonskem priključku (Kirschner, 1994). Gre za telekomunikacijski sistem, ki zagotavlja pomoč, kadar je sprožen klic. Ta homogeni telekomunikacijski sistem vključuje alarmni sprožilec, poseben telefonski aparat, komunikacijsko oz. telefonsko omrežje in mrežo pomoči, to je socialno okolje, ki odgovarja na sprožene klice in ki je lahko organizirano na dva načina:

- kot centralna monitorna enota,
- posebni telefon alarmnega sistema avtomatično kliče serijo vnaprej vkodiranih telefonskih števil prijateljev, sosedov, sorodnikov. Če tukaj ni odgovora, na koncu pokliče še nujno medicinsko pomoč (ibidem).

Ta definicija alarmnega sistema ni primerna za vsak tip družbenega okolja. Kot bomo videli kasneje v besedilu, madžarski alarmni sistem temelji na radijski frekvenci, ker je telefon pri starih ljudeh tako redka dobrina, da si najbolj ogroženi tega tehničnega pripomočka ne bi mogli privoščiti. Vendar pa je način njegovega delovanja po definiciji A. Kirschner isti: sproženi klic zagotavlja tudi povratni odziv z osebnim obiskom, kar zahteva nekoliko daljši čas intervencije.

Najpomembnejša funkcija alarmnega sistema je varno bivanje starega človeka, ki živi sam. Brez tega pripomočka bi bila njegova samostojnost ogrožena zaradi zdravstvenih ali starostnih problemov. Ta sistem varovanja starih ljudi, ki živijo sami, je zelo razširjen v skandinavskih državah, Veliki Britaniji, Nemčiji, Kanadi, ZDA, Japonski, Izraelu in Novi Zelandiji. Izkušnje v teh državah kažejo, da ta telefon uporabljajo predvsem ženske med 70. in 80. letom starosti, ki živijo same, imajo bolezni srca in mišičevje in so ogrožene zaradi padcev (Robinson, 1991).¹ Raziskave so tudi pokazale, da bi ta telefon potrebovalo okrog 40% starih ljudi, starejših od 75 let, vendar ga dejansko uporablja v Veliki Britaniji 12% starih ljudi, v Kanadi, Nizozemski in Švedski okrog 3%, v ZDA pa okrog 2% starejših starih ljudi (ibidem). Mnogim starim ljudem pomeni telefon »stik z življenjem« oz. z njim enostavno vzpostavijo stike z znano osebo. Raziskava v Veliki Britaniji je pokazala, da je le okrog 10% uporabnikov uporabilo telefon za klic v sili, medtem ko je bilo največ klicev zgolj socialnodružabne narave (Harbert, 1991). Za starega človeka, ki živi sam in se počuti osamljenega, je pomembno dejstvo, da kadar koli pritisne na rdeči gumb, dobi osebno povratno informacijo. To je v nekem smislu testiranje samega sistema, na drugi strani pa je lahko osamljenost tudi položaj, ki sproži tovrsten klic v sili oz. t. i. »socialni« nujni klic. Ta sistem je pomemben pripomoček tudi za družino, ki skrbi za starejše družinske člane in je s tem razbremenjena redne socialne kontrole, zato so pogosto prav otroci pobudniki tega telefona za svoje starše.

¹ Tudi v Sloveniji in na Češkem je največ uporabnikov alarmnega sistema ženskega spola.

Komisija Evropske unije v Bruslju spodbuja tudi raziskovalne in izobraževalne programe v zahodno- in vzhodnoevropskih državah. Eden od takih programov je tudi COST A5 Ageing and Technology (Staranje in tehnologija), ki vključuje šest tematskih delovnih skupin,² dva projekta,³ mednarodni izobraževalni program iz gerontehnologije in vzhodnoevropsko mrežo. V slednjo so vključeni trije zelo podobni nacionalni projekti: Slovenija, Češka in Madžarska analizirajo uvedbo alarmnega sistema v svojih državah. Slovenski in češki projekt trajata dve leti, madžarski pa le nekaj mesecev. Vsi pa so razviti do te faze, da je med njimi možna primerjalna analiza podobnosti in različnosti.

Podobnosti med projekti

1. Projekte opazujejo raziskovalci kot socialno inovacijo, ki jo Svetlik (1989) opredeljuje kot proces in končni rezultat. Pri projektih, ki bodo predstavljeni v nadaljevanju, sta pomembna predvsem dva elementa implementacijskega procesa: spodbujevalni ali omejevalni dejavniki okolja, kjer se inovacija odvija, in diseminacija – razširitev inovacije v širše okolje. Predvideni rezultat predstavljene socialne inovacije naj bi bil na eni strani samostojno življenje v domačem okolju, na drugi strani pa večja učinkovitost socialno-zdravstvenih storitev na domu. V nadaljevanju bom skušala primerjalno analizirati slovenski, madžarski in češki model alarmnega sistema glede na omenjene elemente inovacije.

2. Začetna faza implementacijskega procesa je potekala podobno: največ energije je bilo vložene v pridobivanje finančnih sredstev za implementacijo tehnologije, promocijo tehnologije, rekrutiranje uporabnikov in iskanje ustreznega načina, da bo inovacija sprejeta v danem okolju. Pripravljalna faza projekta je bila v vseh treh primerih najtežji korak.

3. Pri vseh treh projektih so bili v ozadju angažirani posamezniki, ki so si osebno prizadevali za realizacijo projekta: v Sloveniji je bila ta oseba direktorica Doma upokojencev Center-Tabor, Poljane, na Češkem si je najbolj prizadeval vodja prostovoljne organizacije Život 90, na Madžarskem pa vodja malteške dobrodelne organizacije, nosilka raziskovalnega projekta in vodja sektorja za socialno politiko na lokalni ravni.

4. Finančna strategija je pri vseh projektih le začasna in zaradi tega je neopredeljen tudi nadaljnji razvoj projektov.

5. Uporabnikov je v primerjavi s podobnimi sistemi v zahodnoevropskih državah relativno malo: Slovenija: 93 uporabnikov, Češka: 190 uporabnikov, Madžarska: 30 uporabnikov. Ti podatki niso presenetljivi glede na neopredeljeno finančno strategijo in neopredeljeno koordinativno vlogo države.

6. Značilnosti uporabnikov so v vseh treh državah zelo podobne.

Večina uporabnikov je žensk, ki živijo same in so stare 70 let ali več. Podatki so zelo podobni za Slovenijo in Češko, medtem ko je na Madžarskem nekoliko več

² Skupine delujejo na naslednjih tematskih področjih: varovanje in tehnologija, delo in staranje, zdravstveni indikatorji, planiranje in tehnologija, socialna integracija, tehnologija, etika in demenca.

³ Omenjena mednarodna raziskovalna projekta potekata na področju mobilnosti v stanovanju (indoor mobility) in mobilnosti zunaj stanovanja (outdoor mobility).

mmlajših uporabnikov zaradi večjega deleža invalidskih upokojencev. Podatek, da ima 65 % uporabnikov resne zdravstvene probleme, potrjuje to ugotovitev. V Sloveniji in na Češkem je uporabnikov z resnimi zdravstvenimi težavami manj kot na Madžarskem. Obstajajo razlike v stopnji izobrazbe: več kot petina čeških uporabnikov ima višjo ali visokošolsko izobrazbo, medtem ko je delež le-teh v Sloveniji in na Madžarskem med 15 in 16 odstotki. Nizka izobrazba sedanje starostne populacije je ena od značilnosti vzhodnoevropskih dežel.

TABELA 1: ZNAČILNOSTI UPORABNIKOV ALARMNEGA SISTEMA V SLOVENIJI IN NA ČEŠKEM⁴

Delež uporabnikov v % značilnosti uporabnikov	Slovenija	Češka	Madžarska
starost: 70 let in več	72,0	67,6	61,8
ženske	88,2	75,0	78,6
individualno gospodinj.	71,0	73,0	72,0
resni zdravstveni problemi	54,8 ⁵	49,5	64,6
višja in visoka izobrazba	15,1	21,0	16,1

Različnosti med projekti

1. V Sloveniji in na Češkem se je projekt začel uresničevati v drugi polovici leta 1992, na Madžarskem pa oktobra 1994.

2. Modeli so različno umeščeni v sistem blaginje: V Sloveniji ga vodi in izvaja javni sektor (Dom upokojencev Center, Tabor-Poljane), finančna sredstva pritekajo samo iz javnega sektorja, češki in madžarski model pa sta kombinacija državnega in prostovoljnega sektorja: izvajalec je prostovoljna organizacija (Češka: Život 90, Madžarska: Malteška dobrodelna organizacija), finančna sredstva pa so združena iz javnega in prostovoljnega sektorja.

V vseh treh državah je program podprla tako državna kot lokalna socialna politika. Češki program so podprli tudi različni donatorji, ki jih je poiskala prostovoljna organizacija, Madžarska pa je sredstva za uvajanje alarmnega sistema dobila tudi od Komisije Evropske unije iz Bruslja.

3. V Sloveniji in na Madžarskem poteka program v lokalnem prostoru, na Češkem pa so izkušnje iz Prage sprejeli še nekateri timi v drugih lokalnih prostorih.

4. Zavzetost raziskovalcev: V Sloveniji in na Madžarskem je projekt akcijsko-raziskovalne narave: raziskovalci delujejo kot opazovalci in akterji v odnosu do političnih akterjev in izvajalcev projekta. Na Češkem pa raziskovalec samo spremlja in ovrednoti projekt, v politične odločitve pa v prvi fazi ne posega. Kasneje bo vodja projekta skušala pripraviti brošuro in objaviti članke o rezultatih inovacije in na ta način prepričati člane komiteja za socialno politiko v parlamentu o pomenu te inovacije za samostojnost starega človeka in drugih rizičnih skupin prebivalstva.

5. Glede na značilnosti sedanjih uporabnikov alarmnih sistemov v vseh treh

⁴ Podatki za češke uporabnike so prikazani v: Kasalova H. (1994), podatke za Madžarsko pa je na prošnjo avtorice prispevka pripravila Szeman Z., ki vodi madžarski projekt.

⁵ V Sloveniji smo v to kategorijo uvrstili bolnike po preboleli kapi, bolezni srca in ožilja in insuficienco ledvic. Za Češko ni natančnih podatkov, katere vrste bolezni so opredelili kot resne zdravstvene težave.

državah so potencialne skupine uporabnikov tisti, ki živijo sami in so zdravstveno ogroženi. Rekrutiranje prvih uporabnikov je v Sloveniji in na Madžarskem potekalo v skupini, ki je že pred tem imela katero izmed oblik pomoči na domu. Na Češkem pa je situacija drugačna. Najuspešnejše sredstvo informiranja je bila prireditel »Dnevi seniorjev«, ki je organizirana v velikem praškem parku. Na tej prireditvi je predstavljenih veliko različnih pripomočkov za starejše ljudi, organizirana pa je tudi njihova prodaja. Po vsaki taki prireditvi se je število potencialnih uporabnikov izredno povečalo. »Ustno izročilo« se je izkazalo kot najpomembnejše sredstvo širjenja informacije o alarmnem sistemu.

6. Dostop do storitve: Na Češkem in v Sloveniji obstajajo tehnični pogoji dostopnosti – to je telefonski priključek. Madžarski alarmni sistem pa deluje po radijski frekvenci, zato je dostopen tudi tistim, ki nimajo telefona. Komunikacija je v tem primeru enosmerna – to pomeni, da mora ob sprožitvi klica eden od dežurnih operaterjev oditi k uporabniku, da ugotovi vzrok klica. Najem tehnike je brezplačen.

Najem tehnične opreme je na Madžarskem brezplačen. V Sloveniji uporabniki plačajo najemnino 35 DM mesečno⁶, medtem ko le-ta na Češkem znaša približno 3 DM mesečno. Nekateri češki uporabniki nimajo lastnega telefona, ampak so priključeni na sosedov telefon. V tem primeru ne plačujejo najemnine.

7. Organizacija telekomunikacijskih centrov: V Sloveniji in na Madžarskem telekomunikacijska centra tudi izvajata storitve na domu (gospodinjska pomoč, razvoz kosil, prva pomoč, nega), medtem ko češki center zagotavlja le telekomunikacijske storitve. Slovenski in češki center povezujeta različne izvajalce storitev na domu (socialne in zdravstvene službe, prostovoljne organizacije, policijo, gasilsko službo), medtem ko je madžarski center povezan predvsem s svojci in nujno medicinsko pomočjo.

Nadaljnji razvoj alarmnih sistemov v vzhodnoevropskih državah

Vsi opisani programi so začasni, zato imajo negotovo usodo. Skoraj nemogoče je, da bi usahnili, saj je bila začetna naložba v telekomunikacijsko opremo previsoka, pa tudi dosedanja podatki kažejo na potrebo po tej storitvi. Kot smo že ugotovili, programi lokalne narave in dolgoročna finančna strategija še niso opredeljena. Kot kaže, je največji napredek na tem področju naredila Češka, kjer se je ta novost razširila že tudi v nekatera druga lokalna okolja. Madžarski projekt poteka še vedno poskusno, saj od njegovega začetka še ni poteklo eno leto. Slovenski projekt pa je trenutno v fazi stagnacije. Situacija je prišla do razpotja. Mreža širjenja telekomunikacijskih centrov ni sprejeta kot državni projekt, kar pomeni, da je globalna diseminacija socialne inovacije v širši slovenski prostor trenutno ustavljena. Glede na situacijo obstajata dve realni možnosti nadaljnega poteka. Prva je ta, da se inovacija ne širi centralistično pod vodstvom države, ampak razpršeno lokalno v tistih okoljih, ki imajo za to najboljše možnosti (razvito mrežo socialno-zdravstvenih storitev na domu, razpoložljiva finančna sredstva) in največji interes (pripravljen strokovni tim, ki bo vodil implementacijski proces). Ta pristop dopušča bolj dinamičen inovacijski proces: sektorsko mešane organizacijske modele, npr. zasebnega in javnega sektorja, večjo fleksibilnost vodenja, bolj inovativno vključitev zastopnika tehnične opreme MKS Elektronski sistemi, večjo

⁶ Večina uporabnikov je samoplačnikov, socialno ogroženim pa najemnino subvencionira država.

fleksibilnost pri iskanju finančnih sredstev in iskanju uporabnikov. Država lahko posega v razvoj mreže z občasnimi finančnimi spodbudami in z vodenjem centralne baze podatkov o storitvah in osnovnih značilnostih uporabnikov alarmnega sistema.

Drugi model pa je ta, da država zagotovi začetno investicijo za implementacijo regijskih telekomunikacijskih centrov, tekoče delovanje centrov pa naj bi zagotovile regijske oz. lokalne politične uprave. Generalni model finančne strategije pa ne pogojuje nujno tudi generaliziranega organizacijskega modela, ki je v fazi implementacije prav tako lahko zelo fleksibilen. Ta model ima zelo dolgo začetno fazo razvoja, kajti država raje spodbuja inovacije na lokalni ravni s hitro vidnimi učinki, ki ne obremenjujejo državnega proračuna, kot pa da bi se obvezala prevzeti breme globalne diseminacije neke novosti.

Največji problem je porazdelitev odgovornosti med državno in lokalno ravni. Vzhodnoevropske države, ki so desetletja usmerjale svoj razvoj s centralnim planiranjem, želijo v obdobju strukturnih sprememb preusmeriti razvoj z državne na lokalno raven, ki pa na to nalogo še ni pripravljen in se v tej situaciji ne znajde najbolje.

Verjetno tudi na Madžarskem in na Češkem lahko pričakujemo neko dolgoročno strategijo razvoja. Prednost teh dveh modelov pred slovenskim je v tem, da se je angažirala civilna družba oz. prostovoljne organizacije.⁷ Agilnost, fleksibilnost in odprtost za inovativne programe so dobra deviza neprofitnih- prostovoljnih organizacij, da realizirajo inovativne programe in s pozitivnimi rezultati pridobijo za svoje delo tudi državo. Ta pot je ravno obratna, kot jo zagovarja »welfare mix« teorija sodobnih družb, da je naloga države spodbujanje neprofitnega sektorja. Vzhodnoevropske države iščejo same nove regulacijske mehanizme, kar podaljšuje čas spreminjanja, vendar ne zmanjšuje učinkovitosti rezultatov.

Sklepne ugotovitve

Vse generacije se danes srečujejo s hitrimi tehnološkimi spremembami bolj kot kdaj koli prej (Graafmans, 1994). Starejši, bolni in invalidni ljudje pridobijo s telekomunikacijsko tehnologijo še več kot drugi ljudje: ohranijo socialno interakcijo – povezanost z bivalnim in širšim lokalnim prostorom. S tem ohranjajo tudi osebnostno integriteto. Bolj ko je posameznik vključen v prostor, bolj se potrjuje kot družbeno bitje in krepi svojo individualnost. Star človek s tehnično opremo ohranja samostojnost zunaj institucije, ker z dostopnostjo do stvari in storitev brez fizičnega truda lahko obvladuje svoj ožji in širši bivalni prostor.

Tehnologija sama po sebi je bolj ali manj univerzalno sredstvo, uporabno v različnih družbenih okoljih. Urejanje neke tehnične novosti v določenem socialnokulturnem okolju pa lahko označimo kot socialnotehnično inovacijo, ker gre za kombinacijo tehničnih in organizacijskih sprememb oz. za kombinacijo hardvera

⁷ Češka organizacija Život 90 je nastala leta 1990 in si je zadala poleg raznih drugih dejavnosti razvoj alarmnega sistema kot primarno nalogo. Malteška dobrodelna organizacija pa je na Madžarskem stara šele štiri leta in je v tem času zelo razvila svojo mrežo: v Budimpešti deluje 21 enot, v katerih je zaposlenih 25 strokovnjakov in vključenih 700 prostovoljcev. Največji del njihovega programa je namenjen brezdomcem. Njihov prožen pristop do dela dopušča hitro prilagajanje spremembam in odprtost za inovacije. Zato je tudi alarmni sistem brez večjih ovir postal del njihovega programa, medtem ko ga je javni sektor pred tem zavrnil.

in softvera na eni strani ter orgvera na drugi strani (Qvortrup, 1989).⁸ Inovacija, ki se uveljavi v nekem okolju in se prenese v širši prostor, ima lahko tudi širše socialne posledice.

Če opazujemo širjenje telekomunikacijske tehnologije v vzhodnoevropskih državah, ugotovimo, da gre za pomembno socialnotehnično inovacijo z vidika načina vključenosti tehnologije v socialnokulturni kontekst in sistem blaginje. Težko je primerjati razvoj in širjenje tehničnih novosti v zahodno- in vzhodnoevropskih državah. Kot smo videli tudi v našem primeru, iščejo vzhodnoevropske države sebi lasten način uvajanja socialnih inovacij, ker jih v to prisilijo poznane okoliščine ali pa nepredvidene situacije, kot npr. na Madžarskem, kjer državni izvajalec pomoči na domu ni želel sprejeti izziva uporabe alarmnega sistema, kljub veliko vloženega truda raziskovalke, da bi jih prepričala o tem.

Države v procesu družbenega spreminjanja, ki iščejo novo politično identiteto, oblikujejo tudi nove regulacijske mehanizme na globalni in lokalni ravni za uravnavanje družbenih odnosov. Inovacije lahko v takem kontekstu naletijo na zavržne ali spodbudne dejavnike, odvisno od vrste inovacije ter njenih akterjev in sprejemnikov. Izhajajoč iz predstavljenih problemov, je pričakovati daljšo pot razpršitve le-teh v širše okolje, kot primerjalno lahko opazujemo ta proces v zahodnoevropskih državah, kjer je tehnični sistem poznan že desetletje in več in ga je tudi socialna politika že uvrstila v svoj program. Zato lahko širjenje alarmnih sistemov v vzhodnoevropskih državah vrednotimo kot socialnotehnično inovacijo, ker se ob tem vrednotijo tudi »stranski«, vendar ne nepomembni dejavniki, kot npr. učinki zakonskih sprememb, odnosi med ponudniki socialnih in zdravstvenih storitev, organizacijske spremembe v sistemu blaginje, prerazporeditev proračunskih sredstev. Prav to pa je omogočila Komisija Evropske unije s svojim raziskovalnim programom COST A5 Ageing and Technology.

LITERATURA:

BAEYENS, J. (1992), Introduction to and Summary on Home Health Care Technology; v: Bouma H., Gaafmans J. (eds.), Gerontechnology, IOS Press, Amsterdam.

COLLINS, S. C. et al (1992), Elderly People in a New World: Attitudes to Advanced Communication Technologies; v: Bouma H. Graafmans J. (eds.), Gerontechnology, IOS Press, Amsterdam.

GARBE et al (1992), The State of the Art: Telecommunication and the Elderly; v: Bouma H., Graafmans J. (eds.), Gerontechnology, IOS Press, Amsterdam.

GRAAFMANS, J. (1992), Gerontechnology. An Approach to Ageing and Technology as Seen from a Technological Perspective, Themes 1, zbornik prispevkov za COST seminar Ageing and Technology, National Agency for Welfare and Health, Helsinki.

GRAAFMANS et al (1994), Introduction - Gerontechnology: A Sustainable Development, v: Wild C., Kirschner A. (eds.), Safety-alarm Systems, Technical Aids and Smart Homes, Akontes, Knegsel.

HARBERT, W. B. (1991), Community Alarms, Improving the care of the Elderly and Handicapped People, paper presented on the Fourth International Conference -Systed 1991, Barcelona.

HAROOTYAN, R. (1988), Improving Environmental Design Technologies, American Behavioral Scientist, vol. 31, št. 5.

HOJNIK, I. (1989), Samostojnost in povezanost starih ljudi v bivalnem okolju, magistrsko delo, FDV, Ljubljana.

HOJNIK-ZUPANC, I., Svetlik I. (1993), Home Help for the Elderly - A Case of Welfare Mix Innovation Under Conditions of Pluralization of the Welfare System; v: Evers A., Svetlik I. Balancing Pluralism, Aldershot, Avebury.

KASALOVA, H. (1994), A Telephone-based Alarm System in the Life of Elderly Czechs, prispevek na srečanju East European Network v okviru programa COST A5 Ageing and Technology, Budimpešta, 12. december

⁸ Qvortrup (1989) s pojmom orgvera opredeljuje organizacijske vidike kot dodaten proizvod pri uvajanju telekomunikacijske tehnologije v lokalni prostor.

- KIRSCHNER, A. (1994), *Independent Living of the Elderly – How Can Safety Alarm Systems Support It?*, v: Wild C., Kirschner A. (eds.), *Safety-Alarm Systems, Technical Aids and Smart Homes*, Akontes Publishing, Knegsel.
- QVORTRUP (1989), *Use of Computers in Social Work: Social Interests and Organizational Compatibility*, prispevek na strokovnem srečanju »Computers in Social Work, Jeruzalem, 4.–9. november 1989.
- ROBINSON (1991), *Lifeline Services – An Industry Still Deffining Its Own Identity*, Ageing International, junij 1991.
- SACKMANN R. (1994), *Generations, Inter-cohort Differentiation and Technological Change*, prispevek za workshop *Social Integration of Elderly People*, Berlin, 2.–4. junij.
- SVETLIK, I. (1989), *Some Considerations on Social Innovation*, diskusijsko gradivo za projekt »Shifts in the Welfare Mix«, Fiessole (neobjavljeno).

MARJAN HOČEVAR

Do kam segajo evropska transurbana omrežja?

V tekstu bomo obravnavali nekatere temeljne značilnosti novejših interurbanih sprememb in na novo opredeljenih odnosov (razmerij) med evropskimi, tudi slovenskimi mesti. Pomemben dejavnik teh sprememb je slabitev kontrolnih in usmerjevalnih mehanizmov institucij nacionalnih držav na ravni podsistemov. Na eni strani prihaja do avtonomizacije (funkcionalnega osamosvajanja) lokalnih družbenoprostorskih entitet, torej tudi mest, na drugi strani pa se krepijo različne oblike neposrednega povezovanja med njimi. Načelo omrežja kot novejši trend povezovanja evropskih mest omogoča tudi manjšim, perifernim mestom pridobitev nadnacionalnega statusa. Medsebojno učinkovanje avtonomije in povezovanja analiziramo v smislu sploščanja evropske interurbane hierarhije.

Pozornost urbanih sociologov se je v sredini osemdesetih let, ko je subdisciplinarni specializaciji že zmanjkovalo sape, preusmerilo od analiziranja intraurbane rasti in razvoja k fenomenom interurbane prilagodljivosti, predvsem pa vključljivosti mest v nadnacionalne¹ integracije. Na podlagi aktualnih empiričnih preverb več raziskovalcev ugotavlja,² da je nadnacionalni (regionalni, kontinentalni, globalni) status sposobno dosegati vedno več evropskih mest,³ hkrati pa tudi to, da je pridobljeno pozicijo težje kot do zdaj trajno obdržati (Gottman, 1991; Sallez, Verot, 1993). Povsem logična posledica globalizacijskega trenda, ki pa sociološko, sama zase ni posebej zanimiva, je povečana tekmovalnost mest po »zaobjemanju«⁴ čim širšega nadnacionalnega tako geografskega kot tudi funkcionalnega radia. Raziskovalno utemeljene so predvsem implikacije dolgoročne družbenoteritorialne preobrazbe, ki ta trend uokvirjajo, in mehanizmi, ki ga omogočajo.

¹ Pojem nadnacionalnost uporabljamo namesto pojma internacionalnost (mednarodnost), ker menimo da zadovoljivo razločuje pojave od tistih, ki so vezani na raven države oz. njenih institucij.

² Glej navedbo literature.

³ Nadnacionalni status je definiran s stopnjo medurbanih »prizoriščnih«⁴ aktivnosti in menjav (transakcij) določenega mesta, preko meja nacionalne države na različnih funkcionalnih področjih, kot so ekonomija, kultura, znanost, diplomacija itd. (prim. Bonneville, 1994).

Znameniti formulaciji, Castellsova, da prostori krajev prehajajo v prostore tokov in Harveyjeva formulacija o časovno-prostorskem zgoščevanju ustrežata pojmovanju prehajanja družbe od interakcijskih k transakcijskim sistemom. Z vidika preobrazbe prostorske organizacije gre pri tem za proces deteritorializacije. »Vedno več je neteritorialnih akterjev, katerih delovanje je mogoče razumeti v okviru sistemov, ki niso (prvenstveno) prostorsko določeni« (Mlinar: 1994: 114). Fizična bližina ali oddaljenost oz. prostorsko trenje nista več absolutna protagonista dinamike povezovalnih dejavnosti, kar ustvarja razmere za oblikovanje »virtualnih aglomeracijskih« vezi med mesti). Vezi se delokalizirajo, prepletajo, razširjajo, intenzivirajo in gostijo. V bliskovitem nastajanju je globalni urbani sistem, sestavljen iz bolj ali manj kompleksnih omrežij (Gottmann, 1989). »Omrežja igrajo odločilno vlogo v procesu globalizacije, ta pa je obenem glavni dejavnik pospeševanja in razširjanja omrežij.«

Takšne »udarne« reference, ob tem ko nakazujejo spremenjena (hierarhična) družbenoprostorska razmerja med urbani sistemi, pravzaprav spodbujajo preprosto misel, da lahko nove trende medurbanega povezovanja opišemo in pojasnimo z načeli delovanja omrežij.⁴ Omrežja povezav torej niso izključno prostorsko določena, ker interakcije akterjev in njihove transakcijske dejavnosti ne zahtevajo nujno fizične prisotnosti. To spremembo omogoča hitro razvijajoča se informacijsko-komunikacijska tehnologija. Inherentna lastnost omrežij je funkcionalna diverzifikacija (razvejanost) z načeloma neskončno možnostjo specializacijske kombinatorike. Mesta so v nadnacionalnih omrežjih praviloma, razen izjem, selektivno angažirana s kompetitivnimi programi.⁵ Dostopnost mest do nadnacionalnih integracijskih kanalov je torej odvisna od vsebine dejavnosti ne pa toliko od oddaljenosti cilja, časa in stroškov povezovalnega akta, zato teritorialnost kot temeljna prostorska oblika moči sama zase ne more več pogojevati medurbanih hierarhičnih razmerij.

Evropsko urbano »sceno« seveda ne opredeljujejo le neprostorske transakcije med mesti, temveč za zdaj predvsem še klasične prostorske povezave. Toda pri vrednotenju, doseganju in ohranjanju nadnacionalnega statusa posameznega mesta je z deležem prvih že mogoče razložiti premike funkcionalnoteritorialnih konstelacij. Temeljne spremembe, ki kažejo na medsebojno pogojenost pospešenega doseganja nadnacionalnega statusa mest in prostorskega sploščanja – dehierarhizacije, so:

Relativizacija evropskega urbanega jedra in obrobij

Vsa mesta z močnim nadnacionalnim žarčenjem, kjer se je odvijala glavna kontinentalnih in globalnih dejavnosti, so bila v preteklosti skoncentrirana na severozahodu Evrope. To so bila praviloma glavna mesta ali regionalna središča velikih nacionalnih držav. V zadnjih letih pa raziskovalci ugotavljajo, da se evropsko urbano jedro širi proti jugozahodu in deloma že tudi proti jugovzhodu. Že sam

⁴ Omrežja kot princip pojasnjevanja (paradigmatski vidik) niso identična omrežjem kot principu delovanja in opisu delovanja (metodološki vidik). To razlikovanje, kakor koli se zdi na videz enostavno, v literaturi še ni zadovoljivo pojasnjeno. S tem se na tem mestu seveda ne moremo ukvarjati.

⁵ To so globalna urbana vozlišča, tako imenovane svetovne metropole (New York, London in Tokio) s »pripisanimi« generaliziranimi prednostmi (Podrobneje glej v Sassen 1991).

kronološki pregled literature, posebej empiričnih raziskav, dovoljuje sklepanje o postopni difuziji urbano-regionalnega jedra in obrobja oz. o povečevanju neskladnosti med funkcionalnim in geografskim dihotomnim merilom centralnosti/perifernosti. Z drugimi besedami: jedra so na obrobjih in obrobja so v jedrih. Te procese najbolj ponazarja niz raziskav,⁶ ki so pravzaprav kritični odmevi na deterministične koncepte o centralnem urbanem aglomeracijskem pasu od Londona do Trsta.⁷ Tako Meijerjeva (1993) opozarja na oblikovanje drugega, južnega, mediteranskega pasu (slika 1), medtem ko so raziskovalci inštituta IAURIF (1991) prepričani, da se jedro »razteguje« v obliki nepravilne zvezde, obenem pa v njej nastajajo nove »periferne luknje« (slika 2).⁸

Konkreten izkaz procesa geografske difuzije pri doseganju nadnacionalnega statusa na ravni organizacije, tega navajajo celo avtorji, ki so prepričani o njegovi omejenosti na majhno število globalnih mest (npr. Sassen, 1991), je t.i. lokacijska fleksibilnost ali »relativna lokacijska indiferentnost« multinacionalnih podjetij,⁹ nadnacionalnih ustanov in organizacij, pri izbiri upravljavskih centrov t.i. »head-quoters«. Ferlaino et al. (1994) »amorfnost« situiranja organizacij v mestih navezujejo še na drug vidik prostorske preobrazbe – rahljanje sistemske moči aglomeracij in konurbacij, saj enote (mesta), ki sistem sestavljajo, vzpostavljajo vezi z mesti zunaj aglomeracije (str. 27, 38).

Relativizacija dominantnosti in subordinacije med evropskimi mesti

Lastnost nastajajočih urbanih omrežij je, da povezovanje akterjev v izhodišču ne temelji na enosmernih (centrosmerih) silnicah, temveč na sorazmerno uravnoteženih izhodiščnih možnostih izbire povezovalnih partnerjev (ekvipotencialnosti).¹⁰ Če je ob omejeni prostorski, časovni in stroškovni dostopnosti vključljivost ali izključljivost povezav temeljilo pretežno na zahtevah fizičnih podobnosti (bližini, velikosti, strnjivosti itd.), kar je diskriminiralo ali privilegiralo potencialne akterje in sam prostor, potem povezovanje ob prostorsko-časovnem zgoščanju¹¹ temelji na funkcionalnih raznovrstnostih med akterji, konkretnimi vsebinami dejavnosti in prostora. Relativizacija dostopnosti obenem zmanjšuje potrebo po prostorsko agregiranem povezovanju in razširja možnosti razpršenih povezovalnih navzočnosti. To pomeni, da mehanizmi razširjanja (difuzije) in vključevanja akterjev v oddaljene, nestrnjene povezave niso vnaprej omejeni na koncentrirane »povezovalne otoke« ali na gravitacijska območja v prostoru, temveč le z vsebinami selektivnih dejavnosti, s katerimi se priključujejo »povezovalnim tokovom« v omrežjih.

Čim večja je možnost raznovrstnih (specializiranih, selektivnih) povezovalnih

⁶ Npr. IAURIF (1991), Kunzmann in Wegener (1991), Bonneville (1994) (glej literaturo).

⁷ To je sicer zelo odmeven koncept interdisciplinarne raziskovalne skupine DATAR (cit. lit. Brunet et al.) (1989), t.i. »centralne evropske urbane banane«, predstavljen po prvi fazi njihovega obsežnega empiričnega preverjanja in scenarijskega predvidevanja razvoja evropskih urbanih integracij.

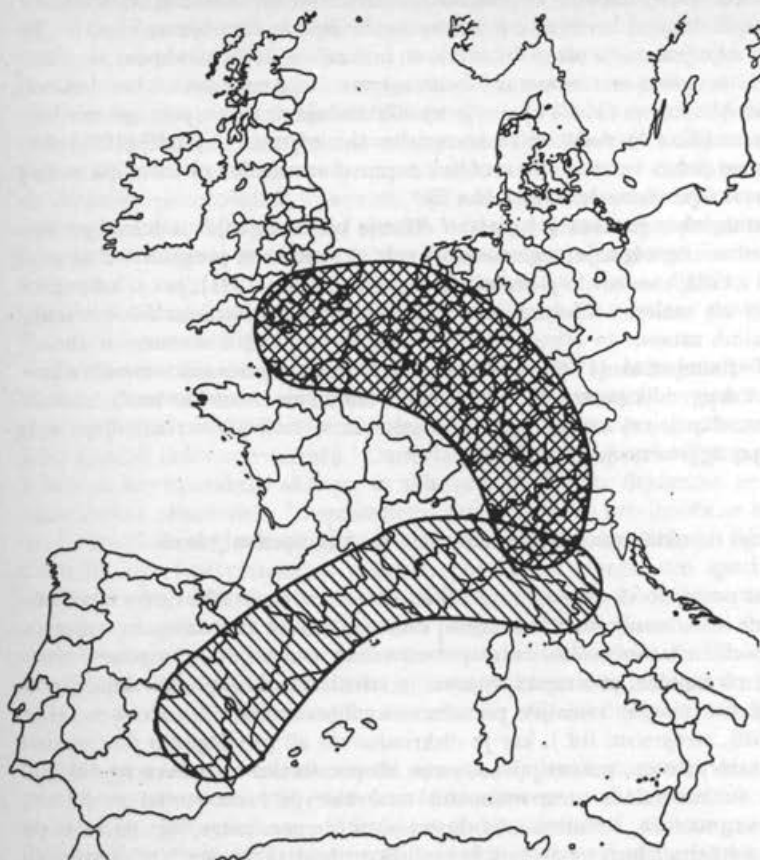
⁸ Gre za neperspektivna, stagnantna industrijska mesta. Nijkamp pa periferne luknje pojasnjuje s stališča transportno-komunikacijske infrastrukture kot manjkajoča omrežja in ozka grla (1993: 161).

⁹ Tu gre za neposredno povezavo s trendom t.i. postfordistične fleksibilne specializacije sektorskih (npr. industrijskih, komercialnih) dejavnosti in posledične de-vertikalizacije delitve dela med neodvisnimi toda medsebojno povezanimi enotami (glej Amin, 1992: 128–130).

¹⁰ Princip ekvipotencialnosti podrobneje razčleni Camagni (1991). V njem vidi izhodišče za razlikovanje vertikalnih in horizontalnih povezovanj med mesti.

¹¹ Seveda spet pod vplivom informacijsko-komunikacijske tehnologije.

SLIKA 1: CENTRALNI IN JUŽNI EVROPSKI URBANI PAS »BANANI«.

vir: Meijer, 1993

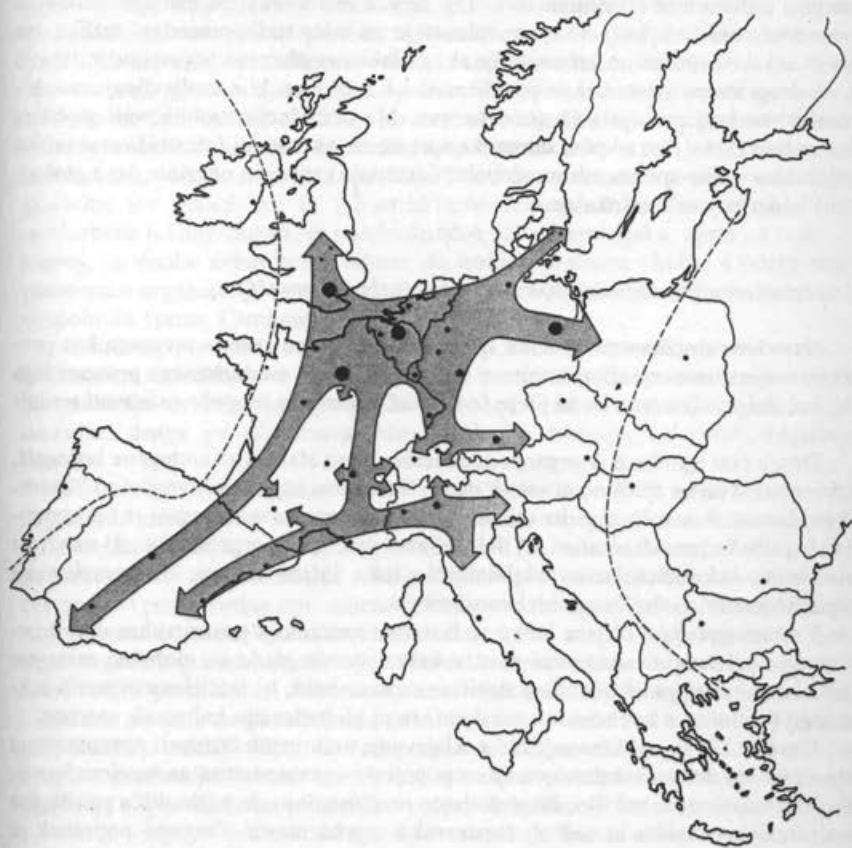
kombinacij in čim večja je njihova izraba vedno novih, številčnejših akterjev, tem manjša je verjetnost prevlade ali podrejenosti katerega koli od akterjev v omrežju.

Avtonomija mest: Lokalno/globalna razmerja

Vloga institucij nacionalne države se zmanjšuje pri vzpostavljanju medurbanih povezav. V prvi vrsti zato, ker tehnologija vključevanja mest v omrežja predvideva neposrednost,¹² torej kontrolni mehanizmi države odpovejo. Glavni razlog »pripisanega«, visokega nadenacionalnega statusa nacionalnih metropol je bila v preteklosti prav neločljivost državne in lokalne ravni, kar je povzročalo stagnacijo razvoja nacionalno neprednostnih, perifernih mest. Nacionalna hierarhija mest je bila zato večinoma premosorazmerna s pomenom mest zunaj meja države. Skoraj

¹² O tehnologiji vključevanja v transakcijske tokove omrežij glej v Conti in Spriano (1991).

SLIKA 2: NESTRANJENO RAZTEGOVANJE EVROPSKEGA URBANEGA JEDRA »URBANA ZVEZDA«

vir: IAURIF (1991)

brez izjem so glavna mesta, bodisi ekonomska ali politično-representativna, centralnega pomena v nadnacionalni hierarhiji mest, kar se nadalje kaže v monopolicizaciji mednarodnih upravljavskih in usklajevalnih funkcij (Gottmann, 1989, 1991). Intencionalne medmestne povezave so bile omejene na majhno število nacionalno pomembnih, večinoma velikih tako imenovanih »primarnih mest«, kjer je prostorsko skoncentrirana politična, ekonomska, tehnološka in kulturna moč države (Dendrinos: 1992: 90–92). Oblikovanje maloštevilnih svetovnih metropol je skupen rezultat prostorsko koncentrirane, enormne ekonomske moči nekaterih držav in centrosmernosti njihovih povezovalnih dejavnosti. Če se ta proces še vedno perpetuira, gre hierarhijo oz. moč mest na svetovni ravni razumeti kot prostorsko

preslikavo moči med državami, v končni fazi pa kot odnos med svetovnim urbanim centrom in periferijo.¹³

Knight meni, da globalizacija na spremenjeni osnovi reafirmira avtonomijo mest, kakršna je bila pred nastankom nacionalne države. »Globalizacija aktivnosti je preprosto zadnja v dolgem nizu dejavnikov, ki oblikujejo mesto in jo mesto pomaga oblikovati« (Gottman *ibid.* 15). Šele z razlikovanjem instrumentalne in avtonomne oblike urbane nadnacionalnosti je smiselna tudi pomembna razlika, na eni strani med procesom urbanizacije, ki ga lahko imanentno pojasnimo z državo in na drugi strani mestno razvojno dinamiko kot proces, ki z uveljavljanjem avtonomije vse bolj postaja endogene narave. Mesta začnejo sooblikovati globalni sistem šele takrat, ko z vplivi dinamike sprememb na lokalni (mestni) ravni lahko pojasnimo vplive sprememb na globalni (sistemski) ravni in obratno, ko z globalnimi lahko pojasnimo lokalne.

Endogene omejitve vključevanja mest v interurbana omrežja

Navedene družbenoprostorske spremembe moramo seveda razumeti kot prepoznavanje spremenjenih zakonitosti nadnacionalnega medurbanega povezovanja oz. kot dolgoročne trende, ki jih je še neenakomerno že mogoče zaznavati v realnosti.

Druga plat zgodbe o doseganju nadnacionalnega statusa so endogene lastnosti, urbane strukturne značilnosti samih mest. Navajamo najpomembnejše: a) Sistem-ska odprtost do okolja z zadovoljivim razponom povezovalnih opcij, b) kompetitivne specializirane dejavnosti, c) fleksibilnost prostorske organizacije, d) razvitost prometne, informacijske in telekomunikacijske infrastrukture, e) upravljavska dinamičnost in strateška opredeljenost mesta.¹⁴

V obravnavanem okviru lahko te lastnosti enačimo s povezovalno opremljenostjo in privlačnimi osnovami mest v širšem smislu glede na globalne razvojne determinante: a) postfordistično storitveno ekonomijo, b) razširjanjem novih tehnologij (vključno s telekomunikacijskimi) in c) globalizacijo kulturnih vzorcev.

Hitrejše kot je približevanje oz. usklajevanje endogenih lastnosti posameznega mesta s temi determinantami, večji so pogoji doseganja statusa nadnacionalnosti. To zdravorazumsko pravilo, če ga dodatno ne pojasnimo, že v izhodišču privilegira maloštevilčna, velika in najbolj vsestransko razvita mesta. Osnovni popravek je v tem, da vse tri determinante ne samo omogočajo, temveč celo zahtevajo zamenjavo generalizacijskega merila vključevanja v nadnacionalna medurbana omrežja z merilom povezovalnih specializacij (Soldatos, 1991). Omrežja delujejo kot mozaik tekmujoče množice specializiranih transakcij s konstantno diferenciacijsko težnjo. S povečano časovno-prostorsko dostopnostjo in informacijsko gibljivostjo je omogočen boljši sinergijski izkoristek komplementarega povezovanja¹⁵ tistih urbanih akterjev in njihovih dejavnosti, ki sami ne morejo konkurirati za pozicijo v omrežju. Interna funkcionalna kompleksnost sama zase torej ne določa nujno dosega in kakovosti povezav ter nadnacionalne pozicije mesta. Zaradi »vdora« specializiranih akterjev v medurbane povezave, je vedno manj mest sposobnih

¹³ Page (1991) ugotavlja popolno korelacijo med upravno-administrativno centralizacijo države in nizko integriranostjo manjših, »ne-glavnih« mest v evropski urbani sistem.

¹⁴ Podrobno analizo endogenih dejavnikov glej v Hočevar, 1995 (v tisku).

¹⁵ V literaturi se pogosto tematizirajo t.i. povezovalne aliance ali strateške aliance v omrežjih, ki v nekaterih primerih že prevzemajo vlogo klasičnih, strjenih urbanih aglomeracij (Conti in Spriano, 1989; Soldatos, 1991).

ohranjati generalizirano, globalno pozicijo. Iz te ugotovitve lahko sklepamo, da se ostro začrtana hierarhična razmerja med nadnacionalno odprtimi evropskimi mesti postopoma sploščajo.

Toda kljub krepitvi trenda izenačenih pogojev še vedno ostaja več kot polovica evropskih mest nadnacionalno anonimnih in zunaj integracijskih medurbanih tokov (prim. Meijer, 1993). Razlika pa je, kot smo omenili že v uvodu, v opazni geografski dekoncentraciji pojava, torej tudi v pojavljanju »perifernih lukenj« na področjih urbanih jeder. Raziskovalci se skoraj brez izjeme strinjajo, da je evropska mesta ne glede na njihove demografske in fizične lastnosti mogoče razdeliti na tri osnovne tipe: a) tradicionalna, povezovalno neambiciozna mesta in odvisna od znotrajnacionalnih menjav, b) fordistična, v preteklosti in tudi zdaj povezovalno ambiciozna, odprta, vendar pa zaradi neustrezne povezovalne industrijske ponudbe ter tehnološke in infrastrukturne zaostalosti ne zadovoljujejo meril medurbane tekmovalnosti, c) postfordistična oz. informacijska, odprta na endogeni razvoj, in visoko avtonomna, odprta do nadnacionalnega okolja, s prilagodljivo prostorsko organizacijo in moderno infrastrukturno opremljenostjo, kulturno kozmopolitska (prim. Camagni, Salone: 1993: 112).

»Čistih tipov« mest, kakor so suhoparno okarakterizirani, seveda ni veliko. V literaturi zasledimo dve vrsti prizadevanj: ena so usmerjena v analizo strategij za revitalizacijo in reintegracijo prvih dveh tipov mest v evropska medurbana omrežja, druga pa obravnava fenomenologijo tretjega, informacijskega tipa mesta.

V nasprotju z nekaterimi avtorji (npr. Engelstoft, 1994) menimo, da imajo najmanjšo kratkoročno integracijsko in razvojno perspektivo monofunkcionalna industrijska mesta, še posebej tista, ki so bila v 19. stoletju ali prej razvita ad hoc, za potrebe širokega, stabilnega zaledja. Njihov problem ni toliko v neustreznosti, zastarelosti povezovalne opremljenosti kot v celotni strukturni in funkcijski neprikladnosti. Medtem ko imajo stara, tradicionalna, zdaj najbolj stagnantna mesta kljub organizacijskostrukturni togosti in nizki stopnji odprtosti (povezanosti) načeloma boljšo perspektivo. Predvsem zaradi endogene logike nastanka in razvoja, identitete ter naravnega zaledja, ki ga morajo zdaj redefinirati s formulo »oddaljenih, fluidnih zaledij«. Kot tipičen primer lahko navedemo zgodovinska mesta z izgubo gravitacijskega zaledja in primarnih ekonomskih funkcij ter njihovo nadomeščanje s specializirano prizoriščno – npr. turistično ali kulturno dejavnostjo.¹⁶

Glede tretjega, informacijskega tipa evropskega mesta se strinjamo z omenjenima in drugimi avtorji, da bodo prav ta v prihodnosti, ta se je že začela, eklektična, z manjšo prepoznavnostjo (identiteto), toda da bodo usmerjala dinamiko povezovalnih tokov v medurbanih omrežjih. Njihova dolgoročna, seveda nenaemerna vloga je relativizacija lastnosti klasične geografske in demografskih determiniranosti (centralnost/perifernost, vzhod/zahod – sever/jug, velikost, število prebivalcev), vključno s spreminjanjem načela strnjjenih zaledij (koncentracije) in tradicionalne polifunkcionalnosti.

¹⁶ S to problematiko smo se podrobneje ukvarjali na drugem mestu, ko smo retrospektivno analizirali mesti Ljubljano in Trst (Hočevar, 1995b; magistrsko delo v pripravi).

Najpomembnejši dolgoročnejsi posledici od nacionalnih držav osamosvojenih in nadnacionalno povezanih mest sta poleg dinamizacije evropske urbane integracije:

- 1) dekoncentracija teritorialne moči¹⁷ posameznih, večinoma glavnih in velikih mest, in povečevanje števila mest z nadnacionalnim statusom;
- 2) sploščanje hierarhičnih razmerij med mesti¹⁸, udeleženkami nastajajočega evropskega urbanega sistema.

Obravnavani trendi gotovo ne bodo obšli Slovenije in slovenskih mest. Kmalu se bo namreč pokazalo, da formalnopravno vključevanje v Evropo na ravni države ni nujno vzporedno z dinamiko »evropeizacije« njenih podsistemov. Slovenska mesta z ambicijami razvoja bodo morala izoblikovati racionalno strategijo vključevanja v omrežja evropskih mest, sicer se bodo morala sprijazniti z »začaranim krogom«, to je z odvisnostjo ter interesi države, kar obenem pomeni evropsko (nadmacionalno) anonimnost in marginalnost.

VIRI

AMIN, A. (1992) Big firms versus the regions in the Single European Market; v Dunford, Kafkalas (eds.): *Cities and Regions in the new Europe: the global-local interplay and spatial development strategies*; London, Belhaven Press (127-149).

BONNEVILLE, M. (1994) Internationalization of Non-Capital Cities in Europe: Aspects, Processes and Prospects; *European Planning Studies*, Vol. 2, No. 3 (267-285).

BRUNET, R. et al. (1989) *Les Villes Europeenes; rapport pour le DATAR*; Montpellier, Reclus
CAMAGNI, R. (1991) Local »milieu« uncertainty and innovation networks: Toward a new dynamic theory of economic space; v Camagni ed. *Innovation Networks: Spatial Perspectives*; London, Belhaven Press (121-145).

CONTI, S., SPRIANO, G. (1991) Urban Structures, tehnological innovation and metropolitan networks: Urban Networking in Europe - I: Concepts, intentions and new realities; *Ekistics*; vol. 58, no. 350/351, Atene (315-324).

DENDRINOS, D. (1992) *The Dynamics Of Cities: Ecological determinism, dualism and chaos*; London, New York, Routledge.

ENGELSTOFT, S. (1994) Attività di ricerca e sviluppo urbani della Commissione delle Comunità Europee. Problemi e potenzialità della città moderna; v Gasparini et al. eds. (glej nav. lit.) (97-111).

FERLAINO, F., MAZZOCCOLI, A., MELA, A. (1994) Periferie delle città e sistemi urbani: Alternative per la Riqualfazione della città futura; v Gasparini, Logan, Mansurov eds., Milano, F. Agnelli (27-69).

GOTTMANN, J. (1989) What Are Cities Becoming Center Of?: Sorting out the possibilities; v Knight, Gappert eds.: *Cities In A Global Society; Urban affairs annual reviews*, Vol. 35, (58-68).

GOTTMANN, J. (1991) The dynamics of city networks in an expanding world; v *Ekistics*, No. 350-351 (glej nav. lit. Conti, Spriano)

I.A.U.R.I.F. (1991) *Institut d'Anemagement et d'Urbanisme de la region d'Ile de France*; La charte de Ile de France, Paris, IAURIF

MEIJER, M. (1993) Growth And Decline Of European Cities: Changing positions of cities in Europe; *Urban Studies*, Vol. 30, No. 6 (981-991).

MLINAR, Z. (1994) Individuacija in globalizacija v prostoru; Ljubljana, SAZU.

NIJKAMP, P. (1993) Towards a Network of Regions: The United States of Europe; *European Planning Studies*, Vol. 1, No. 2 (149-168).

PAGE, E.C. (1991) Localism and Centralism in Europe: The Political and Legal Bases of Local Self-Government; Oxford, Oxford Press.

SALLEZ, A., VEROT, P. (1993) Les villes en questions; v Salles ed., *Les Villes lieux d'Europe*; Paris, Datar/editions de l'aube (147-179).

SASSEN, S. (1991) *Global Cities: New York, London, Tokio; New Jersey, Princeton University Press*

SOLDATOS, P. (1991) Strategic Cities Alliances: A added value to the innovative making of an international city; v *Ekistics*, No. 350/351 (glej nav. lit. Conti, Spriano).

¹⁷ Če predpostavimo, da je teritorialna moč ena temeljnih oblik družbene moči.

¹⁸ Glede te posledice je v literaturi zaslediti še precejšnjo mero zadržanosti, vendar ne tudi indiferentnosti (glej Shachar, 1994; Bonneville, 1994).

Virtualne skupnosti: igre onkraj teritorialnih meja

Povezovanje v virtualne skupnosti spreminja samo logiko avtonomije/osamosvajanja in povezovanja v prostoru. Nove komunikacijske tehnologije omogočajo radikalen prelom s formalno-institucionalnimi oblikami komuniciranja. Akterji, ki so bili v preteklosti pogosto odvisni od hierarhičnih večstopenjskih formaliziranih modelov medsebojnega komuniciranja, lahko z uporabo novih komunikacijskih tehnologij sestavljajo stroškovno nezahtevne virtualne skupnosti. Te pa ne prese-gajo le formalno-hierarhičnih ter stroškovnih ovir pri komuniciranju, ampak, vsaj potencialno, presegajo prostorsko-časovne ovire uspešnega komuniciranja. Prostor/distanca postaja irelevanten kot prvi pogoj za vključevanje v virtualne skupnosti. Vse to omogoča izredno povečanje avtonomije posameznikov/skupin ter njihovo osvobajanje od hierarhičnih, formalnih, stroškovnih ter predvsem teritorialnih komunikacijskih omejitev.

Prostor informacijskih omrežij tako postaja vedno pomembnejši, določujoč infrastrukturni segment globalizirajočih se postmodernih kompleksnih sistemov (če se komu zdi ta ugotovitev pretirana, naj poskuša razmišljati npr. o svetovnem finančnem sistemu). Vzporedno s temi procesi pa postajamo, če to hočemo ali ne, tudi mi – avtonomni posamezniki – vedno bolj omreženi. Tako prihaja znotraj informacijskih omrežij ne le do zaželenih povezovanj in osamosvajanj na različnih, za omrežja sicer irelevantnih, teritorialnih ravneh, ampak se tudi omrežja z informacijami, ki jih vsebujejo, osamosvajajo od akterjev samih – postajajo potencialno dostopne celotni globalnoomreženi skupnosti.

Ravno ta (ne)zaželena potencialna globalnost pa je ključna imanentna logika »omreženega« komuniciranja, ki po svoji vsebini presega skupno izhodišče našega tematskega bloka. Osamosvajanje in povezovanje znotraj informacijskih omrežij se upira omejevanju na evropsko ali kakršno koli drugo teritorialno območje. S tem seveda ne mislimo, da bi morala biti vsa omrežja globalna, ampak le da virtualne skupnosti, ki se poskušajo izločiti iz širšega referenčnega okolja, s tem dejanjem samoiniciativno omejujejo tudi svojo lastno ustvarjalnost ter inovativnost.

V tem prispevku bom najprej na kratko podal nekatere najpomembnejše značilnosti t.i. virtualnih skupnosti ter poskusil pokazati, zakaj so virtualne skupnosti pomembne tudi za znanstvenike. V sklepu pa bom poskušal omejiti svoje razmišljanje na evropske in slovenske razmere.

Ubikvitarnost informacij

S pomočjo novih komunikacijskih tehnologij računalniško podprtega komuniciranja se pretok informacij lahko v veliki meri približa idealnemu tipu o ubikviteti le-teh. V primerjavi s pretokom dobrin in ljudi pri pretoku informacij danes ni večjih tehničnih ovir, ki bi onemogočale vseprisotnost informacij ne glede na prostorske koordinate uporabnika. To pomeni, da bi lahko bile ne le teoretično

kot neki utopičen ideal, ampak tudi dejansko vse informacije splošno dostopne ne glede na prostorsko distanco.

Seveda je nemogoče pričakovati, da se bo to v popolnosti dejansko zgodilo, saj bi to pomenilo konec vseh gospostev in na njih temelječih hierarhij. Vendar ostaja dejstvo, da je vedno več informacij globalno javno dostopnih. Ker pa so tudi informacije, ki jih njihovi lastniki ne želijo sporočiti javnosti, v omrežju računalniških omrežij, so tudi te kljub vsem še tako izpopolnjenim zaščitam latentno vedno javno dostopne s strani strokovnjakov za vdiranja v računalniške sisteme. Za te vdore niso potrebni zahtevni, dragi pripomočki, ampak znanje (glej npr. Meyer, Underwood, 1994). To pomeni, da so vsi še tako sofiscitarni kompleksni informacijski sistemi dosti bolj ranljivi kot še tako zanikrna srednjeveška trdnjava.¹

Ta dejstva danes že silijo številne politične in gospodarske subjekte v nov odnos do javnosti, ki vedno težje prikrivajo informacije (npr. Intelov škandal glede nezanesljivih čipov). Lahko celo rečemo, da se je v informacijsko razvitejših družbah precejšnji del javnega prostora že preselil v virtualni prostor. Znotraj tega pa se porajajo vedno nova javna in zasebna združenja (t.i. virtualne skupnosti).

Virtualne skupnosti – skupnosti brez meja

Znotraj kompleksnega globalnega omrežja omrežij obstaja cela vrsta virtualnih skupnosti. Najbolj razvpite so globalne virtualne skupnosti, v katerih lahko naletimo na člane z vseh celin. Ob njih pa obstaja še cela vrsta ožje lociranih skupnosti (tako po prostorski razprostranjenosti kot tudi po interesnih področjih), ki segajo vse do lokalnih virtualnih skupnosti, znotraj katerih se ukvarjajo z zelo specifično lokalno problematiko. Vendar je za večino skupnosti značilno, da so povezane v omrežje omrežij in tako potencialno v globalni virtualni prostor.

V primerjavi z drugimi oblikami združevanja in komuniciranja je znotraj virtualnih skupnosti možno komunicirati ne le drug z drugim, ampak tudi eden z mnogimi in predvsem mnogi z mnogimi. Hkrati pa je možno tako sinhrono kot tudi asinhrono komuniciranje. Računalniško podprto komuniciranje nam tako ponuja najpestrejšo izbiro načinov komuniciranja.

Čeprav je bilo to komuniciranje v večini primerov omejeno le na tekstualno komuniciranje (vsaj do pojava WWW) in v tem v veliki meri okrnjeno za številne neubesedljive elemente komunikacijskega dejanja, je ravno to dejstvo odigralo pomembno vlogo privključevanju posameznikov v virtualne skupnosti.

Posamezniki so bili vključeni v povezave le s svojimi mnenji, izraženimi v tekstualni obliki. To osiromašenje komunikacijskega dejanja pa je pogosto odigralo zaščitno funkcijo, saj bi bilo pogosto posamezniku onemogočeno komuniciranje, če bi se razkril njegov pogosto obrobni položaj. S tem mislim na diskriminacijske komunikacijske vzorce, ki v popolnosti izključujejo določene sloje iz komunikacij (npr. ženske, mladoletne, drugače spolno usmerjene, upokojeence).

Znotraj virtualnih skupnosti lahko o problemih skupnega interesa npr. razpravljajo »visokošolski študent iz Tajvana, stara mama iz Prage in poslovnež iz Silicijske doline ali Osake« (Rheigold: 1994, str. 208). To dejstvo ni značilno le za

¹ Lep primer tehnološkega terorizma je bilo dejanje nemških levičarskih skrajnežev. Ti so 1. februarja letos pretrgali delovanje »telekomandnega centra na frankfurtskem letališču, ohromili na tisoče telefonov, faksov in računalnikov in pretrgali zvezo s policijo in zdravstveno službo« (Delo – Sobotna priloga, 1. april 1994). Saboterji so delali po preverjenem, enostavnem t.i. japonskem receptu. Preprosto so prerezali določeno število računalniških kablov.

globalne virtualne skupnosti. Tudi znotraj lokalnih virtualnih skupnosti z relativno majhnim številom članov se lahko srečujejo ljudje, ki bi se drugače zaradi številnih predsodkov le težko srečali. Ravno to je v povezavi z možnostjo komuniciranja mnogi z mnogimi po mojem mnenju najpomembnejši potencial virtualnih skupnosti. Gre za preprosto dejstvo, da omogoča računalniško podprto komuniciranje izoblikovanje nove demokratične agore, ki združuje ljudi ne glede na njihovo spolne, rasne, verske in druge pripadnosti. Povezovalni člen postaja skupni interes, skupna želja po izpopolnjevanju znanja na določenem področju ali pa enostavno želja po druženju, komuniciranju, izmenjavi mnenj (t.i. virtualne kavarne so odprte non-stop in so vedno polne klepeta željnih posameznikov). Hkrati pa so ta nova združenja običajno močno decentralizirana. Če že obstajajo moderatorji, skrbijo le-ti za neko temeljno spoštovanje etičnih načel, ki veljajo za komuniciranje znotraj virtualnih skupnosti ter za smiselno urejanje/arhiviranje skupnih debat.

Te skupnosti niso le potencialno najbolj demokratične, temveč so tudi stroškovno najugodnejše. Časovno-prostorske distance, ki so za večino udeležencev znotraj virtualnih skupnosti v fizičnem prostoru stroškovno-časovno nerešljiv problem, postanejo skorajda nepomembne – seveda le v družbi, ki omogoča takšne oblike komuniciranja po dostopnih cenah.²

Od Invisible College k Cyberspace College

Vprašanje, ki se običajno postavi v akademske okvire ujetemu družboslovcu, je, kakšno korist imam lahko jaz od tega. Pri odgovoru na to vprašanje moramo izhajati iz že v začetku šestdesetih let dognane ugotovitve o pomenu neformalnih združenj znanstvenikov pri nastajanju novih znanstvenih spoznanj.

Eden od prvih raziskovalcev teh združenj Derek de Solla Price jih je poimenoval Invisible Colleges (Weedman, 1993, str. 755). Gre za neformalna združenja znanstvenikov, ki se ukvarjajo s podobno problematiko. Znotraj teh združenj prihaja do izmenjave tako mnenj kot tudi rezultatov, povezanih s predmetom raziskovanja. Številne, predvsem ameriške raziskave, so dokazale, da dejavno sodelovanje znotraj teh skupnosti pozitivno vpliva na inovativnost in akumulacijo novih znanstvenih spoznanj nasploh (ibidem).

Ta neformalna združenja pa so zaradi prostorsko-časovnih distanc in s temi povezanimi relativno visokimi stroški pogosto obstajala le na nacionalni ravni. Če so bila internacionalizirana, je bilo sodelovanje v njih stroškovno precej zahtevno. Hkrati pa so bila pogosto združenja tudi izrazito ekskluzivistična.

Ravno razvoj računalniško podprtega komuniciranja pa že s svojimi tehničnimi rešitvami omogoča odpravo pomanjkljivosti klasičnih neformalnih združenj znanstvenikov. Zaradi možnosti razširjanja informacij skoraj v realnem času med številne odjemalce in stroškovne nezahtevnosti tega početja kakor tudi zaradi vedno večje svetovne omreženosti ter pestrosti načinov komuniciranja je virtualni prostor

² Dober primer zmanjšanja stroškovne ter časovne komponente pri komuniciranju so s pomočjo računalniško podprtega komuniciranja organizirane civilne pobude. Uporaba elektronske pošte ter virtualnih diskusijskih forumov pomeni občutno manjše stroške v primerjavi z razpošiljanjem nekaj sto ali celo nekaj tisoč cirkularnih pism ter številnimi telefonskimi pogovori. Hkrati pa je npr. pošiljanje cirkularne elektronske pošte avtomatiziran proces, ki v zelo kratkem času (skoraj sočasno) razpošlje poročila vsem naslovnikom. Pozitivna lastnost takega komuniciranja je tudi precejšnje zmanjšanje popačenja informacij.

Moramo pa se zavedati, da je tudi pri tako organiziranih gibanjih civilne družbe še vedno najpomembnejša odločitev sprejemnikov informacij, ki tudi elektronsko pošto selekcionirajo na pomembno ter t.i. »junk mail« (glej Myers, 1994).

skoraj idealno izhodišče za oblikovanje neformalnih, decentraliziranih, odprtih združenj znanstvenikov v virtualnem prostoru. Te virtualne skupnosti so tako lahko manj elitistične ter restriktivne kot klasična neformalna združenja znanstvenikov. To dejstvo omogoča dosti lažje vključevanje študentov in mlajših znanstvenikov v njihove referenčne raziskovalne skupnosti.

Znotraj omrežja omrežij lahko tako danes najdemo že številne virtualne skupnosti znanstvenikov, ki so organizirane po različnih načelih (večina jih je organizirana glede na raziskovalno problematiko, obstajajo pa npr. tudi skupnost črnih sociologov, skupnost turških znanstvenikov, skupnosti znanstvenic ipd.).

Ti t.i. cyberspace colleges omogočajo znanstvenikom predvsem: komuniciranje znotraj mednarodne skupnosti znanstvenikov, izmenjavo mnenj o njihovih raziskovalnih tematikah, razgovore in nasvete znanstvenikov iz drugih znanstvenih ved – interdisciplinarnost pri obravnavi problematike, izmenjavo tekstov/rezultatov raziskovanj še pred objavo ter kritične recenzije le-teh, iskanje nasvetov, povezanih s konkretnimi raziskovalnimi problemi, iskanje literature ter že publiciranih podatkov o dani tematiki, razprave o aktualnih (novih dosežkih) znotraj raziskovalnih področij, lažje usklajevanje skupnih raziskav ipd. (povzeto po Gresham, 1994).

Predvsem pa znanstveniki z vključevanjem v te skupnosti postajajo člani mednarodne raziskovalne skupnosti in skozi le-to tudi, vsaj potencialno, bolj odprti za nova spoznanja ter bolj dovzetni za kritike svojega raziskovalnega početja. Določene novejšje raziskave kažejo, da skupine znanstvenikov, ki uporabljajo računalniško podprto komuniciranje, razvijajo bolj edinstvene in bolj kakovostne raziskovalne ideje (Valacich et al., 1993).

Žal pa moram pripomniti, da je socioloških skupnosti znotraj virtualnega prostora v primerjavi z nekaterimi drugimi znanstvenimi disciplinami malo.

V nadaljevanju bom poskušal opozoriti na bolj problematično plat naraščajoče informacijske omreženosti, na problem vedno večje omreženosti posameznika in s tem povezane grožnje izgube zasebnosti.

Omreženi posameznik – grožnja njegovi zasebnosti

V informacijskih družbah je postalo procesiranje informacij najpomembnejša gospodarska dejavnost, saj je moč teh družb utemeljena na znanju, t.j. posedovanju ali vsaj dostopu do čim večjega števila informacij. Tej intenci po procesiranju in shranjevanju informacij pa se ne more izogniti noben posameznik.

Vedno več nas samih je tako potencialno na razpolago drugim. V informacijsko najbolj prepletenih ZDA imajo npr. trije največji informacijski biroji – TRW, Equifax ter Trans Union – 450 milijonov zapisov o 160 milijonov posameznikov (Elder, 1994, str. 38). Zapisi poleg identifikacijskih podatkov vsebujejo tudi podatke o posameznikovi zaposlitveni zgodovini, dohodkih, izdatkih, bankrotih, davčnih utajah, zdravstvenem stanju, spolnih preferencah ipd.. Ob teh zbirkah podatkov obstajajo tudi obsežne zbirke podatkov državnih služb, pa tudi vse večje korporacije poskušajo ustvarjati lastne baze podatkov o svojih potrošnikih, njihovih preferencah ipd.. Dogajajo se številne kraje teh podatkov, saj so le-ti zelo iskani in zelo dobro plačani (glej Elder, 1994).

Čeprav je slovenska družba še v povojih glede vzpostavljanja integriranih informacijskih sistemov, že danes lahko pride do odtujevanja lepega števila za posameznika intimnih informacij (spomnimo se samo izrazito neprofesionalne infor-

matizacije podatkov o zdravstvenem zavarovanju). Žal moram pripomniti, da se znotraj naše civilne družbe še ni oblikovala kritična masa razmišljujočih in/ali prizadetih posameznikov, ki bi začela z oblikovanjem civilne pobude za nadzor nad podatki. Očitno obstaja neka zasanjanost, ki temelji na predpostavki, da Slovenija le ni Amerika ali Singapur in da se nam podobne stvari še dokaj dolgo ne bodo dogajale.³

Obstaja pa še vrsta drugih načinov, ki omogočajo večji nadzor nad posamezniki, kot so npr.: nadzor ter snemanje telefonskih razgovorov, integrirani sistemi nadzorovanja zaposlenih, nadzor dogajanja na javnih mestih ipd..

Neizpodbitno je torej dejstvo, da povečevanje dostopnosti ne pomeni le povečevanja naše dostopnosti do drugih (ljudi, dobrin, informacij), ampak tudi hkrati večjo dostopnost drugih do nas samih ter informacij o nas. Gre za dialektiko dveh zakonov dostopnosti, ki ji ne moremo ubežati (glej Mlinar 1994, str. 85–86). Ta dialektika pa postaja tudi vedno večji logistični problem informacijskih sistemov.

Kje sta Evropa in Slovenija?

Tako Evropa kot Slovenija se vključujeta v globalizacijo informacijskih sistemov, saj ne želita ostati zunaj globalnih razvojnih tokov. To vključevanje je v razmahu tako v Evropi kot tudi v Sloveniji. Vendar obstajajo bistvene razlike glede načrtovanja informatizacije.

Evropska zveza ima jasno vizijo glede globalne informacijske družbe. Ta je npr. podana v strateškem programskem dokumentu »Evropa in globalna informacijska družba – priporočila za Evropski svet« (t.i. Bangemannovem poročilu). V tem poročilu izhajajo iz dosedanjih evropskih (npr. francoski Minitel) ter predvsem ameriških izkušenj. Zavzemajo se za vzpostavitev demonopoliziranega evropskega informacijskega omrežja. Gonilna sila pri vzpostavljanju naj bi bila tržna logika, naloga vlad pa je zagotavljanje temeljnih pogojev – predvsem oblikovanje regulativno-političnega okvira delovanja ter spodbujanje konkurence. Prišlo naj bi do povezovanja vseh mrež v evropsko omrežje omrežij. Predlagane so tudi nujne aplikacije za pospešitev informatizacije z jasno zastavljenimi cilji.⁴

Dober primer uspešno oblikovanega omrežja je npr. CORDIS (The Community Research and Development Information Service) baza podatkov. Gre za javno dostopen raziskovalni ter razvojni informacijski servis EU, ki združuje 9 obsežnih baz podatkov o tehnoloških inovacijah ter o prenosu novih tehnologij. Znotraj CORDIS-a so zajeti vsi programi in projekti EU na tem področju, izčrpna bibliografija raziskovalnih poročil ter preostalih dokumentov o projektih. Hkrati pa sistem omogoča brezplačno oglaševanje raziskovalnim inštitucijam pri navezovanju stikov s sorodnimi ustanovami ter pri predstavljanju raziskovalnih projek-

³ Resnica je seveda drugačna. Pojav računalniških vdorov je tudi v Sloveniji razširjen v enakem obsegu kot drugod po svetu. Značilno za te vdore je, da se pogosto slovenski računalniki uporabljajo le kot tranzitne postaje pri vdoru v zanimivejše svetovne baze podatkov. V praksi to pomeni, da morajo slovenski najemniki linij plačati račune za uporabo linij. Ti pa so lahko tudi dokaj visoki (rekord naj bi bil 20 milijonov SIT) (več o vdorih v slovenske računalniške sisteme glej v Hladnik-Milharčič, 1995).

⁴ Med postavljenimi cilji so npr.: oblikovanje 20 poskusnih centrov za teledelo, do leta 2000 naj bi ustvarili 10 milijonov teledelovnih mest, do leta 1997 naj bi povežali 30% evropskih visokih šol in raziskovalnih centrov med seboj v moderno komunikacijsko omrežje, do leta 2000 naj bi prišlo do implementacije telematskega sistema za nadzorovanje prometa v 30 velemestih ter na transevropski mreži cest ipd.

tov. Baza je redno dopolnjevana in profesionalno vzdrževana ter postaja eden najboljših virov informacij pri navezovanju stikov na tem hitro naraščajočem in razvijajočem se področju (več o bazi CORDIS glej v Innovation & Technology Transfer 1/95)

Seveda pa vsi poskusi informatizacije znotraj EU ne potekajo tako uspešno. Dosti več težav je pri oblikovanju skupnih izobraževalnih projektov. Če hočejo ti upoštevati večjezičnost ter kulturnoorganizacijske posebnosti posameznih članic, hitro pride do številnih težav. Lep primer tega je projekt ELNET (The European Business and Languages Learning Network), v katerem so poskušali združiti 15 srednjih šol iz Velike Britanije, Francije in Nemčije v skupni izobraževalni projekt. Problem v izhodišču projekta je bil že sam letni razpored predavanj po posameznih šolah. Med izvajanjem je hitro prišlo do prevladovanja angleščine kot lingua franca, saj učenci iz VB niso bili sposobni komunicirati v francoščini ali nemščini. Med državami so bile tudi razlike glede dostopa učencev do računalnikov. V VB so imeli npr. prost dostop, v Franciji pa strogo nadziran (povzeto po Mason, 1993).

Pri analizah informatizacije Evrope pa moramo priznati, da z izjemo Francije,⁵ še ni prišlo do izoblikovanja komercialnih informacijskih sistemov, ki bi celotni populaciji ponujali informacijske in poslovne storitve.

V primerjavi z Evropo v Sloveniji še ni prišlo do oblikovanja nacionalnega strateškega programa o razvoju računalniških informacijskih omrežij. Obstaja sicer Slovensko akademsko računalniško omrežje – ARNES, ki pa je precej omejenega obsega. Resorni ministrstvi za znanost in šolstvo podpirata informatizacijo tudi na srednješolski in osnovnošolski ravni, ki dosega lepe rezultate (npr. vključevanje v mednarodni projekt KIDLINK).

Nešolajoči se ter zunaj področja znanosti zaposleni državljani in državljanke Slovenije pa ostajajo še naprej v večini ne vključeni v procese informatizacije ter odvisni od polžje hitrega Telecoma ter interesov zasebnih podjetij.

Dostop do katalogov tujih knjižnic, računalniško naročanje knjig iz tujine, predstavitvene strani naših ustanov in predvsem računalniških podjetij znotraj WWW, on-line dostop do kino- in TV-sporeda, deviznih tečajev, vrsta BBS-ov ipd. nam res nekaj ponuja, a to še zdaleč ni zadostno sledenje izzivom globalne informatizacije. Takšno »obdobje prehoda« pa vodi pogosto v igre brez osnovnih pravnoregulativnih meja. Stopicanje na mestu in slepo občudovanje »sveta, ki nam je zdaj na dlani«, pa nas bo že v kratkem pripeljalo na obrobja, s katerih si tako želimo pobegniti.

Potrebujemo torej jasno nacionalno informacijsko razvojno politiko, v kateri naj se predvsem na podlagi strokovnih znanj z različnih področij (računalništva, komunikologije, prava, sociologije, psihologije ipd.) določijo pravnoregulativni okvirji delovanja ter finančna konstrukcija spodbujanja razvoja, saj se moramo zavedati, da so začetni stroški vzpostavljanja omrežene Slovenije dokaj visoki. Strategija bi morala nujno zajemati tudi poskus oblikovanja slovenske variante Minitela, ki bi z relativno preprostimi in poceni tehničnimi rešitvami omogočil državljanom Slovenije številne on-line storitve ter z domiselno ter do uporabnika prijazno programsko opremo odpravljal strah pred informatizacijo dežele.

Pri načrtovanju pa je treba tudi ločevati med dostopom do informacijskega omrežja ter med dostopom do (kakovostnih) informacij ali storitev. Trenutno slovenski ponudniki dostopa do informacijskih omrežij tržijo le dostop do

⁵ Francoska Minitel mreža ima skoraj 30 milijonov abonentov s skupaj 30 milijonov terminalov. Ponuja pa 15.000 različnih storitev (povzeto po Evropa in globalna informacijska družba, 1994).

omrežja, ne ponujajo pa na omrežju storitvenih dejavnosti. Brskanje po smetišču INTERNETA pa ni zadeva, ki bi bila zanimiva za večje število državljanov.

Sklep

Pri oblikovanju strategij se moramo zavedati, da tehnologije same res lahko skrivajo neki demokratični potencial, kot sem poskušal pokazati na primeru računalniško podprtega komuniciranja. Vendar odločitev, ali bomo izkoristili demokratični ali avtoritarni potencial novih tehnologij, leži predvsem v našem zavedanju obeh možnosti.

Zavedanje te dvojnosti je nujno izhodišče pri evidentiranju problematike znotraj procesov informatizacije družb. Ti procesi vsebujejo številna odprta vprašanja, ki morajo takoj postati predmet sociološkega raziskovanja, saj le takojšna sociologizacija informatizacijskih procesov lahko izpostavi tako demokratični kot tudi avtoritativni potencial teh procesov in pripomore k spodbujanju demokratizacije ter k zatiranju zlorab in avtoritarnih teženj v informacijskih družbah.

Razumevanje te dvojnosti bo olajšalo razumevanje nasprotovanj starih borcev za informacijsko demokracijo do določenih načrtovanih razvojnih teženj t.i. informacijskih avtocest. Da so te lahko predvsem poskus še večjega nadzora potrošnje s strani Velikega brata, bi lahko postalo končno jasno med drugim tudi sociologom.

LITERATURA:

BLAZNOST z metodo: terorizem prihodnosti, v: Delo – Sobotna priloga, 1. april 1995, 40–41 (pripravila Alenka Zgonik).

CORDIS: An Extensive Database Resource, v: Innovation & Technology Transfer, No. 1, 1995.

EDER, Peter F. (1994) Privacy on Parade: Your Secrets for Sale!, v: The Futurist, July–August 1994, 38–42.

EVROPA in globalna informacijska družba: priporočila za Evropski svet, (1994), Maribor: IZUM.

GRESHAM, John L., Jr. (1994) From Invisible College to Cyberspace College: Computer Conferencing and the Transformation of Informal Scholarly Communication Networks, v: Interpersonal Computing and Technology: An Electronic Journal for the 21st Century, Vol. 2, No. 4, 37–52 (tekst je arhiviran kot GRESHAM IPCTV2N4 na LISTSERVŽ-GUVM).

HLADNIK-MILHARČIČ, Ervin (1995) Računalniški kriminal: Nedožnost brez zaščite, v: Delo – Sobotna priloga, 27. maj 1995.

MASON, Robin (1993) Computer Conferencing and the New Europe, v: Harasim, Linda M (Ed.) Global Networks: Computers and International Communication, Cambridge, Massa.: The MIT Press.

MEYER, Michael & Anne Underwood (1994) Crimes of the »Net«, v: Newsweek, November 14, 1994, 44–45.

MLINAR, Zdravko (1993) Individuacija in globalizacija v prostoru, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

MYERS, Daniel J. (1994) Communication Technology and Social Movements: Contributions of Computer Networks to Activism, v: Social Science Computer Review, 12:2, Summer 1994.

RHEINGOLD, Howard (1994) Die Zukunft der Demokratie und die vier Grundprinzipien der Computerkommunikation, v: Gerbel, Karel & Peter Weibel (Eds.) (1994) ARS Electronica 1994/ Intelligente Ambiente, Band 1, Wien: PVS Verleger, 206–213.

RHEINGOLD, Howard (1994a) Virtuelle Gemeinschaft: Soziale Beziehungen im Zeitalter des Computers, Bonn, Paris, Reading, Mass. (u.a.): Addison-Wesley.

VALACICH, Joseph S., David Paranka, Joey F. George, J. F. Nunamaker, Jr. (1993) Communication Concurrency and the New Media: A New Dimension for Media Richness, v: Communication Research, Vol. 20, No. 2, April 1993, 249–276.

WEEDMAN, Judith (1993) On the »Isolation« of Humanists: A Report of an Invisible College, v: Communication Research, Vol. 20, No. 6, December 1993, 749–776.

Državne meje in evropsko povezovanje

Namen tega članka je preseči tradicionalno predstavo o državnih mejah kot o ločnicah med posameznimi homogenimi sistemi (med domačim in tujim, med našim in njihovim in tako naprej), ki naj bi se med seboj razlikovali. Želela bi, da bi z osvetlitvijo nekaterih dejstev, ki opredeljujejo državne meje v evropskem prostoru v zadnjih nekaj desetletjih, pripomogla k lažjemu razumevanju čezmejnega povezovanja in sproščanja nacionalnih okvirov tako v vsakdanjem življenju kot tudi v politiki in konec koncev tudi v sociološkem raziskovanju.

Tako v članku navajam najprej prizadevanja politike glede državnih meja, nato pa navajam še primere iz življenja mimo državnih meja, o katerih uradni viri ne govorijo ali pa jih le opredeljujejo kot odklonske. Slednje se zdi posebej zanimivo, saj nakazuje smernice nadaljnega raziskovanja in obravnavanja državnih meja ter dogajanja v zvezi z njimi v prihodnje.

Preučevanje državnih meja v sociologiji¹

Obširnejša diskusija o spremenjeni naravi državnih meja se začne v začetku sedemdesetih let najbrž na pobudo Sveta Evrope. Takrat namreč lahko tako v sociološki literaturi (Strassoldo, Von Malchus, Mlinar in drugi) kot tudi v dokumentih sveta (Strassoldo, Von Malchus in drugi) zasledimo imena istih avtorjev, ki sociologijo meja v tej ali oni smeri razvijajo tudi kasneje.² Diskusije na to temo pa takrat spodbuja tudi Inštitut za mednarodno sociologijo v Gorici (Italija), ki je na znameniti meji med Vzhodom in Zahodom. V sedemdesetih letih se njihove diskusije osredotočijo na obravnavanje medregijskega sodelovanja v različnih državah.³ V osemdesetih raziskujejo državne meje kot ločnice med matičnimi narodi in narodnostnimi manjšinami v Evropi (Boileau, De Marchi, Sussi in drugi), v devetdesetih pa se obmejnih tem lotevajo s povezovanjem obmejnih mest.

Sicer pa v devetdesetih letih v Evropi pride do pomembnega političnega preobrata, ki prekine dotedanjo blokovsko delitev sveta in vpliva tudi na sociološko raziskovanje (Bernik, 1991: 57). Procesi, ki so potekali od padca berlinskega zidu do danes, so vsaj v Evropi vodili naproti vse večji homogenizaciji, t.j. k poenotenju tehnoloških in organizacijskih standardov, in slednje je najbrž pospešilo multidisciplinarnе razprave o zatonu nacionalnih držav in o prehodu k mrežnemu selektivnemu povezovanju. V tem kontekstu se državne meje kot predmet diskusije umaknejo v ozadje in nastopajo večinoma le kot element za prikazovanje razlike med tokovi vsakdanjega življenja (transnacionalnimi prometnimi, informacijskimi in

¹ Začetke sociološke obravnave državnih meja sicer predstavljajo dela belgijskega sociologa De Greefa v začetku tega stoletja, ker pa na tem mestu govorimo o državnih mejah po drugi svetovni vojni, naj omenim le nekatera kasnejša prizadevanja.

² Strassoldo poskuša oblikovati sociološko teorijo meja in se kasneje ukvarja s sociologijo mednarodnih odnosov, Von Malchus pa se kasneje ukvarja z metodami mednarodnega sodelovanja obmejnih regij v Evropi.

³ Na italijansko-slovenski meji se takrat na primer liberalizira maloobmejni promet, govori pa se tudi že o mnogostranskih regionalnih povezavah, kot je pri nas na primer Delovna skupnost Alpe-Jadran.

drugimi tokovi) in politiko (nacionalno državo) (Kamman, 1993: 65, Naisbitt, 1994: 38, Mlinar, 1994: 815).

Spreminjanje državnih meja

Državne meje so bile, tako kot so še danes, vedno proizvod svojega časa. To pomeni, da so se v njih institucionalizirani konglomerati do takrat nakopičenih predstav o lastnem in sosednjem sistemu, o ciljih, ki jih je možno doseči z manipuliranjem s teritorialnimi mejami in o drugem.⁴ Kaj konkretno je bilo postavljeno na teritorialnih mejah države kot simbol začetka ali konca ozemlja države, pa je bilo odvisno tudi od zemljepisne lege posamezne države (npr. otoške države . . .). Sicer pa so bili dejavniki spreminjanja državnih meja in njihovega nadzora⁵ splošni družbeni trendi, ki so potekali v razlikah smeri modernizacije in civiliziranosti.⁶ V glavnem je šlo za iskanje ravnotežja med skrajnimi gospodarskimi, vojaškimi in drugimi ekspanzionističnimi zmogljivostmi držav ter vzajemnim spoštovanjem, ki je temeljilo predvsem na skupnih ciljih.

Zaprte meje po drugi svetovni vojni

a) Nastanek novih periferij

Po drugi svetovni vojni sta velesili, takratna politična vojaška in ekonomska centra sveta, na svoje meje v Evropi postavili železno zaveso.⁷ To je pomenilo prekinitev skoraj vsakršnih vezi na relaciji od Baltiškega morja do češko-slovaške meje, pravzaprav preusmeritev teh vezi v nasprotno stran, stran od nove meje.

b) Oviran gospodarski, kulturni in demografski razvoj

Podobno kot danes mediji poročajo o težavah novo nastalih držav, so tudi takrat največje težave občutili v gospodarstvu. Nova državna meja s Poljsko je na primer nemško mesto Bischofswerden osiromašila za kar 90 odstotkov trga in nato kar za 23 odstotkov prebivalstva, ki se je zaradi neugodnega gospodarskega položaja izselilo (Gasson, 1979: 12). Nekatera območja so ostala brez upravnih, kulturnih, izoraževalnih in trgovskih središč. To se je na primer zgodilo tudi na meji med Jugoslavijo in Italijo. Prekinjene so bile tudi prometne poti med obema stranema. Tako so že tako ali tako nenaseljeni obmejni pasovi postali nerazvita območja, brez ustrezne infrastrukture, v katera se je naselila vojska kot edina takrat pooblaščenca za nadzor nad državno mejo.

⁴ Lingvistične analize so na primer pokazale, da besede, s katerimi označujemo meje v angleškem ali italijanskem jeziku, in sebi nosijo predvsem prostorske in varnostne konotacije, ki narekujejo segregacijo (Strassoldo, 1970: 18 in 1979: 152).

⁵ Izraz nadzor beri tudi kontrola. Lektorji sicer priporočajo namesto izraza kontrola izraz nadzor, vendar pa med obema obstaja pomenska razlika, pri čemer gre pri izrazu nadzor za nekoliko bolj neposredno in operativno obliko delovanja (podobno kot v angleškem jeziku med izrazoma supervision in control).

⁶ Naj omenimo samo nekatere procese, ki so bolj ali manj skupni vsem državnim mejam v Evropi: institucionalizacija in formalizacija, profesionalizacija in diferenciacija organov mejne kontrole, njihova specializacija in tehnologizacija, demilitarizacija, demilitarizacija in drugi.

⁷ Železna zavesa je izraz, ki zaradi zelo pogostega uporabljanja ob najrazličnejših priložnostih zveni že neresno, sploh pa nestrokovno. Tudi to je eden od kazalcev kako globoko in vsakdanje življenje nam je prodrli izraz, ki pravzaprav pomeni visoko, skoraj absolutno stopnjo nadzora na državni meji.

c) Prekinjene komunikacije z nekdanjimi zaledji in centri

Čezmejne komunikacije tistega časa so bile bolj redke in tudi te so bile strogo nadzorovane. Pridobivanje dovoljenja za prestop državne meje je bil zelo zapleten birokratski postopek, katerega izid je bil v končni fazi velikokrat posledica arbitrarne presoje kakšnega političnega organa. Nekatere države so pri svojih prizadevanjih za omejevanje stikov s tujino na svoje meje postavile celo minska polja ali so sezidale zid. Nadzorovale so tudi poštno in telefonske povezave in obstajal je interes celo za natančno evidenco radijskih sprejemnikov znotraj države.

d) Centralizacija, politizacija in mistifikacija čezmejnih posegov

Sicer pa je javno dostopnih dokumentov o nadzoru državnih meja v tem času le malo in prav nedostopnost informacij v zvezi s tem je najbrž bil glavni vzrok za nastanek raznih alternativnih, na primer filmskih virov, namenjenih širšemu občinstvu, s takšno vsebino (akcijski filmi, kriminalke). Mistifikacije razmer pa so koristile tudi politiki in ekonomiji, saj je železna zavesa kot ograda pred namišljeno politično pošastjo naredila veliko uslugo predvsem ekonomiji, ki se je na ta način zavarovala pred morda cenejšimi proizvodi z Vzhoda in sindikalnim gibanjem, ki so se zavarovala pred morda cenejšo delovno silo z Vzhoda (Centre for Peace and Conflict Research, 1990: 7).

Odpiranje državnih meja: različne države, različne meje, različno odpiranje meja

Nekdanje državne meje so se med seboj zelo razlikovale. Največkrat je bila stopnja nadzora na njih odvisna od stopnje sorodnosti med *sosealnima* sistemoma, ki ju je meja ločevala. Proces v zadnjih desetletjih so pokazali, da sta bili pri odpiranju državnih meja najpomembnejši politična in ekonomska bližina med sistemi. Svojo vlogo pa so v teh procesih odigrala tudi druga dejstva, na primer kulturna bližina, skupna zgodovina ali strateška lega države. Torej: tako kot so se med seboj razlikovale same države, tako so bili tudi postopki za odpiranje ovir med njimi različni.

Odpiranje meja med državami današnje evropske zveze

Prve konkretne pobude, ki so predvidevale umik nadzornih organov z mejnih črt med državami v Zahodni Evropi, srečamo v petdesetih letih ob podpisu Rimskega sporazuma. V njem so podpisnice predvidevale vzpostavitev skupnega trga s svobodnim medsebojnim pretokom ljudi, blaga, kapitala in storitev ter skupno politiko v kmetijstvu in prometu. Carinska unija je bila ustanovljena relativno hitro in pri prostem gibanju blaga in dobrin je bil dosežen viden napredek. Vseeno pa so podpisnice Rimskega sporazuma ohranile nekdanja carinska mesta na medsebojnih mejah in jih uporabljale za nadzor nad davki, za trgovinski, gospodarski, zdravstveni, policijski in statistični nadzor še nadaljnjih skoraj trideset let. V osemdesetih letih pa so te države s sprejetjem več dokumentov (White Paper 1985, Single European Act 1987 in drugo) sklenile do leta 1992 odpraviti še preostali nadzor medsebojnih izmenjav na notranjih mejah (Evropska komisija, 1990). V skladu s tem je bila predvidena vrsta prehodnih ukrepov. Na primer formalnosti glede pretoka blaga, ki so bile prej na (notranjih) mejah, so preselili

na druga območja znotraj skupnosti. Podobno je predvidel Schengenski sporazum glede nadzora nad priseljevanjem v skupnost držav in glede gibanja delovne sile znotraj skupnosti. Poenoteni pa so bili tudi davčni sistem in tehnični standardi (Evropska komisija, 1992).

Ločnica med Vzhodom in Zahodom, zunanja meja evropske zveze

Vzporedno z uskladitvijo zakonodaje in najrazličnejših standardov ter z odpravljanjem meja med državami Zahodne Evrope se je kot mehanizem za vzpostavljanje in ohranjanje novega političnega in gospodarskega sistema institucionalizirala zunanja meja skupnosti. Njena zemljepisna lega se zaradi sprejemanja novih in novih članic nikoli ni dokončno ustalila. In zdi se, da se tudi v bližnji prihodnosti še ne bo. Slednje je najbrž razlog, zakaj se zunanje meje skupnosti tudi organizacijsko ne opredelijo natančneje. Če opazujemo vlogo posameznih državnih organov pri mejnem nadzoru, bodisi na notranji ali na zunanji strani meje, nikakor ne moremo reči, da se je nadzor na tej meji poostril. Mediji sicer občasno poročajo o okrepitvah nadzora na zunanji meji, vendar se takšno poročanje zdi zgolj posledica aktualnih političnih dogodkov in ne izraz dolgoročnejših trendov. Tako so na primer mediji ob vstopu Avstrije v Evropsko zvezo poročali o prizadevanjih za okrepitev nadzora na slovensko-avstrijski meji, hkrati pa nam dolgotrajnejše opazovanje evropske zunanje meje na slovensko-italijanskem delu sugerira nasprotno ugotovitve.⁸

a) Vprašanje prednosti: dvostranski ali mnogostranski sporazumi, vloga maloobmejnega prometa

Slovensko-italijanska meja je bila kot meja med socializmom in kapitalizmom relativno blaga. K temu sta najbrž pripomogla položaj Jugoslavije kot neuvrščene države in prisotnost slovenske manjšine v Italiji ter italijanske manjšine v Jugoslaviji. Slednje je bilo tudi vzrok, da se je že relativno zgodaj, leta 1949 ob podpisu dodatka k mirovni pogodbi, pojavilo obojestransko sporazumevanje glede vzpostavitve maloobmejnega prometa ob do takrat dve leti skoraj absolutno zaprti meji. V petdesetih in v začetku šestdesetih let⁹ za natančnejšo opredelitev maloobmejnega prometa državi podpišeta dva Videmska sporazuma, ki ob medsebojni primerjavi in ob primerjavi s tretjim Videmskim sporazumom iz začetka osemdesetih let kažeta na proces opuščanja nadzora (vsaj) maloobmejnega prometa. Na opuščanje nadzora maloobmejnega prometa kaže tudi podpis Osimskih sporazumov v sedemdesetih letih.

Glede nadzora tranzitnega prometa na podlagi teh informacij sicer ni mogoče trditi enako, vendar pa tudi ne nasprotno. Sploh pa ne moremo trditi, da se je nadzor na državni meji poostril, če opazujemo vloge posameznih državnih organov pri nadzoru meje v zadnjih nekaj letih po osamosvojitvi Slovenije.

V Jugoslaviji so kontrolo na državni meji opravljale vojska, policija, carinske in inšpekcijske službe. Na slovensko-italijanski meji je vojska nadzorovala mejno črto tako, da je bila ta po celotni dolžini razdeljena na osem lihih in sodih odsekov,

⁸ Še vedno pa lahko pričakujemo poostritev ukrepov, tako kot jih določa nedavno dopolnjeneni Schengenski sporazum.

⁹ Za primerjavo: ko v Rimu sklenejo odpraviti meje med zahodnimi državami, v Berlinu pa tako rekoč na isti meji kot med Slovenijo in Italijo gradijo berlinski zid.

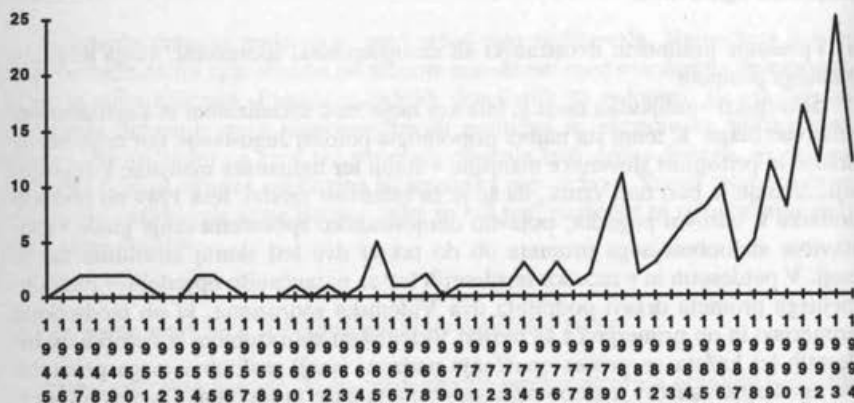
ki so jih izmenično nadzorovale vojaške enote obeh držav. V posameznem odseku je bilo določeno število stražarnic, med katerimi so patrolirale žive straže. Te so imele pooblastila, da lahko legitimirajo in pregledujejo osebe ter na ta način lahko tudi z uporabo službenega psa, fizične sile ali celo strelnega orožja preprečujejo mejne incidente (Čeferin, 1990: 27). Z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 se je vojska z mejne črte umaknila in nadzor prepustila policiji. Po posebni uredbi iz leta 1994 pa na nekaterih mejnih prehodih kontrolo opravljajo samo še organi carinske službe.

Zdi se torej, kot da imajo pri kontroli na državni meji prednost dvostranski sporazumi. Hkrati, kot se liberalizira gibanje oseb, blaga in drugih stvari v maloobmejnem prometu, se namreč tudi opušča nadzor državne meje tudi na preostalih delih mejne črte, ki sicer niso namenjeni za prehajanje, so pa zato, predvsem za prebege oseb, ki navadno nimajo stalnega bivališča ob meji, primerni.

b) Pogosto spreminjanje zakonodaje v zvezi z nadzorom na državni meji

Sicer pa se, kot že rečeno, ureditev nadzora na državni meji dokaj hitro spreminja. V zadnjih petdesetih letih je bilo na primer za ureditev državnih meja ob ozemlju Slovenije sprejetih 89 različnih predpisov, približno polovica od teh samo v zadnjih petih letih.

GRAF 1: DINAMIKA SPREMINJANJA ZAKONODAJE V ZVEZI Z DRŽAVNO MEJO V OBDOBJU OD LETA 1945 DO 1994.

Legenda: Na abscisi so leta objav pravnih določil v Uradnem listu, na ordinati pa število pravnih aktov, objavljenih v Uradnem listu v enem letu.

Življenje mimo državnih meja

Državna meja je institucija države in njeno delovanje je vsaj v demokratičnih sistemih urejeno s pregledno zakonodajo. Deregulacijski trendi v zadnjem desetletju pa so povzročili nastanek novih pojavov, vzorcev čezmejnih komunikacij, ki v zakonodajah držav niso opredeljeni in, kot vidimo iz zgornjega grafa (Graf 1), jih država ne more dohitevati. Nekateri med njimi se dogajajo spontano, ne da bi se ozirali na prisotnost državnih meja, drugi pa prav zaradi državnih meja sploh

nastajajo. Država je namreč na meji dejansko prisotna. To pomeni, da svojimi institucijami posredno ali neposredno vpliva na življenje ob meji in z mejo. Za institucije nadzora sta na primer značilni prostorska in časovna organiziranost delovanja (da so določene funkcije nadzora postavljene v posebej za to namenjen prostor, da je ta nadzor možen samo v določenem času in na določen način itn.). Kaj pa se dogaja zunaj formalnega prostora in časa ali ob domiselnih interpretacijah obstoječe zakonodaje?

Teritorialna neločljivost življenja v naravi

Narava je eden najočitnejših dokazov, kako je življenje ob meji lahko veliko bolj kot življenju v središču podobno življenju na drugi strani meje. Kontinuiranost ne glede na mejo lahko opazimo že v podobi pokrajine, v podnebju. Konfiguracija terena in iste vremenske razmere so bile vsaj na začetku osnove midsosednih odnosov. Danes je to najočitnejše na primer pri reševanju vprašanj onesnaževanja, oskrbe s pitno vodo in preprečevanja naravnih katastrof (potresov, poplav in požarov). Pred nekaj leti so veliko pozornosti vzbudili zračni tokovi, ki so dokaj hitro raznašali po Evropi radioaktivni prah iz černobilske elektrarne. Lani pa smo bili priča pojavu, kako je topljenje snega v Alpah povzročilo finančni kolaps zavarovalnic na Nizozemskem. Reke, v katere se steka voda iz Alp, so namreč tako narasle, da so v sicer skoraj tisoč kilometrov oddaljeni državi povzročile poplave in s tem veliko materialne škode. Podobno je z ozonsko luknjo, ki ogroža tudi tiste države, v katerih se industrija izogiba nevarnim tehnološkim postopkom.

Po načelih narave pa se ravna tudi živali. Posebej neudomačene živali, katerih življenjski prostor ni kopno, na primer ribe in ptice, pogosto zaidejo na ozemlje sosednje države.

Nova tehnologija in nadzor čezmejnih transakcij

Razvoj znanosti in tehnologije je v zadnjem stoletju, predvsem zaradi izpopolnjevanja tehnologije, ki je omogočila komuniciranje na razdaljo, med ljudi vnesel nov način življenja, ki je bil prostorsko reorganiziran (Mlinar, 1990). Eksponencialna rast je omogočala ekspancionalno množenje življenjskih stilov in tako tudi selektivno povezovanje individualnih in kolektivnih subjektov ne glede na državne meje. Države so se na nove razmere odzivale različno. Najprej so se še trudile dejavnosti na svojih mejah prilagajati novi praksi. Odpravile so na primer frontalno obrambo državnih meja. Nato, zaradi razvoja prometnih sredstev, ki so državne meje še bolj deterritorializirala (Mlinar, 1990), so uvedle dejavnost nadzora tudi v notranjost ozemlja, na letališča, v pristanišča... S pojavom novih infrastruktur (telefonskih, elektromagnetnih...) pa je zamejevanje ali vsaj nadziranje čezmejnih transakcij postalo nemogoče. Teoretično je sicer nadzor nad temi infrastrukturami možen (na primer z doslednim nadzorom nad posameznimi izvori in cilji komunikacij, nad oddajniki in sprejemniki), vendar pa je zaradi preobremenjenosti transakcijskih omrežij (Kamman, 1993: 75) v praksi neizvedljiv. Zadnja prilagoditev držav na razmere preobremenjenosti je bila uvedba potencialnega nadzora (Mlinar, 1994). To pomeni nadzor le tistih akterjev čezmejne transakcije, za katere se pooblaščen oseba odloči, da je ta potrebna.

Ugodna zemljepisna lega in dokaj naklonjena politika do manj razvitih držav sta gotovo prispevali k temu, da je bila Slovenija še pred nekaj leti prijazen koridor, skozi katerega se je Vzhod selil na Zahod (Mladina, 1991: 26).¹⁰ V prvih petih mesecih leta 1991 so pri nelegalnem pristopu slovenske meje zalotili približno 6000 ljudi (Mladina, 1991: 13). Če upoštevamo, da ne zalotijo vseh, postane to število še večje. Za marsikoga se je avantura končala usodno. Obstajale pa so tudi mreže, ki so ne glede na prizadevanja držav,¹¹ bolj ali manj normalno delovale in ki naj bi se ravnale po načelu izogibanja nadzoru meje v prostoru in času. Z izbruhom vojne na Balkanu pa naj bi se pot nelegalnih migracij in trgovine razpršila, preselila tudi na druga ozemlja.

Simbol ukrepov zoper tovrstno nelegalno priseljevanje, pa tudi zoper nelegalno mednarodno trgovino in kriminal, je gotovo Schengenski sporazum. Ta med drugim predvideva tudi intenzivno poostreitev nadzora na zunanjih mejah Evropske zveze.

Vsakdanje življenje in subkultura ob meji

Vsakdanje življenje in kultura obmejnega prebivalstva sta prostor, v katerem se neživljenjskost pravnih določil, in tem primeru zakonodaje, ki ureja čezmejne posege, morda najbolj izraža. Državna meja je namreč, kot je bilo povedano že v zgornjih poglavjih, formalni poseg v neformalno, vsakdanje življenje. Na primer državna meja med Slovenijo in Italijo obstaja šele nekaj desetletij. To pomeni, da je meja, takrat ko so jo postavili, razdelila družine, ki so danes formalno ločene šele dobro generacijo, morda dve.

Da so vezi med starši in otroki ali med brati in sestrami močnejše od formalnih predpisov, je priznala tudi uradna politika z institucionalizacijo maloobmejnega prometa. Na ta način je država obmejnemu prebivalstvu naklonila nekaj privilegijev, ki pa si jih je obmejno prebivalstvo še dodatno prirojilo (z iskanjem lukenj v zakonih). Tako je večina obmejnega prebivalstva imela lažji dostop do poseganja v sosednji sistem. Danes so se najbrž tudi zaradi deetatizacije socialne sfere in ponovnega obremenjevanja družin in samopomoči nekdanje družinske vezi okrepile in kar nekaj ljudi s tega področja si je na oni strani meje tako lažje našlo zaposlitev, se začelo šolati ali celo prejemati italijanske pokojnine.

Poleg naštetega pa ima obmejno prebivalstvo še eno neformalno ugodnost in prednost pred preostalim prebivalstvom. Gre za dejstvo, da je v obmejnih organih nadzora večinoma zaposleno tamkajšnje prebivalstvo, katerega namen ni, da bi škodovalo svojim sosedom in tako samemu sebi. Predvsem nima takšnega namena, če se zaveda, da mora nadzirati transakcije (na primer cariniki, ki nadzirajo maloobmejni promet), ki niso hudo nevarne za državo.

Tudi prostorska in časovna razporeditev mejnega nadzora sta vplivali na organizacijo življenja ob meji. Nekatere dejavnosti so na primer svoj delovni čas pril-

¹⁰ Do izbruha vojne na Balkanu naj bi pot nelegalnih migracij v Evropo potekala iz Turčije po glavnih železnicah in cestah čez Sofijo, Beograd in Zagreb. V Sloveniji pa naj bi se migrantski val razdelil na tiste, ki želijo na sever (ti naj bi mejo prečkali na Štajerskem ali na Gorenjskem), in tiste, ki želijo na zahod (ti pa naj bi pot nadaljevali skozi Vipavsko dolino in Kras).

¹¹ Emir Kusturica je konec osemdesetih let o tej temi posnel film z naslovom *Dom za obešenje*. Film delno temelji na resničnih podatkih o nelegalnem prehajanju slovensko – italijanske meje.

godile delovnemu času mejnih prehodov (prostocarinske prodajalne, gostinski lokali, bencinske črpalke...). Državna meja je torej vplivala na to, da so se med ljudmi ob meji pojavili bolj ali manj podobni načini življenja in preživljanja. Predvsem je prišlo do podobnih potrošniških navad in drugačne prakse razpolaganja z denarjem (varčevanje v tujini, prekupčevanje...), ki so jih omogočala dvolastniška potrdila in prepustnice.

Sklep

Po tem ekskurzu na področje državnih meja bi torej lahko rekli, da državne meje najbrž še nikoli do zdaj v zgodovini nacionalnih držav niso tako malo vplivale na vsakdanje življenje in na posamezne težnje po osamosvajanju ali čezmejnem povezovanju kot danes.

Državne meje so bile dolgo pomembno mesto, na katerem so države uresničevale svoje politike. S pomočjo nadzora na državni meji so izvajale varnostno politiko, s carinjenjem so polnile državno blagajo, z občasnim simboličnim odpravljanjem mejnega nadzora so krepile medsosodne odnose itn. Vendar pa je bila takšna zamisel delovanja državne meje prilagojena načinu življenja, ki ni predvidevalo nenadzorovanega vdiranja na ozemlje države. Danes pa, kot smo videli, vse bolj prihaja do nenadzorovanih vdorov. Vsi seveda za državo niso zanimivi, nekateri med njimi pa neposredno ogrožajo njeno stabilnost in tako varnost (na primer nenadzorovano odtekanje domače valute v tujino ali nenadzorovani pritok bistveno ugodnejših ponudb in povpraševanj bodisi delovne sile ali česa drugega). Zato potem tudi prihaja do nerazumljivih, nasprotujočih in diskriminacijskih ukrepov držav, ki so se deklarirale za demokratične. Države so torej pred novim izzivom, kje in kako zagotoviti mehanizme, ki jih je nekoč predstavljala državna meja.

Do nadaljnjega smo torej še vedno v toku deregulacije. Takšno stanje je, kot vidimo, dvorezen meč. Po eni strani smo si s pomočjo moderne komunikacijske tehnologije približali nekoč oddaljene stvari in tako omogočili nastajanje novih (življenjskih) svetov, po drugi strani pa nam je to povzročilo neželene izpade, ko s slabitvijo države izgubljam pomemben mehanizem za vzdrževanje stabilnosti in tako varnosti. Naj to ostane izziv tudi za nadaljnja raziskovanja.

LITERATURA

BERNIK, Ivan (1991): *The Emergence of Post-Socialist Societies: Structures and actors*. Friedrich Naumann Foundation and National Institute for Policy Studies, Manila.

CENTRE FOR PEACE AND CONFLICT RESEARCH (1990): *The European Security Order Recast, Scenarios for the Post-Cold War Era*. Kobenhaven.

CERNY, G. Philip (1991): *The Limits of Deregulation: Transnational Interpenetration and Policy Change*. *European Journal of Political Research*, št. 2-3.

ČEFERIN, Jaka (1990): *Vloga organov za notranje zadeve na državni meji*. Diplomsko naloga, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana.

EVROPSKA KOMISIJA (1990): *Completing the Internal Market: An Area without Internal Frontiers*. Luksemburg.

EVROPSKA KOMISIJA (1992): *The Elimination of Frontier Control*. Luksemburg.

GASSON, B. (1979): *The Influence of National Borders on Regional Integration*. Department of Urban and Regional Planning, University of Cape Town, tipkopis.

KAMMAN, Jan-Dirk (1993): *Bottlenecks, Barriers and Networks of Actors. Theory and Practise of Transborder cooperation*. Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel.

MLADINA (1991): *Migranti, Nova selitev narodov, tematska številka*, 30. junij 1991.

MLINAR, Zdravko (1991): Od prostora krajev do prostora tokov: prestrukturiranje ali razkroj teritorialno družbene organizacije. Družboslovne razprave št. 10, Ljubljana.

MLINAR, Zdravko (1994): Kdo danes še potrebuje državne meje? Teorija in praksa, 9-10.

MLINAR, Zdravko (1994a): Individuacija in globalizacija v prostoru. SAZU, Ljubljana.

MLINAR, Zdravko (1995): Na pragu ubikvitarne družbe. Teorija in praksa,

NAISBITT, John (1994): Global Paradox. Avon Books, New York.

STRASSOLDO, Raimondo (1970): From barrier to Junction, Towards a Sociological Theory of Borders. I.S.I.G.,

Gorica.

STRASSOLDO, Raimondo (1979): Temi di Sociologia delle Relazioni Internazionali. Quadreni dell I.S.I.G., Go-

rica.

MARKO KOS*

Ustanavljanje novih tehnoloških podjetij Tipologija podjetij in vzroki uspeha oz. poloma

Zaradi dosežkov mladih tehnoloških podjetij (MTP) v ZDA pri nastanku in nadaljnjem razvoju posameznih high-tech industrij in njihovih učinkov na trgu dela, zlasti v Kaliforniji in Massachusettsu, so v začetku 80. let dobile tehnološko usmerjene ustanovitve podjetij vse večjo pozornost v inovacijski politiki evropskih držav. Tudi v Sloveniji jim pripisujejo velika pričakovanja pri strukturalni preobrazbi slovenskega gospodarstva, predvsem za pospešitev tehnološkega transferja iz raziskovalnih ustanov in etabliranih podjetij in končno tudi za ustvarjanje kvalificiranih delovnih mest. Izkušnje v ZDA kažejo, da nastajajo in se medsebojno krepijo potiski ustanovitvenih procesov, ki vodijo do trajnih sposobnih novih gospodarskih struktur, samo včasih z obilico ugodnih dejavnikov, kot so splošni okvirni pogoji, znanstveno-tehniški prodori, na strani potreb gospodarsko delovne impulzov, javni pospeševalni ukrepi itd.

Neposreden narodnogospodarski prispevek MTP (kot so učinek zaposlovanja, prispevek k bruto socialnemu proizvodu in tehnični pretvorbi) se lahko zaradi pomanjkljivih podatkov le težko presodi. Neposredni učinki na delovna mesta so majhni. Takšne nove ustanovitve nastajajo večinoma regijsko koncentrirano, kjer se vplivi čutijo. MTP so pomembnejša za dinamičen razvoj narodnega gospodarstva, kajti znaten odstotek novih tehničnih rešitev uvajajo takšna podjetja.^{1,2} Predstavljajo konico tehničnega napredka, ker se odzivajo hitreje na spremenljivo povpraševanje kot velika podjetja, in sicer zaradi krajših procesov odločanja od trženja, R&R do proizvodnje in zaradi enotnosti tehničnega znanja in moči odločanja pri menedžerju podjetja.³

Mala in srednja podjetja (MSP) delujejo v komplementarni simbiozi: velika podjetja imajo inicialen vpliv na temeljne inovacije (npr. tehnologija čvrstih delcev v mikro- in optoelektroniki), vključno s prežetostjo trga in difuzijo, mala podjetja pa izkoriščajo te inovacije, da na njih zgrade svoje inovacije (npr. dopolnitev tržnih PC in perifernih naprav za aplikacijski softver, ponudba tehnološko usmerjenih storitev). Kot dobavitelji velikih podjetij pritekajo inovacije MSP v njihove proizvode in ponudbe. Poganjki (spin-off) velikih podjetij so kal novih inovativnih podjetij. Obratno kupujejo velika podjetja mnoga MSP, da okrepijo svoj tržni položaj.

* Dr. Marko Kos, profesor v pokoju.

¹ OECD: Innovation in small and medium firms. Background reports. Paris 1982.

² OECD: Implementing Change. Entrepreneurship and local initiative. Paris 1990.

³ Unterstützung von technologie-orientierten Unternehmen. Fraunhofer Institut für Systemtechnik und Innovationsforschung (FhG-ISI), Karlsruhe 1986.

Tehnološko usmerjene ustanovitve so sredstvo tehnološkega transferja od raziskovalnih institucij in ustanovljenih podjetij, s katerimi se inovativne ideje pretvorijo v tržno sposobne proizvode, ki sicer ne bi bili uresničeni. Letne nove ustanovitve MTP vodijo do okrepitve ali regeneracije staleža inovacijskih MSP. Njihovo kvantitativno pomembnost lahko ocenimo ne izolirano, marveč v odnosu do celotnega števila takšnih MSP. Podatkov nimamo na razpolago niti ne o MSP, ki delujejo v R&R. Če primerjamo to z zahodnimi državami, kjer merijo MTP na podlagi letne porabe minimalno 100.000 DEM, bi bilo to za Slovenijo 10 letnih novih ustanovitev MTP, štiri med njimi pa takšne, ki porabijo letno vsaj 250.000 DEM za R&R. Na ta način bi morala znašati glede na vsa MSP, ki imajo R&R, letna stopnja obnavljanja tega stanja 1 do 2%).⁴ V vzhodnonemških deželah je rast novih MTP od 5 do 7 letno (relativno preračunano na velikost Slovenije). Če je stopnja novih ustanovitev premajhna, je po mnenju strokovnjakov vzrok v odpovedovanju trga, države ali obojega. Osnova državnih pospeševalnih programov je prepričanje, da sta tako *ponudba tveganje nosečega kapitala kot ponudba primer- nih svetovalnih storitev podrazviti*. Zato skuša spodbujati oba trga, v prvi vrsti na strani ponudbe.

Ukrepi države

Pilotni projekti države morajo imeti za cilj ustvariti ozračje, prijazno za ustanovitve in za inovacije, kakor tudi boljše možnosti za zagon in rast MTP. Tako bi si lahko več tehnično usposobljenih oseb z gospodarskim razumevanjem drznilo pot v samostojnost ter nato imelo možnosti za uspeh tudi pri zlasti tveganih razvojnih proizvodov. Cilji pospeševanja in vloge države morajo biti zato naslednji:

- ustvarjanje ozračja, prijaznega za ustanovitve in inovacije, ter izboljšanje tehnološkega transferja v novoustanovljena podjetja;
- izboljšanje pogojev starta in razvoja tehnološko usmerjenih podjetij;
- sprememba odnosa pri udeležbi družb rizičnega kapitala;
- gradnja storitvene infrastrukture za MTP (svetovalna in skrbstvena pomoč);
- neposredna podpora ustanoviteljem in MTP za omejen čas, da bi lahko sodelovali pri obliki tehnološke podpore, prirejene njihovim posebnim problemom.

Podatkov o MTP nimamo, kot jih niso imeli na Zahodu v začetku 80. let, ko so začeli s takšnimi projekti. Ne vemo, v čem so zagonske težave MTP. Izhajati moramo iz domneve, da so glavne ovire problemi preskrbe kapitala in deficiti v know-howu, zlasti v netehničnih vprašanjih. Zato je državna naloga, da pripravi kapital in svetovanje in vključi zasebne ponudnike v pospeševanje. V ta namen je treba zgraditi ustrezno storitveno infrastrukturo. Država bi morala poveriti spremljavo in evalvacijo nad tem področjem nekemu inštitutu za raziskavo inovacij in tehniko sistemov.

MTP se značilno razlikuje od drugih novih ustanovitev po vlogi R%R in po potrebi investiranja, zaradi česar imajo razmeroma dolgo fazo gradnje, dokler ni dosežena želena narava podjetja. V nastajanju ločimo več razvojnih stadijev:

- priprava na ustanovitev in iskanje strategije,
- pretvorba zmogljivosti, to je razvoj inovativne ponudbe storitev,
- uvajanje na trg inovativne ponudbe,

⁴ Kulicke, et. al.: Chancen und Risiken junger Technologieunternehmen. Physica-Verlag, Heiderlberg 1993.

- etabliranje (nameščanje) na trgu ter
- utrditev podjetja in njegove organizacije kot celote.

Kapitalske potrebe

Kapital je ena ključnih determinant novih podjetij. Zaradi kompleksnih potreb virov terja gradnja novega podjetja prepletanje z zunanjimi dajalci kapitala. Za kritje potreb neto kapitala je potreben lasten kapital, ker manjka varnost za najem posojil, s plačevanjem obresti in poplačila za tuji kapital bi bila likvidnost podjetja v letih gradnje znatno obremenjena ter lahko zelo hitro nastopi dejansko stanje prezadolžitve. Udeležbeni kapital je označen z naravo lastnega kapitala (to je udeležba pri dobičku in izgubi), z dovajanjem kapitala od zunaj ter (pri tujih udeležbah) s časovno pogojenostjo. V gospodarska podjetja ga vnašajo posebne udeležbene družbe. Udeležbene oblike so odprte udeležbe (deleži na kapitalu družbe), tihe udeležbe ali lastnemu kapitalu podobna posojila (npr. parcialna posojila ali posojila s pretvorbena pravico). Deleži pri kapitalu družbe jemalca udeležbe so večinoma manjšinske udeležbe, tako da ostane vodenje podjetja pri poslovodečih družbenikih.

Na splošno služi sprejem udeležbe financiranju dejavnosti, za katere ne zadošča notranje financiranje, marveč se mora s povišanjem kapitala zunaj dosejanega kroga družbenikov dovesti »sveži denar«. Pri tem se čedalje bolj uporablja udeležbeno financiranje v obliki Management-Buy-Out (MBO), ko se menedžment udeleži v lastnem podjetju, in Management-Buy-In (MBI), ko se menedžment od zunaj »vkupi« v podjetje.

Kapitalske udeležbene družbe ustanovljajo po svetu banke, industrijska podjetja in hranilnice, pokrajinski skladi, družbe za Venture Capital (za tveganje) in družbe za Seed Capital (za kaljenje in zagon novih podjetij). V Sloveniji teh oblik še nimamo, so pa nujno potrebne, če želimo podjetništvo. Povprečna udeležba je 0,33 mio DEM do 4,4 mio DEM, največji delež v celoti imajo banke (preko 60%). Oblika izhoda je večinoma izplačilo, preprodaja tretjemu, borza, pri VC-družbah pa preprodaja industriji.

Plačilo udeležb iz neposrednih udeležb sestoji iz dividend dobička in iz povečanja vrednosti, ki se uresniči pri prodaji družbenega deleža. Pri hitro rastočih podjetjih je vsaj v prvih letih večinoma reinvesticija prigospodarjenega dobička, tako da izhajajo udeležbena izplačila za investitorja primarno iz dobička prodaje. Dezinvestiranje takšnih angažmajev se izvede preko uvajanja na borzo, prodaje drugim udeležbenim družbam ali industrijskim podjetjem ali – redkeje, zlasti pri ekspandirajočih portfeljnih podjetjih – drugim družbenikom podjetja.

Razvojni študiji MTP

Razvoj nekega MTP se začne z izkristaliziranjem neke ideje za nov proizvod ali storitev. Nato se začne I. faza: *priprava za ustanovitev in iskanje strategije*, ki jo določajo dejavniki iz družinske in poklicne sfere ustanovitelja, njegove osebne značilnosti in razmere na trgu, razpoložljivost in nabavni pogoji sredstev financiranja, alternative uresničitve in za to potrebne informacije. Rezultat je zapisan podjetniški koncept o ponudbi kapitala, možnostih financiranja, potek trženja, potencialu prometa ter o časovnih terminih uresničitve osnovne ideje. Nato sledijo

formalna ustanovitev, priprava, vložek v trgovinski register. Čim večja je prepletenost z drugimi institucijami, tem višje so zahteve za stopnjo diferenciranosti tega koncepta.

Temu sledi II. faza: *pretvorba koncepta*, razvoj proizvoda z izdatki za R&R, za opremo v R&R področju, za material itd. Če se ne tržijo nobene ponudbe, je podjetje v tej fazi podobno razvojni družbi. Z vstopom na trg se začne III. faza: *uvajanje na trg* v določena področja in skupine kupcev. To je povezano s tržnimi ovirami: ni ugleda, ni imidža, možni odjemalci so negotovi glede dolgoročnega preživetja novega podjetja. Treba je zgraditi distribucijske poti in proizvodne zmogljivosti. V tej fazi pride do premika težišča nalog z vodje razvoja na vodjo prodaje. Zaradi ovir pri uvajanju na trg in potrebne pilotne faze pri prvih uporabnikih za uspešno uvajanje na trg traja ta faza dalj kot pri drugih ustanovitvah. To je najbolj kritična faza razvoja podjetja, ki odloča o tem, ali bo ustanovitev kot tehnološko podjetje preživelo, doseglo ciljni položaj na trgu in da bodo ustanovitelji uresničili lastniške cilje.

Faza rasti po uspešnem *etabliranju na trgu* odpira nove segmente kupcev in izvozne trge pri napredujočem *etabliranju*. Stopnje rasti prometa in zaposlenih so odvisne od velikosti prometa, hitrosti *etabliranja* na trgu in od ciljev ustanoviteljev glede položaja na trgu. Značilna je okrepljena izgradnja prodaje, trgovskega in proizvodnega sektorja. Pomen R&R se zmanjša, čeprav je potreben stalen napredek pri razvoju proizvodu zaradi konkurence in tehnološke dinamike.

V fazi *utrditve* preide organizacija podjetja v uravnoteženo stanje, zagotovljene odnose s kupci, dobavitelji in dajalci kapitala in čvrst zaposlitveni krog. Podjetja pa lahko večkrat pretečejo faze rasti in utrditve, ko so enkrat zagotovila dolgoročno preživetje na trgu.

Med dejavniki, ki vplivajo na ustanovitvene faze podjetja, moramo omeniti zlasti finančne in nefinančne vire: med finančnimi lastni in udeležbeni kapital posojila družbenikov, tuji kapital, posojila dobaviteljev in predplačila kupcev, pri čemer se zadovoljujejo potrebe z razpoložljivostjo in pogoji rizičnega kapitala in tujega kapitala ter ponudbe državnih subvencij ter nefinančne vire: znanje v R&R, trženju in prodaji ter proizvodnji, sposobnosti menedžmenta, mrežo stikov s kupci in dobavitelji.

V Nemčiji je od 1984. sistem pospeševanja MTP visoko razvit. Odprte so jim različne variante dostopa do pomoči, med MTP jih polovica uporablja variante rizičnega kapitala preko družb, ki jih je dovolj, 21% preko pomoči za mikroelektroniko in 15% preko tehnoloških centrov. Med njimi jih polovica išče državno pomoč v I. fazi, v II. fazi skoraj vsi, v III. fazi pa samo 27%. Povprečen znesek, ki so ga črpali iz pomoči, je v I. fazi 33.000 DEM, v II. fazi 760.000 DEM in III. fazi 955.000 DEM. Glede na tehnološko področje jih je 58% iz informacijske in komunikacijske tehnologije, 13% iz strojništva in mehatronike in 27% iz procesne tehnologije (biotehnologije 10% in gradnje naprav 14%). Glede sociodemografskih značilnosti ustanoviteljev so zanimivi podatki: timske ustanovitve prevladujejo (40%), iz raziskovalnih ustanov in univerz jih izhaja 21%, iz industrije 44% in iz svobodnih poklicev 18%, glede na strokovno pristojnost jih je iz tehnične izobrazbe pretežna večina (65%), iz naravoznanstvene 32% in iz ekonomsko-komercialne 12%, med njimi jih ima doktorat 32%, diplomu 34%, 17% strokovno visoko šolo, 12% pa tehnično šolo. Izkušnje v podjetjih jih ima v R&R 49%, v proizvodnji 25% in prodaji 31%. Njihovo premoženje, ki ga zastavijo za posojila, je povprečno 230.000 DEM, starost pa je povprečno 36,3 leta. Njihove družbe so večinoma (83%) d.o.o. Povprečni družbeni kapital znaša pri ustanovitvi 80.000 DEM.

Pri tehnološko usmerjenih podjetjih so v začetku izdatki za R&R zelo visoki. Če merimo intenzivnost R&R kot razmerje vložka R&R proti prihodku poslovnega leta, so običajno šele po četrtem letu dohodki od prometa večji od izdatkov za R&R. Brez dovajanja kapitala od zunaj – z državnim pospeševanjem – torej sploh ni mogoče financirati visokih izdatkov R&R, ker niso v nobenem razmerju s samofinancirno močjo MTP. Na splošno uporabijo nemška MTP od drugega poslovnega leta letno okrog 250.000 DEM za R&R, v tretjem letu 363.000 DEM in v četrtem 310.000 DEM. Tudi po četrtem letu ostanejo izdatki za R&R na tej višini. R&R intenzivnost je pri 59% MTP več kot 15% prihodka, 28% MTP od 5 do 15% in samo 13% pod 5%. Zato je upravičen projekt pomoči vlade, da se zagotovi zagonsko financiranje, tako da bi lahko MTP trajno vzdrževala R&R.

Nasprotno pričakovanju, da se bo s subvencioniranjem spodbujal tehnološki transfer iz univerzitetnih in drugih raziskovalnih ustanov, se je izkazalo, da se sodelovanje z inštituti omejuje na neformalne oblike z nizko povezovalno intenzivnostjo v razpravah in izmenjavi izkušenj, dajanju namigov, posredovanju stikov itd. Nobene vloge pa nima skupni razvoj z drugimi podjetji, ker se ustanovitelji boje odtoka know-howa. To se razlaga s tem, da imajo ustanovitelji dovolj znanja, da razvijejo svojo idejo do konca sami. Samo robne probleme dajo razvijati drugam.

Uspeh in neuspeh novih podjetij

Uspeh pri pretvorbi podjetniškega koncepta stoji in pade s podjetniško usposobljenostjo osebe, ki ga uresniči. Glavni dejavniki uspeha in neuspeha so ustanovitelji. Ko se bo krog družbenikov razširil, bo njegov vpliv vse manjši. Zato se tudi merila uspeha z leti spreminjajo, čim več dajalcev virov in poslovnih partnerjev se prepleta pri vodenju podjetja. Merilo uspeha večine ustanoviteljev je: vzpostavitev majhne, pregledne enote, to je inovativno, visoko profitabilno specialno podjetje z lahko managabilnim krogom zaposlenih in z majhnimi pooblastili za odločanje zunanjih dajalcev kapitala. Če bi takšna MTP razvrstili po kazalcu rast prometa v kategoriji »uspešno« in »neuspešno«, to ne bi izražalo učinkovitega uspeha teh MTP ter bi vodilo do napačnih rezultatov. Da bi dosegli veljavne izjave, je nujna mešanica subjektivnih in objektivnih meril uspeha. Zaradi različnih vložkov (R&R in trženje v prvih letih) moramo upoštevati vsaj dobo petih let, se pravi, potrebno je dinamično opazovanje).

Objektivna, lahko merljiva merila uspeha so: promet in število zaposlenih; dobiček oz. letni rezultati: gotovinski pretok; rentabilnost lastnega kapitala in prometa; tržni deleži; stopnje rasti in stabilnost časovnega poteka teh kazalcev; stopnja inovacije podatkov in preživetje v določenem obdobju. *Subjektivna presoja uspeha* sloni na presoji dosežene tehnološke ravni ter vrednostno mesto, ki ga imajo samorazviti inovativni proizvodi za dejavnost prometa.

Neuspeh se doživi zaradi napake v konceptu ter se pokaže v petih letih. Če je neko MTP najavilo konkurz po sedmih letih obstoja, ni mogoče govoriti o neuspehu ustanovitve. Pomanjkljivosti zaradi ustanovitve se pokažejo hitreje. Tudi če je ustanovitelj izgubil zaradi krize večino na podjetju, je to v njegovih očeh neuspeh. Za kreditne ustanove ali dajalce rizičnega kapitala je neuspeh, če samo zunajsodna poravnava zagotovi preživetje podjetja.

Čeprav kažejo podatki o polomu MTP nizke kvote izpada, veljajo zaradi vrste vzrokov kot visoko rizična. Riziki so na tehnični in finančni strani, na področju

menedžmenta in vodenja podjetja kakor tudi pri trženju inovativnih proizvodov. Za ovrednotenje poloma MTP je nedvoumno konkurz ali tiha likvidacija. Poleg tega doživljajo polom tudi takšna podjetja, pri katerih razvojna dela niso vodila do tržno sposobnega produkta, ki ga ponujajo kot producersko podjetje proizvoda nižje tehnične ravni. Prav tako se uvrščajo v to kategorijo podjetja, ki obstajajo naprej samo kot inženirski biro, kot ponudnik storitev ali kot podjetje z manjšo dejavnostjo prihodka, to je v »borni eksistenci«. Tista MTP, ki so dosegla v prvih letih visok prihodek, so to nadaljevala tudi v naslednjih letih – in obratno.

Vzroki za polom MTP so signifikantni, se pravi simptomatični. Banke na Zahodu so polome spremljale analitično in imamo na razpolago nekakšna pravila. Zato je tako pomembno, da bi Ministrstvo za znanost in tehnologijo samo ali po neki ustanovi spremljajo dogajanje v MTP.

Razlogi polomov so razvrščeni po področjih:

1. Uspešni: tim ustanoviteljev, velik krog udeleženih (v 60% vsaj tri osebe), število aktivnih oseb nad tri, malo prejšnjih podjetniških izkušenj, ustanovitelji srednje starosti. Neuspešni: ustanovitelji kot posamezniki, mladi, malo aktivnih ustanoviteljev.

2. Uspešni: nadpovprečno pogosto sistematična priprava ustanovitve; neuspešni: sploh nobene priprave.

3. Uspešni: pričetek za R&R neposredno po ustanovitvi, imajo dvakrat večje sodelovanje z drugimi R&R ustanovami kot drugi, velikost projekta ne vpliva.

4. Uspešni: mnogo večji delež proizvodov, ki so jih sami razvili, imeli so proizvodno paleto vsaj treh proizvodov, večinoma več. Neuspešni: imajo en sam proizvod.

5. Uspešni: subvencioniranje v prihodnosti se jim ne zdi pomembno.

6. Uspešni: nadpovprečno hiter vstop na trg, kot kupci ne dominirajo mala in srednja podjetja (MSP), nadpovprečno pogosto se udeležujejo sejmov in strokovnih prireditev za predstavitev proizvodov, obdelujejo izvozne trge nadpovprečno pogosto, nadpovprečno imajo težave pri iskanju in uporabi usposobljenega osebja v prodaji.

7. Uspešni: visok okvir tekočega računa, nikoli popolno izčrpanje; če imajo težave pri financiranju, to ne vpliva na podjetniški koncept, imajo mnogo razgovorov z dajalci rizičnega kapitala, imajo večji delež udeležbenega kapitala, in sicer kot neposredna udeležba, nikoli ne sprejmejo udeležbenega dajalca med R&R fazo, imajo nadpovprečno pogoste težave pri razgovorih z udeležbenimi dajalci, zlasti pri presoji njihovih možnosti trženja, nikoli ne vzamejo garantiranega kreditnega financiranja države za vstop na trg in začetek proizvodnje, so nadpovprečno nezadovoljni z delom tehnoloških in svetovalnih centrov, tako ob ustanovitvi uvedejo formalizirani informacijski in nadzorni sistem.

Obseg izpada je bil med nemškimi MTP,⁵ ki jih je vlada sponzorirala zaradi konkurza, 12% in zaradi tihe likvidacije 2%, 7% jih je padlo na raven inženirskega biroja, storitvenega podjetja in podobno, 5% pa jih je ostalo z nizkim prihodkom v »borni eksistenci«.

Med vzroki za polom MTP je na prvem mestu oseba ustanovitelja. Pri tem se

⁵ Kulicke, M.; Wupperfeld, U.; Walter, G.H.: Modellversuch »Forderung technologieorientierter Unternehmensgrundungen«. F.G.-ISI, Karlsruhe, 1992.

kaže prednost tima ustanoviteljev, ker se poveže v podjetje več znanja in izkušenj, diskusijski partnerji so v hiši in ustanovitelji se medsebojno motivirajo.

Trženje in prodaja sta kriva v 30%, R&R v 18% in financiranje samo v 11%. Ožine likvidnosti, konkurzi in »borna eksistenca« so pogojeni primarno ne s financiranjem, marveč s prodajo, trženjem in pomanjkljivim know-howom ustanoviteljev. Prvi pogoj za doseg prvega praga rasti je uspešno trženje novorazvitih proizvodov. Pri širjenju proizvodnega spektra, da se pridobijo novi kupci, je pomemben nadzorni sistem. Ker so podjetja že prej propadla, proizvodnja ni bila kriva za insolvenco ali polom. Za MTP tako lahko ugotovimo, da se tri četrtine razvija uspešno, *ena četrtna pa propade v prvih treh letih.*

Tipologija MTP

Različna MTP se lahko razvrste v 6 tipskih razredov, pri čemer je značilen potek prihodka in dobička oz. izgube po letih za obdobje deset let.^{6,7} S tem sta določeni rentabilnost in srednjeročna sposobnost preživetja podjetja. V poteku teh krivulj se kaže delovanje podjetniško internih procesov v kombinaciji dejavnikov in prilagajanja na podjetniško specifično okolje v okviru splošnega gospodarskega in družbenopolitičnega okolja. Poleg razvoja prihodka je nadaljnje pomembno merilo srednje in dolgoročno uveljavljanje podjetja na trgu. Šele v obeh merilih se kaže uspeh MTP. Posameznih razvojnih tipov zato ne moremo omejiti na prikaz krivulje prihodka in dobička, marveč mora vsebovati tudi izraz določenih endogenih in eksogenih dejavnikov, kot so sistem ciljev ustanoviteljev in zlasti privlačnosti za dajalce udeležbenega kapitala. Razvojni tipi zato predstavljajo simbiozo poslovnih potekov in konstelacije do uspeha oz. poloma. Glede na to razlikujemo te razvojne tipe (*slika 1*):

1. počasi rastoče podjetje brez večjega potenciala rasti;
2. ekspandirajoče podjetje z velikim potencialom rasti;
3. razvoj podjetja ustrezno poteku življenjskega cikla prvega proizvoda;
4. podjetje, ki se zlomi ob uvajanju ali etabliranju na trgu;
– in iz kombinacij teh tipov sledi:
5. najprej počasna, po ekspanziji na trgu hitra rast;
6. podjetje z rastjo, ki jo pretresajo krize.

Osnovna tipa sta prva dva, drugi so njihove izpeljave. Pri prvem tipu je glavno merilo sistema ciljev *ohranitev samostojnosti* podjetja, to je prizadeva si za vsekakor v nikakršni ali majhni meri dajalcev lastnega kapitala s pravico to soodločanja. Obstaja tesno sodelovanje z zunanjimi viri know-hova v R&R in s prodajnimi partnerji za robne trge. Prisila za sprejem dodatnega lastnega kapitala v večjem obsegu ni podana, bistveni viri kapitala so lastna sredstva ustanoviteljev, prigrisodarjeni dobički iz podjetniške dejavnosti, dopolnjeni z javnimi subvencijami in posojili. Ustanovitelji imajo obsežen tehnični know-how. Ponudbo označujejo tehnično visokovredne problemske rešitve. Želi se tehnološko vodstvo. Prevladuje konkurenca s kakovostjo, v kratkem času si zgradi stabilni konkurenčni položaj. Ne pozna grozečih kriz. Ker nima proizvodne globine in ima majhno organizacijsko velikost, nima osrednje vloge sposobnost za ustvaritev učinkovite organizacije

⁶ Picot, A. et al.: Innovative Unternehmungsgrundungen. Eine ökonomischempirische Analyse. Berlin 1989.

⁷ Hundsdiel, D.: Unternehmensgründung als Folgeinnovation-Strukture, Hemmnisse und Erfolgsbedingungen der Gründung industrieller Unternehmen. Stuttgart 1987.

odvijanja in strukture ter nadzornega in informacijskega sistema. Trženjska strategija ni zahtevna, ker deluje na preglednih trgih z omenjenim številom odjemalcev in ponudnikov. Ta tip podjetja uspeva s permanentnim nadaljnjim razvojem svoje proizvodne palete in dolgoročnim doseganjem stabilnega položaja na trgu.

Pri drugem tipu je glavno merilo sistema ciljev *hitrost rasti in ravni*. S tem je povezana usmeritev v rezultat in v pripravljenost za oddajo deležev dajalcem lastnega kapitala vse do izgube večine kapitala prvotnih ustanoviteljev ter tesno sodelovanje z drugimi podjetji in ustanovami na vseh področjih. Lastna sredstva ustanoviteljev zadoščajo samo za zagonsko financiranje, zgodnji sprejem nadaljnega kapitala je nujen za zeleno rast. Dajalci kapitala se izbirajo tako, da podpirajo ustanovitelje pri odpiranju trgov. Vpliv ustanoviteljev na vodenje podjetja se zmanjša. Tudi tuji kapital je pomemben. Večji prilivi iz dejavnosti se začno šele po dolgi investicijski fazi za gradnjo podjetja. Zaradi investicij v opremo in osebje v fazah do etabliranja na trgu imajo podjetja najprej tekoče obratovalne izgube, vendar že v nekaj poslovnih letih dosežejo dobiček.

Ustanovitelji vnesejo v podjetje obsežen know-how, zlasti glede znanja o trgu in prodaji ter sposobnostih menedžmenta, morajo pa ga hitro razširiti z nastavitvijo novih vodilnih moči. Odločilno vlogo pri odločanju o udeležbi možnih dajalcev kapitala ima poleg pričakovanj o dosegljivem potencialu plasmaja veliko vlogo v podjetju razpoložljivi know-how. Velikega pomena pri hitro rastočih podjetjih sta organizacija odvijanja in strukture ter učinkovit nadzorni in informacijski sistem. Značilno je vpletanje vrste kooperacijskih partnerjev, zato je pomembna sposobnost za vključevanje in usklajevanje tovrstnih kooperacij pri menedžmentu podjetja.

Podjetje tega tipa je aktivno na trgih, ki so označeni z visoko intenzivnostjo konkurence in privlačnostjo trga ter z veliko hitrostjo spreminjanja glede števila udeležencev na trgu, zahteve kupcev in storilnostne značilnosti proizvodov; zato se mora trajno boriti za svoj tržni položaj. Zato mora ustvariti in pretvarjati trženjsko strategijo, prilagojeno trgu, kar zahteva permanentno prilagajanje spremembam trga. Konkurenca se vodi s kakovostjo, tehnično storilnostjo proizvodov oz. storitev, s pred- in poprodajnim servisom ter cenami. Konkurenčni položaj vedno ogrožajo tehnične rešitve. Dolgoročno preživetje zavaruje z relativno hitro diverzifikacijo v več proizvodnih linijah. Tudi svojo prisotnost na izvoznih trgih gradi že v prvih letih po ustanovitvi.

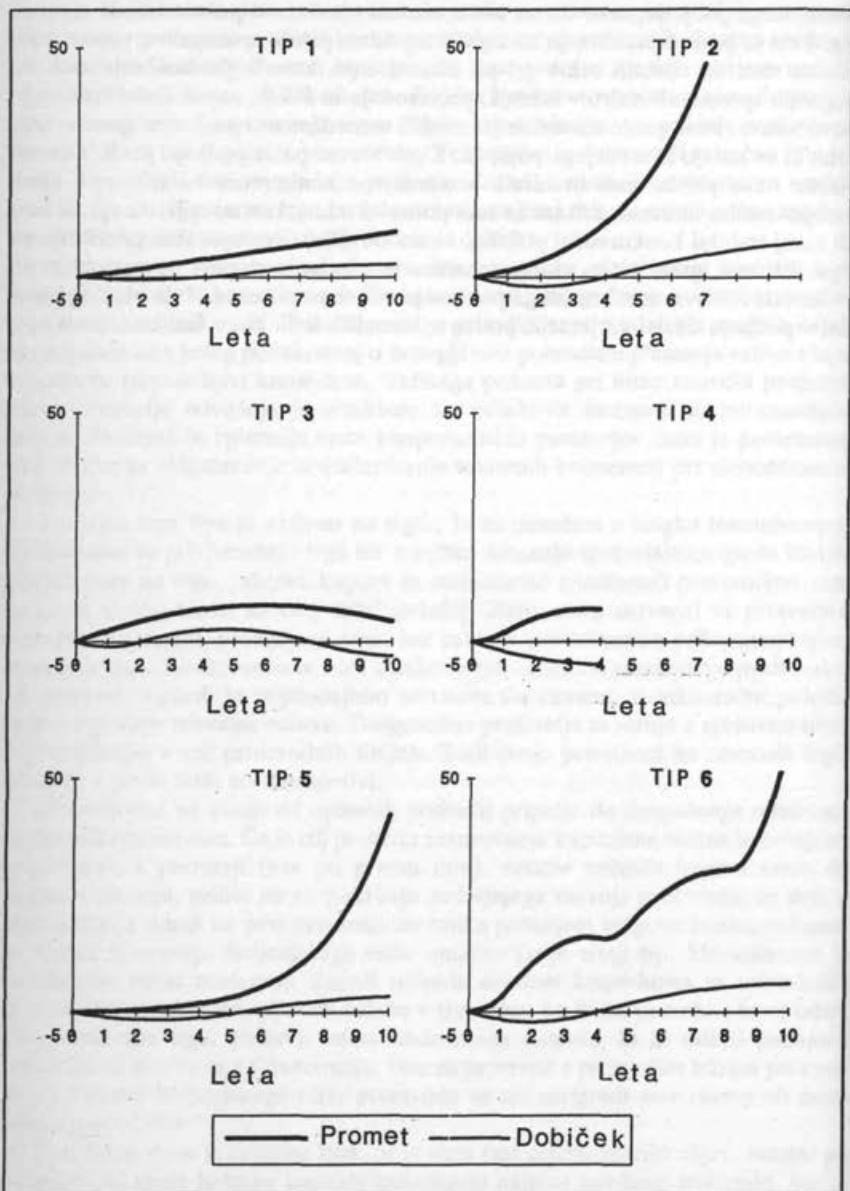
Nepazljivost na enem od opisanih področij pripelje do drugačnega odzivanja podjetniškega sistema. Če je cilj podjetja zavarovanje kapitalske večine in omejeno sodelovanje s partnerji (kot pri prvem tipu), vendar zadošča kapital samo do uvajanja na trgu, prilivi pa ne pokrijejo nadaljnega razvoja proizvoda, se dejavnost podjetja omeji na prvi proizvod ter tudi s pešanjem njegove konkurenčnosti na koncu njegovega življenjskega cikla omaga. To je tretji tip. Menedžment je nezadostno tržno usmerjen. Zaradi odhoda nosilcev know-howa se tehnološka osnova ali prodajne zmogljivosti oslabe v trenutku, ko bi bil potreben hiter odziv na spremembo trga. Podjetje nima nadzornega sistema, ki bi odkril padajočo rentabilnost in tveganja financiranja. Gre za proizvod s padajočim tržnim potencialom. Poteku življenjskega cikla proizvoda se ne nadgradi nov razvoj ali nova paleta proizvodov.

Peti tip nastane iz drugega tipa, če je sicer rast glavno merilo ciljev, vendar pa ustanovitelji glede lastnine kapitala zasledujejo najprej zadržano strategijo, ker je njihov pogajalski položaj proti možnim dajalcem kapitala slabši zaradi negotovosti glede tržne ekspanzije. Ko do tega pride, pa so prisiljeni, da lastni kapital vza-

mejo, da bi lahko uresničili tržne priložnosti. To zadošča do ekspanzije na trgu. Nato se začne ekspanzija, a prilivi iz dejavnosti omogočajo investicije v opremo in osebje z novim znanjem, zlasti za vodenje.

Podjetja šestega tipa so varianta drugega tipa, pri katerem pa nastopajo zaradi deficitov v know-howu in strategijah ustanoviteljev permanentne krizne situacije. Pomanjkljive menedžerske sposobnosti ovirajo zgodnjo izgradnjo učinkovito poslujočega podjetja, tako da ne more ustrezno izkoristiti priložnosti, ki jih daje trg. Tem se posreči etabliranje na trgu in izgradnja palete proizvodov, vendar vodi proces rasti do znatnih ozkih grl pri financiranju, katerih premoščanje vodi do pogostih sprememb načrtov trženja, proizvodnje in R&D, zaradi česar nastanejo nove težave. Preseganje teh ozkih grl zmaliči menedžmentu pogled za spoznavanje kriz, ki se kažejo iz srednjega pogleda. Kljub vsemu pa se podjetju posreči zaradi visoke tržne privlačnosti in zaradi neintenzivne konkurence na teh trgih kljub mnogovrstnim internim krizam in suboptimalni trženjski strategiji, da zgradi bolj ali manj stabilni konkurenčni položaj, ki mu dovoljuje srednjeročno preživetje na trgu. Pri tem igrata vlogo visoka tehnična storilnost in stopnja novosti njegovih proizvodov. Nevarnost končnega poloma je nenehno prisotna. Tehnološki potencial v podjetju doživi verjetnejši polom v kasnejših letih kot v fazi nastajanja.

SLIKA 1: PREGLED K POTEKU KRIVULJ PRIHODKA TER RAZVOJA DOBIČKA OZ. IZGUBE ŠESTIH RAZVOJNIH TIPOV MLADIH PODJETIJ

MARJETA TRATNIK VOLASKO IN
MATEVŽ KOŠIR

Čarovnice

(Znanstveno in publicistično središče (zbirka Spekter), Ljubljana 1995, 270 strani)

»Sovražnika, ki nam preti z orožjem, se lahko ubranimo: če je treba, lahko zbežimo in se mu skrijemo. Zoper čarovnice pa nam ne pomaga ne oklep, ne orožje, ne vrata in ne zapahi; skozi vse gredo, vse jim je odprto. So največji škodljivci in najhujšobnejši sovražniki, ki jih imamo na svetu, in zato ni napak in ne po krivici, da jim je vsem umret' v ognju«.

Takšnega mnenja, izraženega v začetku 16. stoletja, ni bil le znameniti Paracelsus, temveč večina takratnih razumnikov in utemeljiteljev novoveških zasukov pri razlaganju in varovanju (»prave«) urejenosti sveta in medčloveških odnosov. Konec 20. stoletja se mnogi sprašujejo, kako je bilo mogoče, da so celo »lučenosci« razuma verjeli v čarovnice, kako je lahko prišlo do množičnega iztrebljanja čarovnic, kaj je bilo v ozadju in podobno. Zlasti raziskovanje v drugi polovici iztekajočega se stoletja nam ponuja vedno več spoznanj, s pomočjo katerih lahko postopno prodiramo v zapletene in dolgotrajne zgodovinske procese ustvarjanja (konstruiranja) in odpravljanja pojava čarovništva.

Pred kratkim smo dobili delo dveh slovenskih avtorjev, ki lahko pomembno prispeva k »odčaranju« čarovništva kot zgodovinskega pojava in s svojimi sporočili pripomore k možnosti »učenja iz zgodovine« ter (pre)oblikovanja predstav o tem vznemirljivem pojavu v vsakdanji zavesti. Čeprav je pojav v svoji klasični obliki časovno zamejen v preteklosti, pa njegove različice nikakor niso le stvar zgodovine. Zato tudi ni odveč spoznavanje mnogoplastnosti čarovništva v pretekli resničnosti, kajti o vsebnosti njegovih bistvenih sestavin v »delanju« sodob-

ne zgodovine ne govori le obstoječa pomen-ska struktura – zlasti pogosto na ravni nezavednega in rutinskega simbolnega komuniciranja – temveč tudi različna »materialna« delovanja. In to kljub temu da živimo v času, ko se bohotijo najrazličnejše konstrukcije fiktivne resničnosti in ko že skorajda kraljuje predstava, da se bo »informacijska družba« razrešila mnogih, če ne vseh tegob sedanosti.

Če uporabim pojem, ki je neločljivo povezan s čarovništvom, potem bi lahko sklepala, da je delo Čarovnice plemenit »zvarek«, ki sta ga z veliko prizadevnosti, posluha za znanstveno rekonstrukcijo in razkrivanje konstruiranja resničnosti ter z intelektualno širino in analitsko globino dopolnjujoče pripravila mlada raziskovalca sociologinja Marjeta Tratnik Volasko in zgodovinar Matevž Košir.

Knjiga je smotno razdeljena na tri velika poglavja, ki nas popeljejo od opredeljevanja čarovništva kot družbenega pojava v najširših razsežnostih do podrobne predstavitve poteka čarovniških procesov na Slovenskem, hkrati pa nas seznanjajo s tegobami in različnimi načini pristopa k spoznavanju tega pojava. Drugače povedano, avtorja nas popeljeta od barvitega ontološkega do razčlenjenega epistemološkega obzorja in tako se moremo dokaj celostno razgledati po tem mnogorazsežnem pojavu. Razgledovanje je privlačno, vendar tudi shrljivo, zlasti ko se seznanjamo z natančnejšimi (na dokumente oprtimi) prikazi praktičnih podrobnosti na različnih ravneh – od (teoretskega) opredeljevanja pojava do sredstev in postopkov za njegovo iztrebljanje. K ustvarjanju oprijemljivih podob brez dvoma prispevajo tudi ilustracije, ki so jih ustvarjali sodobniki v času množičnega preganjanja čarovnic.

Marjeta Tratnik je avtorica prvih dveh poglavij (11–151), v katerih se osredotoča na evropsko čarovništvo kot družbeni in zgodovinski konstrukt ter predmet različni analitskih pristopov in teoretskih razlag. Glede na nejasnosti in neenotnost pri definiranju magije in čarovništva avtorica najprej opre-

deli specifično razliko med enim in drugim pojavom, ki jo vidi zlasti v njihovi neenaki družbeni funkciji: čarovniško delovanje naj bi bilo negativno in rušilno za neko skupnost, medtem ko naj bi magija odpravljala negativne posledice čaranja (čarovniškega delovanja). Kot rdeča nit je v obravnavo na vseh ravneh vpleteno tudi spoznanje, da sta ti dve dejavnosti že od antičnih grških časov vključeni v spolno delitev dela in glede na prevladujočo androcentrično in mizogino kulturo tudi različno vrednoteni. Tako ni naključna zgodovinsko prevladujoča značilnost, da veljajo za magi(je) pretežno pozitivne (moralne in druge) nagrade, medtem ko doletijo čaravnice in čarovniška delovanja predvsem (vsestranske) kazni.

V prvem poglavju avtorica obravnava evropsko čarovništvo kot pojav, ki ima svoje korenine v mitskih razlagah in praktično običajnostnih delovanjih predkrščanske Evrope, se nadaljuje in na svoj način utrjuje v srednjem veku in se končno kot množični pojav, ki je neločljivo prežet s seksizmom, uveljavi zlasti v zgodnjem novem veku. Osrednjo pozornost namenja sabatskemu ali diaboličnemu čarovništvu: postopno predstavlja splet družbenih določilnic (duhovna kriza ob koncu srednjega veka, herezije in vsestranske reakcije cerkve in posvetnih vladarjev), ki so prispevale k utrjevanju »pravih« predstav o (tem) nevarnem družbenem pojavu in opravičevale (ter dejansko omogočale) preganjanje in iztrebljanje nosilk (prevladovala so ženske!) čarovništva. Pri obravnavi se upravičeno giblje od razkrivanja (konstrukcije) družbenih vzorcev spolnega obnašanja do podrobnih opisov sabata.

Pri tem prepričljivo opozori tudi na različnost posameznih okolij v Evropi glede na prevladujoči odnos do čarovništva. Tako so nekatera okolja (npr. Francija in zlasti Nemčija) izrazito prednjačila v represivnih ukrepih (zastaševanja in ustvarjanja pokorščine pri – ne le potencialno – nevarnih zlasti nižjih plasteh), medtem ko so ponekod drugod bili v ospredju drugi nosilci nevarnosti za družbeno povezanost (npr. Židi v Španiji). Preganjanje diaboličnega čarovništva se je razmahnilo zlasti po 15. stoletju. Avtorica končuje prvo poglavje s kronološkim pregledom (po R.H. Robbinsu) najpomembnejših demonoloških del (84–88) od leta 1435 do 1700.

V drugem poglavju nas Marjeta Tratnik

Volasko temeljito seznanj z razvojem raziskovanja čarovništva, ki se je začelo sredi 19. stoletja. Oris ključnih značilnosti posameznega pristopa poteka od romantikov na eni in racionalistov na drugi strani, funkcionalizma in strukturalizma do integralnih (interdisciplinarnih) pristopov, ki se uveljavljajo v novejšem času. Zlasti zadnji pristopi, ki postopno odstirajo tančice s samega spleta gospodarskih, političnih, religijskih, demografskih in drugih dejavnikov, so spoznavno plodni in pomagajo k bolj poglobljenemu razumevanju čarovništva. Kot poudarja avtorica, je pomembno, da gledamo na ta pojav tako z vidika žrtev kot z vidika rabljev.

Ob tem, ko avtorica problematizira nekatera pojasnjevanja čarovništva (npr. psihoanalitiške teze), nas seznanja z izredno pomembnimi spoznanji, ki kažejo na povezanost tega pojava s krizo prebivalstva, s krepitvijo absolutistične oblasti (in potrebe nosilcev moči po popolnem nadzoru nad spolnoreproduktivnimi dejavnostmi ljudi) in z osvajalnimi vojnami. Tudi za razumevanje sodobnejših oblik (in večnostnih lastnosti) »čarovništva« je pomembna ugotovitev M. Tratnik, da se je lik novoveške čaravnice rodil »v miselnem svetu takratnih družbenih elit« in da je šele kasneje ta podoba »proniknila v zavest preprostega kmečkega prebivalstva« (str. 127).

Maca Jogan

Čaravnice (II. del)

Imenitno študijo Tratnik-Volaskove, ki poda celovito podobo in analizo pojava preganjanja čaravnic, lepo dopolnjuje drugi del knjige z naslovom Čarovniški procesi na Slovenskem, ki ga je napisal Matevž Košir. Najprej je treba poudariti, da so slovensko ozemlje v obdobju od 15. do 18. stoletja zadevale sočasno ali pa v časovnem presledku nekaj desetletij v glavnem enake nadloge kot Sveto rimsko cesarstvo oziroma preostalo Evropo. Poleg turških vpadov, ki so kot posebna oblika vojne prizadeli v 15. in 16. stoletju predvsem Štajersko in Kranjsko ter

v 17. stoletju Prekmurje, so notranje vojne in vojne s krščanskimi sosedi pustošile slovensko ozemlje zlasti v drugi polovici 15. stoletja, manj pa še v začetku 16. in v začetku 17. stoletja. Kriza agrarnega gospodarstva, ki je potekala hkrati z najhujšimi vojnimi nesrečami, je odrinila na družbeni rob velik del kmečkega prebivalstva, notranja cerkvena kriza in neprepričljiva cerkvena praksa pa tudi nista več zagotavljali človeku duhovne gotovosti in jasne politične usmeritve. Intenzivno sta seveda vplivala na politično in duhovno stvarnost slovenskega ozemlja tudi verski razkol in skoraj polstoletna uveljavitev protestantizma v drugi polovici 16. stoletja. Zlasti verski razkol je spodbujal strah pred razpršitvijo verske enotnosti povsod po Evropi in tako tudi pri nas. Po zmagoviti protireformaciji in razbohotenem baroku v 17. stoletju pa so ekscentrične oblike kontrastirane družbe spremljale še precejšnje epidemije, ki so desetkale prebivalstvo povsod, še zlasti na Štajerskem. V tem časovnem okviru, v katerem se je oblikoval tudi nov politični koncept razumevanja in delovanja države, je potekalo odstranjevanje oziroma izločanje tistih družbenih skupin in njihovih družbenih konceptov, ki so dejansko ali pa samo navidezno ogrožali cerkveno in laično oblast. Šlo je za sovražnike družbene elite, za sovražnike tistih, ki imajo oblast – torej za sovražnike »države«. Leta 1522, ko je v Nemčiji protestantska reformacija prestopila prag v protestantizem, je na primer neki dominikanec sestavil Katalog herezij (Catalogus haereticorum), v katerem je naštel kar 458 herezij, sovražnih zahodni krščanski cerkvi. Na Slovenskem so v tem časovnem loku, ki ga označujemo kot prehod iz srednjega v novi vek, ne da bi se spuščali v ozadja in pomembne razlike, na različne načine odstranili in pregnali najprej Jude konec 15. in v začetku 16. stoletja, potem pa izkoreninili sekto prekrščevalcev v prvi polovici 16. stoletja, v 80-ih 16. stoletja pa so začeli preganjati sekto novih štifitarjev (skakačev, »martrarjev«), ki so jo v naslednjih štiridesetih letih tudi popolnoma zatrli.

Celo obdobje 15. in 16. stoletja pa je potekal boj med seboj povezane (bodisi katoliške ali protestantske) cerkvene in laične oblasti proti najbolj nenavadni vrsti notranjih sovražnikov, to je proti čarovnicam in čarovnikom. Vse do začetka 17. stoletja so

bili ti procesi redki, potem pa so v drugi polovici 17. stoletja izbruhnili razsežno in z veliko intenzivnostjo. Lahko bi rekli, da so bili do druge polovice 17. stoletja izločeni vsi prejšnji sovražniki oblasti, in kot velja po pravilu avtoritarne in totalitarne oblasti, si je bilo treba sovražnike, če jih ni dovolj, izmisliti. In čarovnice so bile dejansko plod s strahom obsedene domišljije.

Matevž Košir nam v enem delu svoje študije predstavi kronologijo čarovniških procesov na Slovenskem od 15. stoletja pa do srede 18. stoletja, od prvega procesa leta 1427 do zadnjega leta 1746. V tem dolgem obdobju sega vrhunec čarovniških procesov prav v zadnjo tretjino 17. stoletja. V kronološkem pregledu, ki mu je dodan še potek »velikega paničnega pregona« čarovnic v Poljanah ob Kolpi, kjer so v osmih letih (od 1691–1699) zažgali najmanj 60 oseb, pa ne gre le za naštevaje procesov, ampak so navedeni kraji, prizadete osebe, očitana jim dejanja in njihova priznanja ter njihove tragične usode. Ta kronološki del študije nam veliko pove tudi o žrtvah samih, ki ostanejo v zgodovini po navadi neme in anonimne, enako pa tudi o svetu storilcev in ne nazadnje o razširjenosti praznoverja in strahu pred čarovnicami. Ob opisih mučenj, ki so največkrat prispevala k temu, da se je »čarovnica« identificirala z rabljevim interpretacijskim vzorcem, pa se nehote spomnimo na podobna dogajanja na stalinističnih montiranih procesih v našem stoletju.

V prvem delu Koširjevega besedila, razdeljenega na dve poglavji, dobimo najprej vpogled v to, kako in na kakšnih podlagah je nastajala podoba večše-čarovnice pri ljudeh na slovenskem ozemlju, kako se je ta podoba spreminjala od tiste, ko je ženska lahko obvladovala hudiča in je delal po njenih ukazih, do tiste, prevladujoče v 17. stoletju, ko je postal hudič gospodar in osrednja oseba na sabatih, ki naj bi se dogajali na vrhovih – Klek, Slivnica, Rogaška gora in še kje. V drugem poglavju z naslovom Sodna praksa pri zatiranju čarovništva izvemo o pravnih podlagah za čarovniške procese, privilegiranih deželskih sodiščih, ki so imela pravico do krvnega sodstva, in nepriviligiranih, ki so krvne sodnike klical, pa o tem, kako so na procesih sodelovali sodnik, pisar, krvnik, njegovi hlapci in sodni prisledniki, ki so bili ljub ugledu, ki naj bi ga imeli, le – bolj prestrašeni kot prepričani – potrjevalci sodniko-

ve volje. Avtor nas tako vodi od aretacije osumljenega in njegovega izročitve sodniku, načinov zaslišanja in ugotavljanja čarovništva s preskusi, od mučilnih tehnik in orodij do krutosti, ki so zadele obsojence, do sodbe, njene izvršitve in zelo natančnega stroškovnika celotnega procesa, ki ga je izdal krvni sodnik zase in za svoje pomagače po opravljanjem delu. Seveda obtoženke oziroma obtoženci, ki so bili vsi, razen zelo redkih izjem, iz nepriviligiranih slojev (mali kmetje, viničarji, berači, potepuhi itd.), niso imeli v samem procesu praktično nikakršne možnosti. Znašli so se sami, prestrašeni, ubogi in seveda z nikakršnim duhovnim obzorjem, pred običajno zelo dobro izobrazeno in pravno podkovano osebo, ki je bila največkrat hkrati v eni osebi tožilec, sodnik in zasliševalec. Med takimi »kompletnimi« osebnostmi, ki so na čarovniških procesih pogosto tešile svoja sadistična nagnjenja, je bil, če kot zanimivost omenimo, eden najbolj krutih Janez Jurij Hočevar. Bil je doktor prava, sicer pa skladatelj in astronom ter član Academie philharmonicorum in Academie operosorum, v kateri mnogi vidijo predhodnico današnje SAZU. Kot član teh delovnih čebel si je nadel zanimivo akademsko ime Candidus – Čisti.

Na čarovniških procesih, ki so v glavnem potekali na Kranjskem in zlasti na Štajerskem, ne pa na Primorskem, je zgorelo med 300 in 400 oseb, od tega kar štiri petine žensk. Zanimivo je, da je bilo to razmerje v sosednjih pokrajinah, v Furlaniji, v Zgornji, Spodnji Avstriji ter na Salzburškem, drugačno – obsojeno je bilo približno enako število moških in žensk. Posebnost se kaže tudi v tem, da ko je v Evropi zažiganje čarovnic veljalo že za znak družbene zaostalosti, se je pri nas šele dodobra razplameno. Konec 17. stoletja so na Štajerskem kot prispevek k ugašajočemu evropskemu praznoverju izumili poseben »čarovniški stol« – mučilno napravo, na kateri je precej »čarovnic« od bolečin zblaznelo in tudi umrlo.

Študija Matevža Koširja je narejena na podlagi obsežne tuje in razpršene domače literature ter na arhivskem gradivu. Prav to gradivo dejansko pomeni sramoto nekega zgodovinskega obdobja, toda ker čarovniški procesi v tisti dobi niso veljali za sramotne, ampak za normalne in za sestavni del vsakdanjega boja proti strahu in grozi, ki sta

obsedala človeško domišljijo, so se arhivi do določene mere ohranili.

Knjiga Marjete Tratnik Volaskove in Matevža Koširja je na eni strani grozljiva podoba dela naše preteklosti, na drugi pa nas opozarja na našo zmožnost biti strpen. Ne nazadnje smo vse do danes priče iskanju »sovražnikov« in različnim »lovom na čarovnice«. Če parafraziramo neko misel, izrečeno ob obravnavi podobne teme, potem je upati, da vsaj tisti, ki bodo to dobro napisano in strokovno utemeljeno knjigo prebrali, ne bodo več hoteli iskati čarovnic. Žal jim bo celo za tistimi, ki so jih iskali drugi. Še bolj pa jim bo žal za tistimi, ki so jih našli.

Vasko Simoniti

MARTIN POWELL, JONATHAN SOLITY

Učitelj ima nadzor

(Educa, Nova Gorica, 1994, str. 164)

V zadnjem času je bilo izdanih mnogo pedagoških publikacij številnih avtorjev. Ne le naših, temveč tudi tujih. Ena izmed takšnih publikacij tujih avtorjev, ki me je pri branju osebno zelo prevzel z dragocenimi mislimi tudi za učitelja družboslovja, je publikacija avtorjev Martina Powlla in Jonathana Solityja. Avtorja sta ji po mojem mnenju zelo upravičeno dala naslov Učitelj ima nadzor. Ne le da so v publikaciji, kot že povedano, zelo dragocene misli, ki jih je treba uresničiti v družboslovni pedagoški praksi, ampak je publikacija tudi takšna, da kar spodbuja k nadaljnjim razmislekom, razmislekom, ki se lahko osredotočajo na mnoga vprašanja. Ta so: kako sleherno pedagoško delo opravljati bolje, bolj kakovostno? Učitelja družboslovja delo tudi sili v preiščevanje o tem, zakaj je sploh postal učitelj. Kdo je tisti, ki navdihuje učitelje (tudi družboslovja) za učiteljevanje? Zakaj so sploh postali učitelji? Kako naj se samospoznava? Kako naj, če se izrazim z besedami samih avtorjev, razvozlavajo »lastno šifro«? Kateri psihološki dejavniki oblikujejo njihovo

vo življenje? Kakšen je njihov osebni svet? Kako naj učitelji (družboslovja) komunicirajo, vrednotijo? In še bi lahko naštevali.

Zadržimo se nekoliko pri sicer zelo težnem vsebinskem strukturnem prikazu publikacije. Sestavljajo jo kar štirje veliki deli, poleg seveda tudi uvoda.

V prvem delu publikacije je govor o vsebinah, kot: nadzor izobraževanja; perspektive kurikulumu, psihologija in kurikulum. V drugem o vsebinah, opredeljenih kot: vrednote; miti, obredi in običaji v izobraževanju; kako doseči uporabnost jezika. V tretjem so tematizirane vsebine: perspektive učiteljev in otrok; osebni svet učiteljev; razumeti učitelje; odkrit pogovor. In četrti del prinaša razmisleke o zelo motivirajoči vsebini. Le-ta je opredeljena kot: navdihniti učitelja.

Upam si reči, da že pravkar navedeni, čeprav bežni vsebinski strukturni prikaz publikacije potrjuje, da so v njej obravnavane zelo aktualne vsebine, s katerimi mora biti seznanjen učitelj družboslovja. V današnjem času jih mora nujno poznati. Še posebej so to vsebine, ki bi jih opredelila kot komunikacijske, izobraževalne, vrednotne, psihološke, sociološke. V nadaljevanju naj podkrepim svojo temeljno trditev. Podkrepitev bo temeljila na prikazu samo nekaterih vsebin, ki so za učitelja družboslovja izjemnega pomena.

Ta naj se zaveda, da je potrebno ravnatežje med njegovo avtonomnostjo in odgovornostjo. In tudi nenehno naj se samospoznava. Nenehno naj objektivno kritično presoja dosežke svojega lastnega pedagoškega dela. Skratka, kar celoviteje naj razume svojo vlogo v izobraževanju, kajti nad nedoslednim učiteljem se nihče ne navdušuje. Zaveda naj se tudi tega, da je to, kar uči, in način, kako poučuje, tesno povezano z njegovimi vrednotami. Še posebej družbena znanja vsebujejo vrednotne elemente.

V delu je težišče na obravnavi tako imenovane razvojne vloge učitelja. Zakaj? Zaradi tega ker mora biti po mnenju avtorjev učiteljev cilj nenehno kakovostno razvijanje same pedagoške prakse. Pa tudi učenčeve izkušnje.

Pomembno opozorilo za učitelja družboslovja je tudi, da mora sprejemati še drugačne rezultate pedagoškega procesa, ne le pričakovane. Sleherna pedagoška situacija je enkratna, neponovljiva. Je situacija, ki vse-

buje tudi slučajnosti in ne le samo načrtovano.. Kajti drugače bi bila tudi kakovost življenja v razredu osiromašena, če »učitelj ne bi bil pripravljen odstopiti od vnaprej načrtovane lekcije, kadar se za tak korak pokaže potreba« (str. 61).

Zelo smiselno za učitelja družboslovja je tudi, da si prebere vsebine o retoriki. Po mnenju avtorjev retorika še ni dobro zažive-la v realnosti. Ni se še tudi uveljavila v širši pedagoški praksi. Osebo bi še pridala, da se še tudi ni uveljavila v družboslovni pedagoški praksi.

Tudi mimo tistega dela publikacije učitelj družboslovja ne more, v katerem avtorja govorita o vrednotah. Rečeno konkretnije, v katerem avtorja razmišljata, kaj je sploh vrednota in kako se ta pojav izraža na različnih ravneh. Ta pojav, vrednota, določa prakso. Tako kot so vrednote pomembne v poslovnem svetu, imajo velik pomen tudi v izobraževanju. Na področju, ki je politične narave. Izobraževanje je politična zadeva. Izobraževalni sistem mora jasno opredeliti svoje vrednote. Izobraževanje je zelo veliko opravilo, velik posel. Šola je (tudi) oblika socialnega inženiringa.

Avtorja, kot je bilo že opozorjeno, govorita o vrednotah. Še posebej poudarjata vprašanje, kako se le-te prisotne v razredu. To vprašanje je še posebej aktualno za učitelja družboslovja. Namreč, družboslovne vsebine so takšne, da imajo za učenčevo osebnost možne vrednotne učinke. Učitelj mora kritično uvideti povezavo med prakso in svojimi vrednotami.

V publikaciji je tudi prisotno sociološko, antropološko, komunikološko (sploh pomembno) sporočilo. To se glasi: »Moč jezika je neizmerna« (str. 95). Prav jezik je sredstvo, ki se (tudi) uporablja pri poučevanju. Individualni jezik učitelja izraža njegov osebni stil. Osebni jezikovni stil učitelja je njegov dosledni predstavljaev. Z jezikom lahko dosežemo najrazličnejše učinke, takšne in drugačne. Lastnost jezika je tudi, da je temelj za mišljenje, pa mehanizem za nadzor kulture. Zaradi izrednega pomena jezika moramo imeti do njega skrbnejši pristop. Skrbnejši pristop moramo imeti do tega, kako jezik uporabljamo sami in kako ga uporabljajo drugi.

Zanimivi so pogledi avtorjev na sam razred. Ta je prostor za različne konstrukcije vsakodnevnih dogodkov. Učitelji pa lah-

ko še bolje razumejo šolske dogodke, če spoznajo pomen konstrukcijskega alternativizma. Vsak šolski dogodek je namreč mogoče pojasnjevati na različne načine.

Danes je še predvsem za učitelja družboslovja pomembno, da sestavi kurikulum, ki temelji na postavljanju vprašanj in ne na poučevanju že znanih dejstev. Seveda mora biti učiteljevo postavljanje vprašanj logično, razumsko. Pomembno za učitelja družboslovja pa je tudi, da znova pretehta svoje vedenje in razloge, zakaj je sploh postal to, kar je postal. To je učitelj družboslovja. Tudi ta se vedno srečuje v življenju z igrami. »V življenju se vedno srečujemo z igrami« (str. 138). In, kaj je vzrok tega?« Vzrok naših iger so določene osnovne potrebe, ki jih imamo (str. 139).

Toda zelo pomembno je, da je učitelj družboslovja odkrit do sebe in tudi v odnosih z drugimi. Danes je zelo pomembno, da zna prevzemati odgovornost za kakovost odnosa. Sploh je namen dela avtorjev spodbuditi učitelje k večjemu nadzoru lastne profesionalne prakse. Učitelj (družboslovja) pa mora biti optimist: glede otrok, ljudi, moči izobraževanja. Skratka, imeti mora zaupanje v druge, v njihove motive in resnicoljubnost. Imeti mora obrambno držo, s katero lahko opazuje svet. Sploh je moč poznavanje samega sebe. Pri tem avtorja poudarjata, da ni njun namen propagiranje psihoanalize. Toda nujno je razvozlati »lastno šifro«. »Proces, da stopite v stik s samim seboj, ni enostaven« (str. 153).

Vse znanje, osebno kot tudi javno, je socialno določeno. Znanje ni nevtrarno. In če je to tako, naj se učitelj družboslovja vedno zamisli nad tem, katera znanja (in kako) daje mlademu človeku. Kajti, »voditi mlade ljudi, vplivati na njihov čustveni in socialni razvoj, obenem pa imeti nezaupljiv pogled na druge, bi bilo za mlade ljudi uničujoče in mora za učitelja« (str. 154).

Bertold Brecht je rekel, da je knjiga orožje, zato jo je smotno vzeti v roke. In prav Brechtov izrek naj bi se pri učiteljih družboslovja čim prej uresničil. To je moja želja.

Alojzija Židan

Predstave srednjeveškega zahoda

JACQUES LE GOFF: SREDNJOVEKOVNI IMAGINARIJ

(Izdanja Antibarbarus; Zagreb; 1993; 338 strani; 247,50 kun)

Zgodovinska periodizacija krajših ali daljših obdobij preteklosti praviloma sledi logiki *diferenciranja* od prejšnjega stanja, ki ima (lahko) tudi ideološke razloge. Prejšnja faza je v imaginariju, torej načinu (samo)predstavljanja nove ureditve prezirljivo prikazana kot manjvredna, nepopolna, slaba, mračna itn. zgolj da bi se izpostavili imenitnost, odličnost, pozitivno presojanje novega *najboljšega izmed svetov*. Glorificiranje obstoječega gre vstric z retroaktivnim označevanjem in vrednotenjem njegovih predstopenj. V obnebu zahodne civilizacije vlada – pod implicitnim ali eksplicitnim vplivom krščanskih trojnih delitev – nagnjenost k trodelni razdelitvi svetovne zgodovine: dialektični tok pelje od izgubljenega raja preko njegovega nasprotja, mračnega in mučnega obdobja, v novo blaženo dobo.

Čeprav so pojem *srednji vek*, *media aetas* izumili že italijanski humanisti iz druge polovice 15. stoletja, je bil v okviru evropskega zgodovinopisja sistematično vpeljan šele s 17. stoletjem: 1660. leta z Georgesom Hornom iz Leidna, 1678. s Charlesom du Fresne Du Cangejem in 1688. s Christophejem Cellariusom iz Halleja. Pejorativni predznak, ki ga je takrat to obdobje pridobilo, se je ohranilo še dolgo. Srednji vek kot *Dark Ages* naj bi pomenil zakrnitev, antitetični korak nazaj od idealizirane antike, katere vrednote naj bi se reanimirale šele z *novim* vekom. Šlo naj bi preprosto za nekakšen teman tunel med dvema bleščečima obdobjema.

Medievalist Jacques le Goff, eden najvidnejših predstavnikov nove šole francoskega zgodovinopisja, *nouvelle histoire*, član tretje generacije zgodovinarjev, zbranih okoli revije *Analles*, ponuja tudi v tej zbirki esejev drugačno vizijo srednjeveške zgodovine. Gre za vsebinsko nadaljevanje njegovega

prejšnjega zbornika, ki ga poznamo tudi v slovenskem prevodu iz leta 1985, namreč *Za drugačen srednji vek*. Tokrat se loteva analiziranja različnih vidikov družbenega in religioznega predstaviteljstva tega časa, saj je mogoče – po njegovih besedah – prav s preučevanjem imaginarnega neke družbe *priti v srž njegove zavesti in zgodovinskega razvoja*. Jasno zavrača dve enako izkrivljeni sliki o srednjem veku: tako tisto o mračnem obdobju kot tisto o srednjem veku kot zlategem obdobju enodušne privrženosti krščanski veri in stabilne družbene urejenosti, v kateri je vsakdo vedel, kam sodi in zakaj (torej s podobo, na katero se je sklicevala tako romantika kot nekateri političnoreligiozni in nacionalistični totalitarizmi 20. stoletja).

Le Goff zatrjuje, da zahteva zgodovina imaginarnega – bolj kot druge – zasledovanje trajnih procesov in dinamizma obstojnih sosledij dogodkov. Zato predlaga dolgotrajni, *zelo dolgotrajni srednji vek, katerega temeljne strukture le počasi evoluirajo od 3. do 19. stoletja*: v njem so se srečevala in povezovala izročila judovsko-krščanske, grško-rimske, poganske kulture in »tradicionalno« izročila domače kulture. V srednji vek evropskega Zahoda vključuje pozno antiko, zgodnji srednji vek (od 8. do 10. stoletja), srednji oz. razviti do polovice 14. stoletja (ko je Evropo zadela prva velika epidemija črne kuge), nato pozni srednji vek in zgodnji novi vek, *moderno dobo*. Skupni prepoznavni značilnosti sta bili predvsem fevdalni *estat* oz. *ordo*, ostra hierarhična razplastitev družbe po božjih postavah ter funkcionalna delitev na *oratores*, *bellatores* in *laboratores*; in kvaziprežetost celotnega srednjeveškega življenja in predstaviteljstva s krščansko doktrino. Torej dvojna oblast *imperija* in *sacerdotija*. Prelomnico z novejšo zgodovino so predstavljali procesi, povezani z industrijsko revolucijo, svetovno prevlado Evrope (ki jo je dosegla z *ladjami*, *podjetniki*, *vojaki* in *misijonarji*) in s krepitvijo politične demokracije. Šele ti so – kljub tradiciji – ustvarili neki zares nov svet.

Eseji so povezani v šest različnih tematskih sklopov. Najprej se avtor loti čudežnega, ki je v samem središču srednjeveškega imaginarnega. Najde ga tako v visoki kulturi, dvorskih romanih in viteških povestih, v čudežnih sposobnostih francoskih (in tudi angleških) kraljev, v političnem mitologizir-

ranju porekla posameznih plemiških rodbin kot v predstavah o deželi obilja oz. narobe svetu. Čudežno je tako pomenilo tudi eno od oblik odpora vladajočemu pravoverju krščanske religije. Naslednji sklop petih esejev zadeva pomen časa in prostora v srednjeveškem predstaviteljstvu. Na Zahodu je *gozd* prevzel mesto, ki ga je na Vzhodu imela *puščava*: postal je tako zatočišče puščavnikom, menihom in samotarskim iskalcem božje resnice, kraj skušnjave, metafizičnega boja med dobrim in zlim, zaklonišče za poganske kulte, kot prostor odpadnikov, pustolovcev in zločincev. Le Goff opozarja na globoke spremembe duhovnih in intelektualnih osnov krščanstva oz. celotne tedanje družbe v 12. in 13. stoletju: splošno uvedbo spovedi, drugačen, bolj življenjski način pridiganja, konstituiranje sistema sedmero sakramentov, aritmetizacijo (tudi duhovnega) življenja, novo zanimanje za zemeljsko in onstransko geografijo (posebej za purgatorij), opuščanje *zavračanja sveta* (*contemptus mundi*), razmah institucionalizacije življenja in razcvet mest.

Avtor v III. sklopu obravnava predstave o telesu. Po eni strani je bilo telo v srednjem veku ena najbolj uporabljanih metafor za družbo in svet kot celoto, tudi v smislu njegovega neizogibnega propadanja. Drugič, v uradni krščanski doktrini je prevladoval odkriti gnus nad človekovim telesom, ki je kulminiral v njegovih seksualnih vidikih; zlasti pri ženski, katere telo naj bi bilo za hudiča izbrano mesto. Za srednjeveške zahodnjake je bila izvorni greh človeštva prav spolnost. In tretjič, telesne hibe in »okrivljujoče« bolezni (gobavost, božjast, kuga) so bile simbolične kazni za grehe in napovedovale skorajšnji somrak človeštva. Med 10. in 14. stoletjem so bili glede telesa pomembni zlasti trije procesi: gregorijanska reforma s seksualno delitvijo vernikov na duhovnike in laike, monogamni zakonski model in uvrščanje spolnih grehov kot grehov pohote med sedem glavnih človeških grehov.

Pogum, čast in ljubezen so bili v srednjem veku trije pomembni *življenjski elementi* (Johan Huizinga), ki so doživljali tudi umetniške obdelave. *Književnost in imaginarno* je naslov IV. teme, v kateri avtor najprej naskicira analizo dvorskega romana v stihih *Yvain* ali *Vitez z levom* Chretien de Troyesa s konca 12. stoletja. Dalje ga zanimajo

oblačilni in prehranski kodi, urbana metaforika oz. predstave o mestih ter vojaškem osvajanju le-teh in opisovanje ter vrednotenje turnirskih podvigov v francoski književnosti visokega srednjega veka. Drugi tematski sklop obravnava sanje, ki so bile v srednjem veku prizorišče spopada med bogom in hudičem za človekovo rešitev ali pogubo.

Zadnji esej nekako presega okvirje razmišljanja o srednjeveškem imaginarnem, saj se loteva dosti širše zamisli: naznanja povratek zanimanja za politično zgodovino, toda v povsem drugačni perspektivi kot do zdaj. Gre namreč za »politično- zgodovinsko antropologijo«, ki raziskuje manifestacije in bistvo pojma »moči«: torej analizira politične pojave, dejavnike, ureditve, strukture,

osebnosti, obrede, obnašanja, simbole ipd. z antropološkega in sociološkega vidika. Jacques Le Goff pravi, da tako politična antropologija kot politična sociologija pomagata politični zgodovini in jo dopolnjujeta. Taka primerjalna zgodovina si izposoja metode antropologije ali zgodovinske religijologije. »Nova«, pomlajena politična zgodovina torej ni niti *hrbtenica* celotni zgodovini, kot je bila v klasični zgodovinski perspektivi, niti njeno *slepo črevo*, kot so jo videli nekateri Analovci, ampak njeno *jedro*. Kot takšna pa je bila, je in bo ostala, tako zatrjuje avtor, glavno področje njegovega raziskovanja.

Mitja Velikonja

0 ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA.
KNJIŽNICARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

U II 17831 a-c, d
ČU II 17831

COBISS. ATLAS : Priročnik za uporabnike / [izdal] Institut informacijskih znanosti. – Maribor : Institut informacijskih znanosti, cop. 1993
ČU IV 3001

COBISS. ATLAS : Žepni priročnik za uporabnike / [izdal] Institut informacijskih znanosti, IZUM. – Maribor : Institut informacijskih znanosti, IZUM, cop. 1994
ČU 17947 a-c, d

FACHTAGUNG in Leipzig veranstaltet vom Deutschen Presserat und der Friedrich-Ebert-Stiftung (1991; Leipzig) Ethik des Journalismus / Fachtagung in Leipzig veranstaltet vom Deutschen Presserat und der Friedrich-Ebert-Stiftung 3.-6. März 1991. – Leipzig : F. Ebert, 1992
II 17800

GOODWIN, Gene: Groping for ethics in journalism / Gene Goodwin and Ron F. Smith. – Ames : Iowa State University Press, 1994
II 17780

HARRIS, Geoffrey: Practical newspaper reporting / Geoffrey Harris and David Spark. – Oxford [etc.] : Focal Press, 1993
II 17836 a

HAUSMAN, Carl: Crisis of conscience : perspectives on journalism ethics / Carl Hausman. – New York : HarperCollins Publishers, 1992
II 17778

JOURNALISM ethics : why change? / edited by Doug Ramsey and Dale Ellen Shaps. – Los Angeles; Washington; New York : Foundation for America Communication : Carl B. and Florence E. King Foundation : The Dallas Morning News, 1986
II 17797

MEYER, Philip: Ethical journalism : a guide for students, practitioners, and consumers / Philip Meyer. – Lanham; New York; London : University Press of America, 1991
II 17775

PATTERSON, Philip: Media ethics : issues and cases / Philip Patterson, Lee Wilkins. – Madison; Dubuque : Brown & Benchmark, cop. 1994
II 17772

PIPPERT, Wesley G.: An ethics of news : a reporter's search for truth / Wesley G. Pippert. – Georgetown : Georgetown University Press, 1989
II 17815

STRENTZ, Herbert: News reporters and news sources : accomplices in shaping and misshaping the news / Herbert Strentz. – Ames : Iowa State University Press, 1989
II 17776

ŠUEN, Matjaž: Preiskovalno novinarstvo / Matjaž Šuen. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. – (Knjižna zbirka Profesija)

1 FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA.

BEAUCHAMP, Tom A.: Principles of biomedical ethics / Tom L. Beauchamp, James F. Childress. – New York; Oxford : Oxford University Press, 1994

BRUN, Jean: L'Europe philosophe : 25 siècles de pensée occidentale / Jean Brun. – Paris : Stock, 1991. – (Clefs de l'histoire)
III 3818

DAUGHTERING and mothering : female subjectivity reanalysed / edited by Janneke van Mens-Verhulst, Karlein Schreurs and Liesbeth Woertman. – London; New York : Routledge, 1993
II 17802 a

DEATH, dying & bereavement / edited by Donna Dickenson and Malcolm Johnson. – London; Newbury Park; New Delhi : The Open University : Sage, 1993
II 17786

DIPROSE, Rosalyn: The bodies of women : ethics, embodiment and sexual difference / Rosalyn Diprose. – London; New York : Routledge, 1994
II 17801

DONALDSON, Margaret: Children's minds / Margaret Donaldson. – London : Fontana Press, 1987
17938

FREUD, Sigmund: Tri razprave o teoriji seksualnosti / Sigmund Freud. – Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995. – (Studia humanitatis)
17957

JANICAUD, Dominique: Powers of the rational : science, technology, and the future of thought / Dominique Janicaud. – Bloomington; Indianapolis : Indiana University Press, 1994. – (Studies in continental thought)
III 3805

PERUŠ, Mitja: Vse v enem, eno v vsem : možgani in duševnost v analizi in sintezi / Mitja Peruš. – Ljubljana : DZS, 1995
II 17771

2 VERSTVO. TEOLOGIJA.

DUPRONT, Alphonse: Puissances et latences de la religion catholique / Alphonse Dupront. – Paris : Gallimard, 1993. – (Le debat)
17940

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED.

INTERNATIONAL Conference on Statistics and Methodology (1993; Bled) : Contributions to metho-

- dology and statistics : proceedings of the International Conference on Statistics and Methodology, Bled, Slovenia, September 13 - 15, 1993 / edited by Anuška Ferligoj and Anton Kramberger. - Ljubljana : Faculty of Social Sciences, 1995. - (Metodološki zvezki)
U 17207 - 10 a
ČU 17207 - 10
- PELTO, Pertti J.: Anthropological research : The structure of inquiry / Pertti J. Peltto, Gretel H. Peltto. - Cambridge; New York; Melbourne : Cambridge University Press, 1993
II 17810
- 304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA. SOCIALNA POLITIKA IN REFORME. SOCIOGRAFIJA.
- PAYMENTS for care : A comparative overview / Adalbert Evers, Marja Pijl, Clare Ungerson eds. - Aldershot [etc.] : Avebury, 1994. - (Public policy and social welfare)
II 17214 - 16
- 311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA.
- JOHNSON, Richard A.: Applied multivariate statistical analysis / Richard A. Johnson, Dean W. Wichern. - Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1992
ČU III 3817
- 316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE. PREDMET. SMERI.
- BOUDON, Raymond: Dictionnaire critique de la sociologie / Raymond Boudon, Francois Bourricaud. - Paris : Presses Universitaires de France, 1994
Č III 3809
- GOSAR, Andrej: Za nov družbeni red : Sistem krščanskega socialnega aktivizma / Andrej Gosar. - Celje : Mohorjeva družba, 1994. - (Znanstvena knjižnica. N. s.)
13286 - 27
- KEY concepts in communication and cultural studies / Tim O'Sullivan .. [et al.]. - London; New York : Routledge, 1994. - (Studies in culture and communication)
17863 a, b
Č 17863
- WAGNER, Peter: A sociology of modernity : liberty and discipline / Peter Wagner. - London; New York : Routledge, 1994
II 17773
- 316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA, PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA
- BABBIE, Earl R.: What is society? : Reflections on freedom, order, and change / Earl R. Babbie. - Thousand Oaks, California [etc.] : Sage, 1994. - (The Pine Forge press social science library)
II 17808
- HABERMAS, Jürgen: The past as future / Jurgen Habermas. - Cambridge : Polity Press, 1994
II 17814
- HAFERKAMP, Hans: Soziologie der Herrschaft : Analyse von Struktur, Entwicklung und Zustand von Herrschaftszusammenhang / Hans Heferkamp. - Opladen : Westdeutscher Verlag, 1983. - (Studienbücher zur Sozialwissenschaft)
II 13836 - 48
- INGLEHART, Ronald: Culture shift in advanced industrial society / Ronald Inglehart. - Princeton : Princeton University Press, 1990
U II 16915
ČU II 16915 a
- KALANJ, Rade: Modernost i napredak : studija / Rade Kalanj. - Zagreb : Izdanja Antibarbarus, 1994. - (Biblioteka Electa)
17952
- NOVAK, Mojca: Dober dan, revščina : Dejstva, pristopi, politike / Mojca Novak. - Ljubljana : Socialna zbornica Slovenije, 1994. - (Zbirka Socialni izzivi)
II 17777
- SHAW, Martin: Global society and international relations : sociological concepts and political perspectives / Martin Shaw. - Cambridge; Oxford; Cambridge, MA : Polity Press, 1994
II 17811
- SKOCPOL, Theda: Social revolution in the modern world / Theda Skocpol. - Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1994. - (Cambridge studies in comparative politics)
II 17809
- SOCIAL movements : critiques, concepts, case-studies / edited by Stanford M. Lyman. - Houndmills [etc.] : MacMillan, 1995. - (Main trends of the modern world)
II 17798
- SULLIVAN, Michael: The politics of social policy / Michael Sullivan. - New York [etc.] : Harvester Wheatsheaf, 1992. - (Studies in sociology)
II 17293 a
- 316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ
- DISPLACEMENTS : Cultural identities in question / edited by Angelika Bammer. - Bloomington; Indianapolis : Indiana University Press, 1994. - (Theories of contemporary culture)
II 17799
- ELIAS, Norbert: The civilizing process / Norbert Elias. - Oxford; Cambridge : Blackwell, 1994
II 17826
- MACQUAIL, Denis: Communication models : for the study of mass communications / Denis McQuail, Sven Windahl. - London; New York : Longman, 1993
17949
- The MEDIA in Western Europe : The Euromedia handbook / Euromedia research group, editor Bernt Stubbe Ostergaard. - London; Newbury Park; New Delhi : Sage, 1992. - (Sage communications in society)
II 17848

- SILVERSTONE, Roger: Television and everyday life / Roger Silverstone. – London; New York : Routledge, 1994
II 17818
- SPLICAL, Slavko: Media beyond socialism : Theory and practice in East-Central Europe / Slavko Splichal. – Boulder; San Francisco; Oxford : Westview Press, 1994. – (International communication and popular culture)
II 17817
- 32 POLITIČNE VEDE. POLITIČNE ORGANIZACIJE
NOTRANJA POLITIKA STRANKE IN GIBANJA.
- ANDRAIN, Charles F.: Political protest and social change : Analyzing politics / Charles F. Andrain and David E. Apter. – Houndmills [etc.] : MacMillan, 1995
II 17813
- BLINKHORN, Martin: Mussolini in fašistična Italija / Martin Blinkhorn. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Mala edicija ZPS)
U 17955 – 1/95 a-c, d, e
ČU 17955 – 1/95
- BRIDGES, Thomas: The culture of citizenship : inventing postmodern civic culture / Thomas Bridges. – Albany : State University of New York Press, 1994. – (Sunny series in social and political thought)
II 17784
- BROWN, Alan: Modern political philosophy : Theories of the just society / Alan Brown. – London [etc.] : Penguin Books, 1990
17943
- BUDGE, Ian: Parties and democracy : Coalition formation and government functioning in twenty states / Ian Budge and Hans Keman. – Oxford [etc.] : Oxford University Press, 1993. – (Comparative European politics)
II 17851
- DEFINING and measuring democracy / edited by David Beetham. – London; Thousand Oaks; New Delhi : Sage, 1994. – (Sage modern politics series)
II 17582 – 36
- DIZIONARIO delle idee politiche / diretto da Enrico Ber-
ti e Giorgio Campanini. – Roma : Ave, 1993
Č II 17849
- FRAZER, Graham: Zhirinovskiy : The little black book : Making sense of the senseless / Graham Frazer and George Lancelle. – London [etc.] : Penguin Books, 1994
17944
- GEARY, Dick: Hitler in nacizem / Dick Geary. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Mala edicija ZPS)
U 17955 – 3/95 a-c, d, e
ČU 17955 – 3/95
- HRIBAR, Tine: Slovenci kot nacija : Soočanja s sodobniki / Tine Hribar. – Ljubljana : Enotnost, 1995
17936 a
- IGNAZI, Piero: L'Estrema destra in Europa / Piero Ignazi. – Bologna : il Mulino, 1994. – (Contemporanea)
17937 – 70
- INTERNATIONAL theory : Critical investigations / edited by James Der Derian. – Houndmills [etc.] : MacMillan, 1995
II 17812
- KAVANAGH, Dennis: Consensus politics from Atlee to Major / Dennis Kavanagh and Peter Morris. – Oxford; Cambridge : Blackwell, 1994. – (Making contemporary Britain series)
II 17806
- KELLY, A. V.: Education and democracy : Principles and practices / A. V. Kelly. – London : P. Chapman, 1995
II 17785
- KLEGER, Heinz: Der neue Ungehorsam : Widerstände und politische Verpflichtung in einer lernfähigen Demokratie / Heinz Kleger. – Frankfurt; New York : Campus, 1993
II 17779
- The PLURALIST theory of the state : Selected writings of G. D. H. Cole, J. N. Figgis, and H. J. Laski / edited by Paul Q. Hirst. – London; New York : Routledge, 1993
II 17821
- POLICY change and learning : An advocacy coalition approach / edited by Paul A. Sabatier and Hank C. Jenkins-Smith. – Boulder; San Francisco; Oxford : Westview, 1993. – (Theoretical lenses on public policy)
II 17807
- POLITICAL issues in Britain today / edited by Bill Jones. – Manchester; New York : Manchester University Press, 1994. – (Politics today)
17939
- POLITOLOŠKI dnevi (1995; Portorož) : Interesna združenja in lobiranje : Zbornik referatov / Politološki dnevi, Portorož, 26. in 27. maj 1995. – Ljubljana : Slovensko politološko društvo, 1995
U 17948 a-c, d, e
ČU 17948
- REESE-Schäfer, Walter: Was ist Kommunitarismus? / Walter Reese-Schäfer. – Frankfurt am Main; New York : Campus, 1994. – (Reihe Campus)
17041 – 1078
- SEARLE, Geoffrey Russell: Country before party : Coalition and the idea of »National Government« in modern Britain, 1885-1987 / G. R. Searle. – London; New York : Longman, 1995. – (Studies in modern history)
II 17794
- SHAIN, Barry Alan: The myth of American individualism : The protestant origins of American political thought / Barry Alan Shain. – Princeton : Princeton University Press, 1994
III 3823
- STATE power and social forces : Domination and transformation in the third world / edited by Joel S. Migdal, Atul Kohli, Vivienne Shue. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – (Cambridge studies in comparative politics)
II 17788

ARAH, Metka: Evropska unija : Vizija političnega združenja / Metka Arah. – Ljubljana : Arah Consulting, 1995. – (Zbirka Preobrazbe)
II 17838

BEYOND national sovereignty : International communication in the 1990s / edited by Kaarle Nordenstreng and Herbert I. Schiller. – Norwood, NJ : Ablex, 1993. – (The communication and information science series)
II 17820

BRZEZINSKI, Zbigniew: Izven nadzora : Globalno vrenje na pragu 21. stoletja / Zbigniew Brzezinski. – Ljubljana : Arah Consulting, 1995. – (Zbirka Preobrazbe)
II 17839

BUZAN, Barry: People, states and fear : An agenda for international security studies in the post-cold war era / Barry Buzan. – New York [etc.] : Harvester Wheatsheaf, 1991
II 17787

CALVOCORESSI, Peter: World politics since 1945 / Peter Calvocoressi. – London; New York : Longman, 1991
II 17847

CHOMSKY, Noam: Year 501 : The conquest continues / Noam Chomsky. – London : Verso, 1994
II 17842

CRAIG, Gordon A.: Force and statecraft : Diplomatic problems of our time / Gordon A. Craig, Alexander L. George. – New York; Oxford : Oxford University Press, 1990
II 17846

GARTON Ash, Timothy: In Europe's name : Germany and the dividend continent / Timothy Garton Ash. – London : Vintage, 1994
17959

LUARD, Evan: The globalization of politics : The changed focus of political action in the modern world / Evan Luard. – Houndmills [etc.] : MacMillan, 1993
II 17850

SKOLNIKOFF, Eugene B.: The elusive transformation : Science, technology, and the evolution of international politics / Eugene B. Skolnikoff. – Princeton : Princeton University Press, 1994
II 17849

33 EKONOMSKE ZNANOSTI. GOSPODARSTVO.

An INTRODUCTION to the voluntary sector / edited by Justin Davis Smith, Colin Rochester and Rodney Hedley. – London; New York : Routledge, 1995
II 17803

MENCINGER, Jože: Gospodarski sistem in politika Slovenije / Jože Mencinger. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1995. – (Zbirka Učbeniki)
II 17845

The NONPROFIT sector in international perspective : Studies in comparative culture and policy / edited by Estelle James. – New York; Oxford : Oxford University Press, 1989. – (Yale studies on nonprofit organizations)
II 16423 a

RICHARDS, Bryan: How to pass examinations in economics / Bryan Richards. – London : Cassell, 1988
II 17782

SEDONJA, Jože: Denacionalizacija : Dodatna mnenja in stališča / Jože Sedonja, Alojz Flack. – Ljubljana : Center marketing international, 1993
17954

331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI.

EUROPEAN Commission : Employment in Europe. – Brussels; Luxembourg : European Commission : Directorate-general employment, industrial relations and social affairs, 1994
U IV 3003 a-c, d
ČU IV 3003

ZAPOSLOVANJE : Približevanje Evropi [urednika Sonja Pirher, Ivan Svetlik]. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. – (Zbirka Teorija in praksa)
U II 17424 a-c, d
ČU II 17424

339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI.

EICHENGREEN, Barry: International monetary arrangements for the 21st century / Barry Eichengreen. – Washington : The Brookings Institution, 1994. – (Integrating national economies)
II 17796

HRASTELJ, Tone: Podjetniški izzivi mednarodnega poslovanja / Tone Hrastelj. – Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1995. – (Zbirka Manager)
17942 a

IRELAND and EC membership evaluated / edited by Patrick Keatinge. – London : Pinter, 1991. – (EC membership evaluated series)
II 17804

JANČIČ, Zlatko: Marketing : Strategija menjave / Zlatko Jančič. – Ljubljana : Gospodarski vestnik : Studio Marketing, 1990. – (Knjižnica SM Univerze)
U II 16557 a-c, d-s, t-z, aa-c, dd-ii
ČU II 16557

LINTNER, Valerio: The European community : Economic and political aspects / Valerio Lintner and Sonia Mazey. – London [etc.] : McGraw-Hill, 1991
III 3822

MAAREK, Philippe J.: Political marketing and communication / Philippe J. Maarek. – London; Montrouge; Rome : J. Libbey, 1995. – (Academia research monographs)
III 3808

MAASTRICHT and beyond : Building the European Union / edited by Andrew Duff, John Pinder and Roy Pryce. – London; New York : Routledge, 1994
II 17840

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA.

BELL, John: Policy arguments in judicial decisions / by John Bell. – Oxford : Clarendon Press, 1985
II 17791

- FELTHAM, Ralph George: Diplomatic handbook / R. G. Feltham. – London; New York : Longman, 1994
 Č II 17844
- HUMAN rights : A compilation of international instruments / Centre for Human Rights. – New York; Geneva : United Nations, 1994. – (United Nations Publication)
 Č II 17852 – 1/1
 Č II 17852 – 1/2
- JUSTICE : Interdisciplinary perspectives / edited by Klaus R. Scherer. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994
 II 17805
- PAVČNIK, Marijan: Praktikum za uvod v pravoznanstvo : gradivo za vaje / Marijan Pavčnik, Anton Perenič. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1991
 II 17774
- RAVNIKAR, Edo: Udbomafija : Priročnik za razumevanje tranzicije / Edo Ravnikar. – Ljubljana : Slon, 1995. – (Odmevi časa)
 17956
- ROBERTSON, A. H.: Human rights in Europe : A study of the European convention on human rights / A. H. Robertson, J. G. Merrills. – Manchester; New York : Manchester University Press, 1994
 III 3821
- UVELJAVLJANJE političnih, državljskih, ekonomskih in socialnih pravic v pravnem sistemu Republike Slovenije : Zbornik referatov domačih strokovnjakov in ekspertov Sveta Evrope na kolokvijju dne 28. in 29. oktobra 1992, ki sta ga organizirala Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin Republike Slovenije in Direktorat za človekove pravice Sveta Evrope. Evropska socialna listina s protokolom : neuradno prečiščeno besedilo / [zbrala, uredila Jernej Rovšek in Darja Antonijevič. – Ljubljana : Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, 1994
 III 3752 a
- VUKADINOVIČ, Radovan: Diplomacija : strategija političnih pogajanj / Radovan Vukadinovič. – Ljubljana : Arah Consulting, 1995. – (Zbirka Preobrazbe)
 Č II 17837
- 36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ.
- MEANS, Robin: Community care : Policy and practice / Robin Means and Randall Smith. – Houndmills [etc.] : MacMillan Press, 1994. – (Public policy and politics)
 II 17781
- 37 VZGOJA. ŠOLSTVO. IZOBRAŽEVANJE. POUK.
- DIVJAK, Milan: Šola – morala – cerkev na Slovenskem : Pota in stranpota laičnega moralnega in družboslovnega pouka v osnovni šoli na Slovenskem : 1869–1941 / Milan Divjak. – Ljubljana : Enotnost, 1995
 17951
- ŽIDAN, Alojzija: Aktivno učenje mladih v družboslovju / Alojzija Židan. – Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1995. – (Zbirka Scripta. Didaktika)
- 51 U IV 2999 a-c, d
 ČU IV 2999
- 39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE.
- ESTES, Clarissa Pinkola: Women who run with the wolves : contacting the power of the wild woman / Clarissa Pinkola Estes. – London [etc.] : Rider, 1993
 II 17795
- 5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA. MATEMATIKA. ANTROPOLOGIJA.
- COHEN, Anthony P.: Self consciousness : An alternative anthropology of identity / Anthony P. Cohen. – London; New York : Routledge, 1994
 II 17679 a
- DAVIES, Paul: About time : Einstein's unfinished revolution / Paul Davies. – London : Viking : Penguin Books, 1995
 III 3803
- FRENCH, A. P.: An introduction to quantum physics / A. P. French, Edwin F. Taylor. – London [etc.] : Chapman & Hall, 1994. – (M.I.T. introductory physics series)
 II 17790
- The INTERNATIONAL politics of the environment : Actors, interests, and institutions / edited by Andrew Hurrell and Benedict Kingsbury. – Oxford : Clarendon Press, 1992
 U II 17843
- SYNCRETISM/ANTI-syncretism : The politics of religious synthesis / edited by Charles Stewart and Rosalind Shaw. – London; New York : Routledge, 1994. – (Anthropology. Religious studies)
 II 17841
- ZBORNİK predavanj o okolju : [Zbornik predavanj 1993/1994] / [urednica Alenka Bogovič]. – Ljubljana : KUD France Prešeren, 1995–[1995]. – (Vesela znanost)
 II 17835 a
- 65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA. UPRAVLJANJE.
- ABELL, Derek F.: Managing with dual strategies : Mastering the present, preempting the future / Derek F. Abell. – New York; Toronto : Free Press, 1993
 III 3816
- BARSKY, Jonathan D.: World-class customer satisfaction / Jonathan D. Barsky. – Burr Ridge; New York : IRWIN, 1995
 II 17833
- BASS, Bernard M.: Bass & Stogdill's handbook of leadership : theory, research, and managerial applications / by Bernard M. Bass. – New York : The Free Press; London : Collier Macmillan, 1990
 Č III 3810

- BERRY, Leonard L.: Marketing services : competing through quality / Leonard L. Berry, A. Parasuraman. – New York : Free Press, 1991
III 3815
- BRUNSSON, Nils: The reforming organization / Nils Brunsson and Johan P. Olsen. – London; New York : Routledge, 1993
II 17789
- COOK, Kenneth J.: AMA complete guide to small business marketing / Kenneth J. Cook. – Lincolnwood (Ill.) : NTC Business Books : American Marketing Association, 1994
III 3811
- COOK, Kenneth J.: AMA complete guide to strategic planning for small business / Kenneth J. Cook. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1994
III 3813
- CROSS, Richard: Customer bonding : [pathway to lasting customer] / Richard Cross and Janet Smith. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1995
II 17830
- CZINKOTA, Michael R.: The global marketing imperative : [positioning your company for the new world of business] / Michael R. Czinkota, Ilkka A. Ronkainen, John J. Tarrant. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1995
II 17825
- GOETSCH, Hal: Developing, implementing, and managing an effective marketing plan / Hal Goetsch. – Chicago : American Marketing Association; Lincolnwood : NTC Business Books, 1994
II 17834
- HAMMER, Michael: Preurejanje podjetja : Manifest revolucije v poslovanju / Michael Hammer in James Champy. – Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1995. – (Zbirka Manager)
17953
- MAGRATH, Allan J.: How to achieve zero-defect marketing / Allan J. Magrath. – New York [etc.] : American Management Association, 1993
II 17829
- MANAGEMENT / Stane Možina ... [et al.]. – Radovljica : Didakta, 1994
IV 3002
U IV 3002 b
ČU IV 3002 a
- MARCONI, Joe: Beyond branding : How savvy marketers build brand equity to create products and open new markets / Joe Marconi. – Chicago; Cambridge : Probus Publishing Company, 1993
II 17824
- ROMAN, Ernan: Integrated direct marketing : [the cutting-edge strategy for synchronizing advertising, direct mail, telemarketing and field sales] / Ernan Roman. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1995
II 17828
- SCHULTZ, Don E.: Integrated marketing communications / Don E. Schultz, Stanley I. Tannenbaum, Robert F. Lauterborn. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1994
II 17822
- SHERDEN, William A.: Market ownership : The art and science of becoming ERRCC 49 / William A. Sherden. – New York [etc.] : American Management Association, 1994
II 17827
- TEMPLETON, Jane Farley: The focus group : A strategic guide to organizing, conducting and analyzing the focus group interview / Jane Farley Templeton. – Chicago; Cambridge : Probus Publishing Company, 1994
II 17832
- VAVRA, Terry G.: Aftermarketing : How to keep customers for life through relationship marketing / Terry G. Vavra. – Burr Ridge, Illinois; New York : Irwin, 1992
III 3814
- WEILBACHER, William M.: Brand marketing : Building winning brand strategies that deliver value and customer satisfaction / William M. Weilbacher. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1993
II 17823
- WILBY, Pete: The radio handbook / Pete Wilby and Andy Conroy. – London; New York : Routledge, 1994. – (Media practice)
Č II 17819
- 659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI
Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE.
INFORMATIKA
- EXCELLENCE in public relations and communication management / edited by James E. Grunig. – Hillsdale; Hove; London : Lawrence Erlbaum Associates, 1992. – (Communication textbook series. Public relations)
III 3820
- POLITICAL advertising in Western democracies : Parties and candidates on television / edited by Lynda Lee Kaid, Christina Holtz-Bacha. – Thousand Oaks; London; New Delhi : Sage, 1995
II 17816
- REITMAN, Jerry I.: Beyond 2000 : The future of direct marketing / Jerry I. Reitman. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1995
III 3812
- SAFFIR, Leonard: Power public relations : How to get PR to work for you / Leonard Saffir with John Tarrant. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1994
II 17853
- TAYLOR, James W.: How to develop a successful advertising plan / James W. Taylor. – Lincolnwood : NTC Business Books, 1993
IV 3003
- 8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST.
- COLLIN, Peter H.: Poslovni slovar : angleško-slovenski, slovensko-angleški = Business dictionary : English-Slovenian, Slovenian-English / [avtor angleškega izvirnika P. H. Collin. – Ljubljana : DZS, 1995. – (Slovarji DZS)
Č 17945
- DEBELJAK, Aleš: Twilight of the idols : Recollections of a lost Yugoslavia / an essay by Aleš Debeljak. – Fredonia, New York : White Pine Press, 1994
17941

PINKER, Steven: The language instinct : The new science of language and mind / Steven Pinker. - London : Penguin books, 1995. - (Penguin books) 17946

SAVILLE, Jenny: Complete letter writer : [Invitations, references, complaints, financial letters] / Jenny and Tim Saville. - London : Ward Lock, 1995. - (Work matters) II 17783

9 DOMOZNASTVO. ZEMLJEPIS. BIOGRAFIJE. ZGODOVINA.

BLINKHORN, Martin: Demokracija in državljanska vojna v Španiji : 1931-1939 / Martin Blinkhorn. - Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. - (Mala edicija ZPS) 17950

The CAMBRIDGE biographical encyclopedia / [edited by] David Crystal. - Cambridge : Cambridge University Press, 1994 III 3806

GROENEN, Marc: Pour une histoire de la préhistoire : le paléolithique / Marc Groenen. - Grenoble : J. Millon, 1994. - (Collection l'homme des origines)

III 3804

HISTORIČNI seminar / Oto Luthar ... [et al.]. - Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994. - (Zbirka ZRC) 17958 - 4

The Oxford illustrated prehistory of Europe / edited by Barry Cunliffe. - Oxford; New York : Oxford University Press, 1994 III 3807

SAJE, Mitja: Zgodovina Kitajske. Od tradicionalne do moderne Kitajske. Obdobje Qing / Mitja Saje. - Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1994. - (Zbirka Scripta. Zgodovina) IV 3000 a

THURLOW, Richard: The secret state : British internal security in the Twentieth century / Richard Thurlow. - Oxford; Cambridge : Blackwell, 1995 II 17793

The TIMES atlas of European history / [contributors Mark Almond ... [et al.]]. - London : Times books, 1994 V 425

UDE, Lojze, 1896-1982: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944 / Lojze Ude. - V Ljubljani : Slovenska matica, 1994 III 3819 a

UDK: 316.256

**BREZOVŠEK, dr. Marjan: Kritika novejših zamisli institucij
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 561**

Večina družbenih znanstvenikov se strinja z ugotovitvijo, da so institucije pomembne; vendar pa se ne strinjajo glede tega, kolikšen je njihov pomen. Članek je osredotočen na temeljna nestrinjanja med racionalno izbiro, sociološkimi in zgodovinskimi institucionalisti glede vrednosti strukturnih, kulturnih in akcijsko zasnovanih pojasnitev družbenih pojavov. Obravnavana je vloga organizacij, institucij ter posameznikov in družbenih skupin v potekajočih družbenih spremembah. Avtor raziskuje te pojave v okviru novega institucionalnega pristopa. Nekatere ugotovitve se nanašajo na naraščajoči interes za »institucionalizem« kot pristop v politični znanosti in sociologiji ter na različne opredelitve institucij različnih avtorjev. »Novi institucionalizem« v ekonomiji, politični znanosti in sociologiji je večstranski pojav. Vsak teoretični pogled ima svoje prednosti in pomanjkljivosti; vsakega je mogoče kritizirati kot napačnega z vidika drugega pristopa, toda vsak ima tudi določeno vrsto lastnosti, značilnosti, ki so boljše od drugih, kar je odvisno od raziskovalnega vprašanja.

UDC: 316.256

**BREZOVŠEK, Marjan, PhD: Review of contemporary ideas on institutions
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, vol. XXXII, No. 7-8, pg. 561**

Most social scientists agree with the statement that institution matter. However, they disagree over the extent to which they matter. This article focuses on the fundamental disagreements between rational choice, sociological, and historical institutionalists over the value of structural, cultural, and actionbased explanations of social phenomena. The role of organizations, institutions as well as individuals and social groups under ongoing social changes is considered. The avtor makes this distinction in terms of the neoinstitutional approach. Some speculations are made about the reasons for the growing interest in "institutionalism" as an approach in political science and sociology, and some different definitions by some different authors are reviewed. The "new institutionalism" in economics, political science, and sociology is a multifaceted phenomenon. Each theoretical lens has its advantages and disadvantages; each may be criticized as faulty from the perspective of the other approaches, but each also has a set of features superior to its competitors, depending on the research question.

UDK: 339.92:061.1EU

JELUŠIČ, dr. Ljubica: Širjenje Evropske unije
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, pg. 590

Sodobne razprave o Evropski uniji so pomembne tako za zahodno Evropo kot tudi za Evropo kot celoto. Vprašanje je, kako bo razširjena Evropa organizirana v prihodnje. Celotna Evropa namreč stoji na kritični prelomnici – med nacionalizmom kot enim ekstremom in integracijo kot drugim, med možnostjo obnovljene evropske kulture in gospodarske rasti ter med nevarnostjo vrnitve v zaprte skupnosti. Evropska unija je privlačna za države ne-članice iz različnih razlogov – zaradi pričakovanja gospodarskega razvoja, gospodarske stabilnosti in mesta v novi evropski identiteti, skupnega kmetijstva, varnostne in obrambne politike. Združena Evropa pa je tudi koncept, ki ga spremljajo pesimizem in strahovi, kažejo pa se v evroskepticizmu in protievropskih občutkih.

UDC: 339.92:061.1 EU

JELUŠIČ, Ljubica, PhD.: The Enlargement of the European Union
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 7-8, pg. 590

The current debate over the European Union is a matter of importance not only for Western Europe, but for Europe as a whole. The question is how is the wider Europe to be organized in the future. The whole of Europe now stands at a critical junction, between nationalism as one extreme and integration as the other, between the possibilities of a revitalization of European culture and a reinvigoration of the return to closed communities. The European Union is a factor of interest to different European nonmember states for many reasons – the expected economic development, economical stability and taking part in the new European identity, common agriculture, security and defence policy. United Europe is also a concept accompanied by pessimism and fears which results in Euroskepticism and anti-European feelings.

KOLARIČ, dr. Zinka: PROGRAMI JAVNIH DEL NA PODROČJU SOCIALNEGA VARSTVA

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 622

Programi javnih del so instrument aktivne politike zaposlovanja. To pomeni, da prioriteto ciljev, ki naj bi bili s programi javnih del doseženi, določajo akterji politike zaposlovanja, in sicer v skladu s spremembami v strukturi brezposelnosti. Socialno-varstveni programi javnih del pa so tudi instrument socialne politike nasploh. Določene vrste teh programov predstavljajo namreč realno osnovo za nastanek novih neprofitnih organizacij na področju socialnega in otroškega varstva.

Socialno-varstveni programi so med vsemi programi javnih del najštevilnejši. Razdeliti jih je mogoče v dve skupini. V prvo skupino spadajo »interni« programi javnih del. Z njimi si predvsem javni socialni zavodi zagotavljajo manjkajočo oziroma dodatno delovno silo za izvajanje svojih aktivnosti. V drugi skupini pa se nahajajo »eksterni« programi javnih del. Gre za programe, ki jih (praviloma) javni socialni zavodi izvajajo za uporabnike na njihovih domovih. Del teh programov je mogoče komercializirati, to je delno zaračunati uporabnikom. In ravno te programe je mogoče transformirati v nove neprofitne organizacije. Te organizacije pomenijo garancijo za kontinuirano zadovoljevanje potreb državljanov tudi po preteku javnega dela.

KOLARIČ, Zinka, PhD.: Public Works Programmes in the Social Security Field

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 7-8, pg. 622

Public works programmes are an instrument of an active employment policy, as such, the priorities of the goals to be reached by these programmes are determined by the employment policy actors in accordance with the unemployment structure changes. Social security programmes of public works are also an instrument of the social policy in general. Certain forms of these programmes namely represent a real foundation for the emergence of new non-profit organisations in the social and child security fields.

Social security programmes are the most numerous among all public works programmes and can be separated into two groups: the first being the "internal" public works programmes by which public social institutions ensure the lacking or additional work force needed for their activities. The second group comprises the "external" public works programmes that are, as a rule, performed by social institutions for their beneficiaries at their own homes. Some of these programmes can become commercial, i.e. partly charged, and as such can be transformed into new non-profit organisations. These organisations are a guarantee for a continuation of satisfying citizens' needs even after the conclusion of the public works.

UDK: 728.1:339.13

MANDIČ, Srna: STANOVANJSKI TRG IN STANOVANJSKA POLITIKA
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 636

Članek povzema ugotovitve tujih analitikov ob primerjavi med »idealnim modelom prostega trga« in »realno delujočim stanovanjskim trgom«. Ugotovitve so pomembne na teoretski oz. modelni ravni in na pragmatično-politični ravni. Na prvi ravni se kaže, da so nekatere omejitve, ki jih idealni model prostega trga sploh ne dopušča, stanovanjskemu trgu imanentne že zaradi specifičnosti stanovanja kot dobrine (visok strošek transakcije, ki omejuje prosto mobilnost kupcev in prodajalcev, omejenost informacij, eksternalizacija stroškov v obliki slumov in degradiranih območij, katerih sanacijo lastniki prevalijo na skupnost). Na pragmatični ravni pa ta problem države rešujejo z ukrepi stanovanjske politike, ki je usmerjena v aktivno izboljševanje alokativne učinkovitosti trga in postaja čedalje kompleksnejša. Ob takem razvoju je »stanovanjski trg« pojmovno bliže »mešani ekonomiji« kot pa »prostem trgu«.

UDC: 728.1:339.13

MANDIČ, Srna: HOUSING MARKETS AND HOUSING POLICY
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, pg. 636

The article starts by confronting the "ideal model of the market" and the "actual performance of the housing market" as observed by a number of analysts. The conclusions are significant for both the theoretical discussions and pragmatical political action. Firstly, some of the general assumptions of the market model cannot be met by housing markets. This inherent dysfunction is due to the specific characteristics of housing as a good (very high transaction costs significantly restricting the mobility of both buyers and sellers; incomplete and very complex information; externalization of costs via slum clearance programs, which private owners hand over to the public). On the pragmatic level the problem of the housing markets performance deviation is being increasingly dealt with modern housing policies. They employ a variety of instruments aiming to improve the allocative efficiency of the housing market, as well as some other outcomes. However, under these circumstances "housing market" implies "mixed economy" rather than "free market".

UDK: 316.356.4(497.12):321.00:339.92

MAKAROVIČ, dr. Jan: Kreativnost kot odgovor na vprašanje slovenske narodne avtonomije

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 671

Avtor zavrača iluzijo o brezkonfliktnem vključevanju držav, kakšna je Slovenija, v evropska nadnacionalna združenja. Ta združenja so namreč v bistvu samo nadaljevanje zahodno-evropskega imperializma, ki so mu postali nacionalni okviri preozki. Za sodobne predstavnike tega imperializma je značilno govorjenje o »obsoletnosti« nacionalnih držav, pri čemer pa ne mislijo svojih lastnih, temveč predvsem nove male države. Slovenija je kot ena od takih držav pri svojem »vstopanju v Evropo« izrazito ogrožena. Svojo identiteto lahko ohrani predvsem z opiranjem na nacionalno suverenost in ustvarjalnost, se pravi na politiko in kulturo. Oba dejavnika morata delovati sinergetsko, kajti po avtorjevem mnenju je politika sama po sebi slepa, kultura pa brezmočna. Svoja izvajanja utemeljuje oz. konfrontira avtor s stališči treh eminentnih slovenskih intelektualcev.

UDC: 316.356.4(497.12):321.00:339.92

MAKAROVIČ, Jan, PhD.: Creativity as response to the question of Slovene national autonomy

The author rejects the illusion about the conflictless inclusion of states like Slovenia, into European supra-national associations. Basically, these associations are nothing but a continuation of West-European imperialism that grew over its national frames. The contemporary representatives of this imperialism frequently speak about the "obsoleteness" of national states; however, they don't understand thereby their own, but first and foremost new small states. Slovenia, being on of such states, is therefore seriously endangered in her "entering into Europe". She can retain her identity mainly on the basis of her national sovereignty and creativity, vs., politics and culture. Both factors must function synergetically because politics as such is, according to the author, blind, while culture is powerless. The author confronts his arguments with the attitudes of three prominent Slovene intellectuals.

UDK: 612.39

**KOS, dr. Drago: Delokalizacija vsakdanjega življenja
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 681**

Združevanje Evrope je proces, ki ponovno vzpostavlja nekoč že obstoječe stanje evropskega prostora. Novo je le dejstvo, da je povezovanje Evrope le del širšega globalnega procesa. Ta teza je podprta s prikazom predmodernih prehranjevalskih vzorcev, ki jih je določala univerzalna »paneuropska« krščanska tradicija. Potrošnja živil je (še vedno) zelo osebno dejanje, ki ga določa kompleks zavednih in nezavednih dejavnikov. V razvitih modernih družbah pa nastajajo zelo razvejani transkontinentalni prehranjevalski sistemi, ki skoraj povsem izločajo tradicionalno prostorsko določenost prehranjevalskih vzorcev. Tekst se zaključí s tezo, da z raziskovanjem prehranjevalskih vzorcev dejansko raziskujemo konvergenco med individualnim in globalnim nivojem.

UDC: 612.39

**KOS, Drago, PhD.: Delocalisation of everyday life
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 7-8, pg. 681**

Unification of Europe is a process which reestablished the once already existing condition of European space. New is the fact that European integration is part of the much broader global process. This thesis is supported by the presentation of premodern patterns of food consumption, which was determined by "panEuropean" christian tradition. Food consumption is (still) primarily an individual act determined by complex conscious and unconscious factors. But in the developed modern societies new, very diversified transcontinental nutritional systems are emerging which almost entirely bypass traditional patterns of food consumption. The text concludes with the idea that researching food consumption patterns, the convergence between individual and global levels, is in fact, explored.

UDK: 316.346.32-053.9:621.39

HOJNIK-ZUPANC, dr. Ida: Telekomunikacije za starega človeka v vzhodnoevropskih državah

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 7-8, str. 688

Vse starostne skupine se soočajo bolj kot kdaj koli prej s hitrimi tehničnimi spremembami. Za stare ljudi so tehnični pripomočki in telekomunikacije, ki jim pomagajo ohranjati samostojno bivanje v lastnem domu, velikega pomena. Tehnične novosti se širijo tudi v vzhodnoevropske dežele, kjer jih okolje sprejema kot socialnotehnično inovacijo. V prispevku analiziramo podobnosti in različnosti uvajanja alarmnih sistemov v treh postsocialističnih državah: Sloveniji, Češki in na Madžarskem. Podobnosti se kažejo v teh značilnostih: projekti so eksperimentalni in potekajo v lokalnem prostoru ter jih delno podpira država. Pripravljalna faza je bila zelo podobna. Za uresničitev vseh projektov so najodgovornejši zavzeti posamezniki, število uporabnikov je majhno, njihove značilnosti pa so v Sloveniji in na Madžarskem zelo podobne. Razlike med projekti pa se kažejo v tehnični opreми, vključenosti projektov v sistem blaginje, trajanju poskusa, pridobivanju uporabnikov, angažiranju raziskovalcev pri uvajanju projekta ter organizaciji telekomunikacijskih središč, ki so baza alarmnega sistema. Analiza kaže, da obstajajo potrebe po varovanju z alarmnim sistemom tudi v vzhodnoevropskih državah, vendar le-te iščejo svojo pot vključenosti socialno-tehničnih inovacij v svoj družbeno-kulturni prostor in sistem blaginje.

UDC: 316.346.32-053.9:621.39

HOJNIK-ZUPANC, Ida, PhD.: Telecommunications for the Elderly in the East European Countries

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 7-8, pg. 688

All age groups are faced more than ever before with rapid technological change. For old people, technical aids and telecommunications are of great importance, in that these help them to maintain an independent life in their own homes. Technical innovations are also spreading across the East European countries, where they are accepted as technical innovations of social value. In this paper, similarities and differences of implementation of alarm systems in three post-socialist countries – Slovenia, the Czech Republic and Hungary are analysed. Similarities are apparent in the following characteristics: projects are of an experimental nature, conducted on local level with partial support from the state. The preparatory phases have all been very similar. The realisation of all the projects has depended chiefly on certain dynamic individuals. The number of users is small, and in all three countries they share very similar characteristics.

Differences between the projects are apparent in the technical equipment, the position of the projects in the welfare system, the duration of the experiments, selection of users, the engaging of researchers in the implementation of the projects and the organisation of the telecommunication centres that are the basis of the alarm system. The analysis shows the existence of a need for security with alarm systems in the East European countries, but a status and position of such socially significant technical innovation is being sought which will correspond to their social and cultural environments and their systems of welfare.

Articles, Discussions

Marjan Brezovšek: Review of contemporary ideas on institutions	561
Ivan Bernik, Brina Malnar, Niko Toš: Contradictions about instrumental comprehension of democracy	574
Ljubica Jelušič: Expansion of the European Union	590
T. K. Oommen: Social transformation and future identities: West Europe and South Asia	604

From Research

France Vreg: Ethology of social behavior	613
Zinka Kolarič: Public works programmes in the social security field	622
Srna Mandič: Housing market and housing policy	636
Marjan Malešič: Economic warfare – concept and efficiency	646

Man and Society in the »Emerging New Europe«

Editor's note	659
Zdravko Mlinar: From regional to network organisation of European society	659
Jan Makarovič: Creativeness as an answer to the issue on Slovene national autonomy	671
Drago Kos: Delocalisation of everyday life	681
Ida Hojnik Zupanc: Telecommunications for the elderly in the East European countries	688
Marjan Hočevar: What is the scope of European transurban networks	697
Franc Trček: Virtual communities: games beyond territorial borders	705
Martina Skok: State borders and European connections	712

Views, Commentaries

Marko Kos: Establishing new technological enterprises	721
---	-----

Presentations, Reviews

Marjeta Tratnik Volasko and Matevž Košir: Witches (Maca Jogan, Vasko Simoniti)	731
M. Powell, J. Solity: Teacher and control (Alojzija Židan)	734
Jacques Le Goff: Imagine the Middle Ages (Mitja Velikonja)	736

New Books

739

Authors' Synopses

746

Nove knjige fakultete za družbene vede

Iz prejšnjih letnikov (1992–1994):

- dr. Tine Hribar: TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVANJA
- dr. Maca Jogan: DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLOMA
- dr. Slavko Splichal (v sod. z A. Bekešem): ANALIZA BESEDIL
- dr. Ivan Bernik: DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽBI
- dr. Danica Fink Hafner: NOVA DRUŽBENA GIBANJA – subjekti politične inovacije
- dr. Niko Toš: SLOVENSKI IZZIV, dokumenti SJM
- dr. Veljko Rus: MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM
- dr. Anton Grizold (ured.): RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI
- dr. Stane Južnič: IDENTITETA
- dr. Pavle Gantar: SOCIOLOŠKA KRITIKA TEORIJ PLANIRANJA
- dr. Nada Sfiligoj: MARKETINŠKO UPRAVLJANJE
- dr. Niko Toš (ured.): EKOLOŠKE SONDAŽE, dokumenti SJM
- dr. Anuška Ferligoj, Anton Kramberger (ured.): DEVELOPMENTS IN STATISTIC AND METHODOLOGY (Metodološki zvezki 9)
- dr. Bojko Bučar: MEDNARODNI REGIONALIZEM – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij
- dr. Jan Makarovič: LOGIKA DELA, zgodovina in prihodnost
- dr. Drago Zajc: SLOVENSKI PARLAMENT V PROCESU POLITIČNE MODERNIZACIJE
- dr. Drago Kos: RACIONALNOST NEFORMALNIH PROSTOROV
- dr. Mitja Hafner Fink: SOCIOLOŠKA RAZSEŽJA RAZPADA JUGOSLAVIJE
- dr. Marko Lah: RAZVOJ IN KONSEKVENCE TEORIJE EFEKTIVNEGA POVPRASHEVANJA
- dr. Bogomil Ferfila, dr. Paul Phillips: ECONOMICS: SLOVENE AND CANADIAN POLITICAL ECONOMY
- dr. Helmut Willke: SISTEMSKA TEORIJA RAZVITIH DRUŽB
- dr. Franc Mali: ZNANSTVENA SKUPNOST KOT SISTEMSKI DEL DRUŽBE
- dr. Niko Toš (ured.): SJM
- dr. Boštjan M. Zupančič: POLJE MODERNE RESNIČNOSTI
- dr. Stane Južnič: ANTROPOLOGIJA
- dr. Marjan Brezovšek: FEDERALIZEM IN DECENTRALIZACIJA
- dr. Ivan Svetlik (ured.): ZAPOSLOVANJE
- Matjaž Šuen: RAZISKOVALNO NOVINARSTVO
- dr. Iztok Simoniti (ured.): DIPLOMATSKO PRAVO (KONVENCIJE)

Okvirni program 1995:

- dr. Vlado Benko: MEDNARODNI ODNOSI
- dr. Zdravko Mlinar (ur.): OSAMOSVAJANJE IN POVEZOVANJE V EVROPSKEM PROSTORU
- dr. Niko Toš, ured.: SLOVENSKI IZZIV II
- dr. Maca Jogan: SODOBNE SMERI V SOCIOLOŠKI TEORIJI
- mag. Vlado Mihelj: KONSTRUKCIJA IN REKONSTRUKCIJA TEORIJE V PSIHOLOGJI
- dr. Dana Mesner: VPLIV KULTURE NA ORGANIZACIJSKO STRUKTURO
- dr. Andrej Sušjan: ALTERNATIVNA EKONOMSKA TEORIJA – RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI POSTKEYNESIJSKE EKONOMSKE ANALIZE
- dr. Veljko Rus (ured.): SLOVENIJA PO LETU 1995
- dr. Boštjan M. Zupančič: TEMELJI [pravne] KULTURE
- dr. Stane Južnič: DOŽIVLJANJE TELESIA IN TELESNOSTI
- dr. Mirjana Ule, dr. Mihael Kline: PSIHOLOGIJA KOMUNICIRANJA IN TRŽENJA
- dr. Iztok Simoniti (ured.): SPECIALNE MISIJE

Studia humanitatis

Iz prejšnjih letnikov:

G. DUMEZIL: Tridelna ideologija Indoevropcev (1500 SIT*), A. TENENTI: Občutje smrti in ljubezen (1800), M. I. FINLEY: Antična ekonomija (1500), G. CANGUILHEM: Normalno in patološko (1500), G. BOCK: »Drugo« delavsko gibanje v ZDA (500), L. S. KLEJN: Arheološki viri (500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda I (1500), J. DERRIDA: Glas in fenomen (1500), M. CERVENKA: Večerna šola stihoslovja (500), A. MOMIGLIANO: Razprave iz historiografije II (1500), A. GIDDENS: Nova pravila sociološke metode (1500), F. FURET: Misliti francosko revolucijo (1500), Š. FREUD: Mali Hans, Volčji človek (2300), J. L. AUSTIN: Kako napravimo kaj z besedami (1500), P. ANDERSON: Prehodi iz antike v fevdalizem (1500), R. BARTHES: Retorika starih, Elementi semiologije (1600), R. BIANCHI-BANDINELLI: Od helenizma do srednjega veka (1600), R. INGARDEN: Literarna umetnina (1600), E. H. GOMBRICH: Spisi o umetnosti (1600), P. ANDERSON: Rodovniki absolutistične države (1500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda II (1500), P. VEYNE: Rimska erotična elegija (1600), PH. ARIES: Otrok in družinsko življenje v starem režimu (2000), H. BELTING: Podoba in njeno občinstvo v srednjem veku (2300), G. DELEUZE: Podoba-gibanje (1800), F. BRAUDEL: Čas sveta I, II (3500), E. DURKHEIM, Samomor; Prepoved incesta in njeni izviri (1800), K. BLAUKOPF: Glasba v družbenih spremembah (2300), R. BARTHES: Camera lucida (1500), E. GARIN: Spisi o humanizmu in renesansi (1800), J. GOODY: Med pisnim in ustnim (2200), G. SIMMEL: Temeljna vprašanja sociologije (1600), E. E. EVANS-PRICHARD: Ljudstvo Nuer (2400).

Nove knjige (1994):

F. ZONABEND: Dolgi spomini (2500), P. BURKE: Revolucija v francoskem zgodovinospisju (1600).
E. PANOFSKY: Pomen v likovni umetnosti (3000), CT. LEVI-STRAUSS: Rasa in zgodovina; Totemizem danes (2500).
A. CHASTEL: Oplenjenje Rima, S. Freud: Tri razprave o teoriji seksualnosti, A. R. RADCLIFFE-BROWN: Struktura in funkcija v primitivni družbi.

Iz programa 1995:

M. MAUSS: Antropologija in sociologija, R. LEYDI: Druga godba, F. de SAUSSURE: Predavanja iz obče lingvistike, B. MALINOWSKI: Znanstvena teorija kulture, M. BLOCH: Apologija zgodovine, P. ROSANVALLON: Ekonomski liberalizem itn.

Nova zbirka ACADEMIA OPEROSORUM:

M. STUHEC: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, N. ŠABEC: Jezik ameriških Slovencev, J. VOGRINC: Televizijski gledalec...

* Cene veljajo za nakup v redakciji, kjer sprejemamo tudi naročila (Studia Humanitatis, Kersnikova 4, tel. 329-185)

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije po 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
 - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
 - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.
 - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

ALBIN IGLIČAR: Sodstvo v funkciji reševanja konfliktov in legitimnosti oblasti
BREDA OGORELEC: Urejanje prostora in varstvo okolja – v novih občinah
NIKO TOŠ, BRINA MALNAR: Darko Bratina (Miran Komac)
podatkovne baze slovenske sociologije
DARJ ZADNIKAR: Filozofija zgodovine kot teorija evolucije
ANDREJ ANŽIČ: Nadzorstvo nad obveščevalnimi službami
SONJA DROBNIČ: Nestandardne oblike zaposlovanja v Srednji in Zah
Evropi

TEORIJA IN PRAKSA
DRUŽBOSLOVNA REVIVA
LETNIK XXXII
7-8/1995